

“गुजराती” प्रिन्टिंग प्रेसस्थान

क्रय-संस्कृत-पुस्तकानि ।

सासुन बिल्डिंग, एल्फिन्स्टन सर्कल, कोट, मुंबई नं. १.

धर्मशास्त्रग्रन्थाः

मनुस्मृतिः—कुल्लुकमहकृतटीकया सहिता । ग्रन्थानं
मनुभाभोत्रिष्विधैरिदानीतनमनुस्मृतिपुस्तकेष्वनुपलभ्यमानैः स्त्रोत्रैः, पद्यानां वा
नुक्रमद्योनेन, विषयानुक्रमेण च सहिता एतुमेक्षिकया संशोधिता च ।

मूल्यम् १-४

पारस्करगृह्यसूत्रम्—पंचटीकोपेतम् (१) धीकडोपाध्याय—(२) जय
—(३) हरिहर—(४) गणेश्वर—(५) विश्वनाथप्रणीत—भाष्यसंक्षेपमलंकृतम्
कामदेवभाष्यसहितवाप्यादिप्रतिष्ठाकण्डिकाशौचसूत्रहरिहरभाष्योपेतज्ञानसूत्र—कर्म
—गणेश्वरकृतभाष्य—हृण्मिश्रकृतभ्रातृकाशिकोपेत—आदिसूत्र—भोजनसूत्ररूपार्ग
शिष्टसहित च ।

मू. १-८-

विदुरनीतिः—विषयवद्विषयप्रमेता । श्रीमद्भागवते चक्षोःपर्वोत्तम
प्रजागर्भपर्वणि मदानुद्धिमतो विदुरस्य राजान वृत्तार्थं प्रति वदुपदेशः । अथ स
सम्भारणी नीतिविद्या संशेषत उपदिष्टास्ति । तदिदं नीतिविद्यासुसूत्रज्ञान जनान
मतीकोपयोगी भविष्यतीति ।

म. ०-६-

वेदान्तग्रन्थाः

वेदान्तरहस्यम्—वेदान्तवागीशमहाचार्यविरचितम् । अन्नाद्वैतमत
विद्वान्तो निरूपितः । उपपत्तिश्च प्रदर्शिता । आवाडतिसरला प्रौढा च ।

मू. ०-१-

विशिष्टाद्वैतमतविजयवादा—नरहरिचण्डिकृतम् । अथ विशिष्टा
द्वैतमते परेकमाशेषाभिप्रायकृत्य विशिष्टाद्वैत एकोपनिषदां तत्प्रत्ये व्यवस्थापितम् ।

मू. ०-१-

विशिष्टाद्वैताधिकरणमाला—पञ्चनदीकण्डितमुद्गलानाचार्यविरचिता ।
अथ अयस्यधर्म्यान्तर्यपरवतःशब्दस्य च धर्मज्ञानवृत्ततापराज, हिरण्यगर्भादि
श्रीवानां परमेश्वरविशेषः, योगमतनिर्देशः, ब्रह्मणः प्रमाणोपादानार्थं च, सद्यो वैरा
क्यविशेषम्, पञ्चपतिभूतनिरासः अ मन्वन्मन्वन्गर्भापनम्, इत्यादयो विर
रामानुजमतेन समर्थनिरूपिताः ।

मू. १-०-

KARIKAVALI

a Commentary called
SIDHDHANT MUKTAVALI

BY

SHRI VISHVANATH PANCHANANA
BHATTACHARYA

EDITED WITH NOTES ON DIFFICULT PORTIONS

BY

SHASTRI JIVARAM LALLURAM

(SECOND EDITION.)

શ્રી વિશ્વનાથ પંચાનના
શાસ્ત્રી જીવરામ લલ્લુરામ

GUJARATI PRINTING PRESS,
BOMBAY.

Shaka 1845

A D 1923

First edition 1912

Reprint 1923

All Rights Reserved.

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be ISSUED
out of the Library
without Special Permission

PRINTED AND PUBLISHED

BY M. L. DESAI

GUJARATI PRINTING PRESS

RAJCOOP BOWLING-GROUND,

BOMBAY

॥ श्रीः ॥

श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचिता

कारिकावली ।

सिद्धाः २५ अष्टावलीसहिता
साधकसहित

॥ १२५ ॥
रैक-लल्लुरामतनुजनुषां जीवरामदासिणा
विषमस्थलोपयुक्तटिप्पणीनिवेशनपुरःसरं
संशोधिता ।

सा ५

मुख्यध्यां

‘गुमराती’ प्रिदिग-मुद्रणयन्त्राविपतिना
प्राकाश्यं नीता ।

शकेः १८४५

सन १९२३

अस्य ग्रन्थस्य सर्वेन्द्रिकाया राजशासनानुसारं प्रकाशयित्वा स्वायत्तीकृता ।

मणिलाल इच्छाराम देसाई इत्येकः स्वीये " गुजराती "
 विनिर्मात्रि श्रद्धापञ्चाङ्गे छदयित्वा प्रकाशयत् ।
 चोद-साधन विनिर्मा-मुंषदे.

॥ श्रीहरिः ॥

प्रस्तावना

अनाद्यन्तसंसारचक्रे स्तोपानित्युमाद्युभयकर्मपरिपाकवशाद् बन्धस्यमरणानां
संस्कृतप्राणिनां सर्वपैताहरी शेकुपी जायतेऽहं कः ? कस्मादागतः ? कुत्र गमि-
ष्यामि ? संसारचक्रस्य कोऽपि नेता वर्तते न वा ? वर्तते चेत्कीदृशः ? कुत्र वर्तते ?
इत्याद्यनेकोभयः स्वान्ते प्रादुर्भवन्ति । तत्प्रशमानार्थमेव दार्शनिकविद्यायाः प्रादु-
र्भावः । तत्प्रणेतारश्च कविलक्षणादगौतमपतञ्जलिजैमिनिव्यासाख्याः पण्महर्षयः ।
दर्शनानि च सांख्ययैष्टिकन्यायपातञ्जलमीमांसावेदान्ताख्यानानि पद । यद्यपि
आचार्यचौदवृहस्पतिप्रभृतिनास्तिककोटिप्रविष्टानां दर्शनानि समुपलभ्यन्ते तथापि
भारतीयवैदिकभतावलम्बिन्यः संस्कृतप्रजाः सांप्रतकाले समानपूर्वकं तानि नाङ्गी-
कुर्वन्ति । यद्यपि—आस्तिकनास्तिकव्यवहारबीजं ह्य “नास्तिको वेदनिन्दकः”
इति माननीयमेव तथापि “अस्ति नास्ति विष्टं मतिः” । ४।४।६० । अस्ति
परलोक इत्येवं मतिर्यस्य स आस्तिकः । नास्ति परलोक इत्येवं मतिर्यस्य स
नास्तिकः—इति पाणिनिपतञ्जलिनिर्मितसूत्रभाष्याभ्यां समुत्पन्नेन शब्दद्वयेन निधी-
यते यद्यपि महो दर्शनद्वयसाधारणः । परस्परविचारसंकर्यादुभयविपर्ययि दर्शनानि
सग्रीचीनान्येवेति वयम् । किं चादिशंकराचार्यसमयात्प्राह केनापि वैदिकभता-
वलम्बिनास्तिकविदुषास्तिकदर्शनखण्डनाय नोच्छ्रुतिता लेखनी तेनैव व्यासदर्श-
नस्य द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादारम्भे “सम्यग्दर्शनप्रतिपन्नभूतानि सांख्यादि-
दर्शनानि निराकरणीयानीति तदर्थः परः पादः प्रवर्तते” इत्यादिनोद्दिष्टम् ।
अत्र पुनः, किं व्यासदर्शनमेव सम्यग्दर्शनमित्यस्यसम्यग्दर्शनानीति ! यदेवं
न्यासादि भगवता व्यासेन निमित्ति यत्र तत्रेतिदासपुराणेण दर्शनकारणानां कवि-
तादिमहर्षीणां प्रशंसा कृता ? दार्शनिकसिद्धान्तखण्डनाय प्रवर्तकस्याचार्यवर्यस्य
पद्दर्शनस्थापनाचार्यमगदूदधीमच्छंकराचार्येत्यादिस्वविददात्रत्यां पूर्वविशेषणं
केवाप्यज्ञांचीनतत्पीठस्थापरशंकराचार्येण प्रक्षिप्तमिति भाति । आस्तिकदर्शनान्त-
र्गतयोर्वैष्टिकन्यायदर्शनयोः संधिप्रसारभूतार्थान्वयोपि “न्यायसिद्धान्तमुक्ता-
वली” इति सुप्रसिद्धा बह्वेदेशीयविद्वद्दर्शनीविज्जनाधपद्मानमहाचार्येण विरचिता
सा चैवं महता परिश्रमेण संशोध्य नियमस्यष्टात्युपयुक्तदिग्गया समलंकृतास्ति ।
अस्याः संशोदनकर्मण्यस्मत्पुत्रद्विः बाबे इत्युपाध्यैमहांदेनशात्रिभिः साहाय्यं
कृतमतन्तेषामुपकारं मुहुर्मुहुः स्मरामीनि शम् ।

विद्वत्सुपाकाङ्क्षी

(रैक) जीवराम लल्लुभाईशास्त्री

॥ विषयानुक्रमः ॥

विषयः

पृष्ठम्.

मूलाचरणम्	१
पदार्थविभागः	३
द्रव्यविभागः	४
गुणविभागः	८
कर्मविभागः	११
सामान्यनिरूपणम्	६
विशेषनिरूपणम्	७
समवायनिरूपणम्	११
अभावविभागः	८
सत्तानां पदार्थानां साधर्म्यनिरूपणम्	९
द्रव्यादिपञ्चानां द्रव्यगुणकर्मणां च साधर्म्यम्	११
सामान्यविशेषसमवायमावयनां साधर्म्यनिरूपणं पारिभाषिकतयादीनां						
मकारणत्वम्	१०
कारणत्वनिरूपणं कारणविभागश्च	११
अन्यथामिदत्वनिरूपणम्	११
अन्यथासिद्धानां परिगणनम्	१२
द्रव्यस्य समवायिकारणत्ववचने गुणकर्मसाधर्म्यं च	१४
वित्यादीनां नयनां साधर्म्यम्	१५
वित्तिजउत्तेजःवदननयनां साधर्म्यम्	११
वायुवाताग्निरदिसां वित्यादीनां पञ्चानां चतुर्णां च साधर्म्यम्	११
आकाशशरीरिणां साधर्म्यम्	१६
पृथ्वीजउत्तेजसां पृथ्वीजद्रव्योऽपृथ्वीनेतमोश्च साधर्म्यम्	११
पृथिव्युत्तेजोऽपृथ्वीवाकाशात्मनां साधर्म्यम्	१७
वैद्यम्यंदिग्दर्शनम्	१८
वायुमभृत्ति के के वनि च शुभा इति वचनम्
पृथ्वीनिरूपणम्	११
जलनिरूपणम्	१३
वैज्ञानिकनिरूपणम्	१६
वायुनिरूपणम्	१८
आकाशनिरूपणम्	१९

काठनिरूपणम्	३०
दिङ्निरूपणम्	३१
आत्मनिरूपणम्	३१
शरीरात्मवादि (चार्वाक) मतखण्डनम्	३२
इन्द्रियात्मवादियतखण्डनम्	३३
मनोआत्मवादियतखण्डनम्	३४
विज्ञानात्मवादियतखण्डनम्	३५
निरव्यभिचारत्ववादि (वेदान्ति) मतखण्डनम्	३६
सारूप्यमतखण्डनम्	३७
परदेहात्मात्मानावादि	३८
बुद्धिद्विरूपम्	३९
अज्ञानविचारविध्यम्	४०
प्रत्यक्षबुद्धिपक्षम्	४०
श्रान्तादिप्राप्तकथनम्	४१
नयनप्राप्तार्था कथनम्	४१
व्यापकप्रत्यक्षे कारणकथनम्	४२
स्वमिन्द्रियप्राप्तकथन त्वाचप्रत्यक्षे कारणकथन च	४३
ज्ञानसामान्ये कारणम्	४४
मनोप्राप्तकथनम्	४५
अतीन्द्रियज्ञान बुद्धिप्रत्यक्षे हेतुकथन कारणकथन च	४६
प्रत्यक्षज्ञाने व्यापारकथन लौकिकसन्निरूपणम् बुद्धिपक्ष च	४७
अलौकिकप्रत्यक्षवैविध्यम्	४८
सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिनिरूपणम्	४९
ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिनिरूपणम्	५०
योग्यप्रत्यासत्तिनिरूपणम्	५१
अनुमितिगुणान्न तत्र व्यापारस्य कारणस्य च कथनम्	५२
अनुमितिकरणे प्राचीनमतखण्डनम्	५३
परामर्शलक्षणम्	५४
व्याप्तिप्रमाणम्	५५
पञ्चलक्षणम्	५६
हेतुसामान्यविभाग	५७
अनेक्य-तद्देशाभासविभाग	५८
हेतुसामान्यलक्षणम्	५९
अनेक्यवैविध्यविभाग	६०

विषयः

पृष्ठम्.

साधारणहेत्वाभासलक्षणम्	७७
असाधारणहेत्वाभासलक्षणम्	७८
अनुपसंहातिहेत्वाभासलक्षणम्	७९
विरुद्धलक्षणम्	८०
असिद्धिविभागः	८१
असिद्धिव्योदहरणानि	८२
सत्प्रतिपक्षलक्षणम्	८३
कालात्ययापदिष्ट (साधित) लक्षणम्	८४
उपमितिसिद्धत्वादनम्	८५
शब्दबोधप्रकारप्रदर्शनम्	८६
शक्तिप्रहकारणविचारः	८७
ध्याकरणाच्छक्तिप्रहः	८८
कीयाच्छक्तिप्रहः	८९
आप्तवाक्याच्छक्तिप्रहः	९०
व्यवहाराच्छक्तिप्रहः	९१
वाक्यशेषाच्छक्तिप्रहः	९२
विवरणाच्छक्तिप्रहः	९३
प्रतिपक्षदत्तानिध्याच्छक्तिप्रहः	९४
पदलक्षणं तद्भेदनिरूपणं च	९५
लक्षणातिरूपणम्	९६
शब्दबोधे चरणम् आसत्तिनिरूपणं च	९७
सौम्यतातिरूपणम्	९८
आकाङ्क्षातिरूपणं तात्पर्यनिरूपणं च	९९
स्मरणनिरूपणम्	१००
वनोतिरूपणम्	१०१
गुणनिरूपणम्	१०२
मूर्तगुणाः	१०३
अमूर्तगुणाः	१०४
मूर्तामूर्तगुणाः	१०५
अनेकाभिज्ञगुणाः	१०६
एकैकशक्तिगुणाः	१०७
वेगैरिक्तागुणाः	१०८
सामान्यगुणाः	१०९

विषय	पृष्ठम्
द्वाद्विप्राद्यगुणा	१
षष्ठेकद्विप्राद्यगुणा	१
अताद्विप्रा अकारणगुणा तथा गुणा	१००
अपाकजगुणा	१
कारणगुणाद्रवगुणा	
कमजगुणा	
असमवायिकारणगुणा	
निमित्तकारणगुणा	१०१
असमवायिनिमित्तकारणगुणा	
अपाकवृत्तिगुणा	
रूपनिरूपणम्	
रसनिरूपणम्	१०३
तान्धनिरूपणम्	१०४
स्पर्शनिरूपणम्	
वेगविक्रमत पाकोपति	
धनप्रविषा	१०५
नेपायिक्रमते पाकोपति	१०८
सामान्यनिरूपणम्	
अपञ्चानुदितवृत्तम्	११०
परिमाणनिरूपणम्	
प्रथमनिरूपणम्	११२
सदागनिरूपणम्	११३
विभाजनिरूपणम्	११४
परमाण्वरूपनिरूपणम्	११५
बुद्धिनिरूपणम्	११६
संज्ञनिरूपणम्	११७
प्रमानिरूपणम्	११८
प्रमाणव्यस्य स्वतन्त्राप्रमाणव्यस्यवृत्तम्	१२०
व्याप्तिप्रमाणम्	१२१
व्याप्तिनिरूपणम्	१२२
व्याप्तिप्रमाणम्	१२३
व्यवहितमत प्रमाणवृत्त तन्मन्त्रवृत्तम्	१२४
अनुमानप्रविषा व्याप्तिद्विविधम्	१२५

विषयः	पृष्ठम्.
व्यतिरेकपातिनिरूपणम्	११
अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वसम्बन्धम्	१२६
अनुपलब्धस्य प्रमाणान्तरत्वसम्बन्धम्	१२७
चेष्टायाः प्रमाणान्तरत्वसम्बन्धम्	११
शक्तनिरूपणम्	११
दुःखनिरूपणम्	११
इच्छानिरूपणम्	११
द्वेषनिरूपणम्	१०८
ममत्वनिरूपणम्	११
गुरुत्वनिरूपणम्	१३३
द्रव्यनिरूपणम्	१३४
जैह्ननिरूपणम्	१३
संस्कारनिरूपणम्	१३५
अदृष्ट (परमात्म्यं) निरूपणम्	१३६
शब्दनिरूपणम्	१३९

॥ इति विषयानुक्रमः समाप्तः ॥

॥ कारिकावली ॥

नमनजलपररुचये गोपब्रूहीदुर्लभौतय । तस्मै कृष्णाय नमः संसारम-
 हीदृश्य बीजाय ॥ १ ॥ द्रव्यं गुणस्तथा कर्म सामान्यं सविशेषकम् । समवाय-
 स्तथाऽभावः पदार्थाः सप्त कीर्तिताः ॥ २ ॥ स्थित्यन्तेजोमह्योमकाठविदेदिनो
 मनः । द्रव्याप्यथ गुणा रूपं रसो गन्धस्तनः परम् ॥ ३ ॥ स्पर्शः संख्या परि-
 मितिः श्रृयस्त्वं च ततः परम् । संयोगश्च विभागश्च परस्त्वं चापरत्वकम् ॥ ४ ॥
 बुद्धिः सप्तं दुःखमिच्छा द्वेषो यजो गुरुत्वकम् । द्रवत्वं केदुसंस्कारावष्टं शब्द-
 एव च ॥ ५ ॥ जलपेयं ततोऽपेयमाहुर्जनं तथा । प्रसारणं च गमनं कर्मा-
 प्येवमपि पञ्च च ॥ ६ ॥ अमणं रेखं रश्मिर्बोध्यं च लभेव च । तिर्यग्गमनम-
 प्यत्र गमनादेव छन्द्यते ॥ ७ ॥ सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परं चापरमेव च । द्रव्या-
 दिविकटतिस्तु सत्ता परतयोच्यते ॥ ८ ॥ परमित्रा तु या जातिः सैवापरत-
 योच्यते । द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥ ९ ॥ न्यायकत्वापरापि
 स्यामान्यत्वापरापि च । अन्यो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः परिकीर्तितः ॥ १० ॥
 पदार्थीनां कपालादीं द्रव्येषु गुणकर्मणोः । तेषु जातेषु संख्यः समवायः प्रकी-
 र्तितः ॥ ११ ॥ अभावस्तु द्वियान्योन्यसंसर्गाभावभेदतः । प्रागभावस्तथा ध्वंसो-
 ऽप्यवन्ताभाव एव च ॥ १२ ॥ एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इत्यते ।
 सप्तानामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वादिकमुच्यते ॥ १३ ॥ द्रव्यादयः पञ्च माया अनेके
 समवायिनः । सत्तावन्तश्चयस्तथापि गुणानिनिर्गुणद्वयः ॥ १४ ॥ सामान्यपरिहि-
 नास्तु सर्वे जात्यादयो मताः । पारिमाण्यविधानां कारणत्वमुदाहृतम् ॥ १५ ॥
 अन्यपातिद्विद्वान्यस्य नियता पूर्ववर्तिता । कारणत्वं भवेत्तस्य त्रैविध्यं परिकी-
 र्तितम् ॥ १६ ॥ समवायिकारणत्वं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् । एवं न्यायनय-
 ज्ञेयतृतीयमुक्तं निमित्तहेतुत्वम् ॥ १७ ॥ यत्समवेतं कार्यं भवति ज्ञेयं तु समवा-
 यिजनकं तम् । तत्रासक्तं जनकं द्वितीयमाभ्यां परे धृतीयं स्यात् ॥ १८ ॥ येन
 सह पूर्वभावः कारणमाशय या यस्य । अन्यं प्रति पूर्वभावे ज्ञाते यत्पूर्वभाववि-
 ज्ञानम् ॥ १९ ॥ जनकं प्रति पूर्ववृत्तित्वमपरिहाय च यस्य शृण्यते । अतिरिक्त-
 मथापि यद्वेवियतावश्यकपूर्वमायिनः ॥ २० ॥ एते पञ्चान्ययासिद्धा दण्डत्वा-
 दिकमादिमम् । घटादौ दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शितम् ॥ २१ ॥ तृतीयं तु
 भवेद्योम बुलाजजनकोऽपरः । पञ्चमो रासभादि स्यादेतेष्ववश्यकस्त्वसौ ॥ २२ ॥
 समवायिकारणत्वं द्रव्यस्यैवेति विज्ञेयम् । गुणकर्ममात्रवृत्ति ज्ञेयमथाप्यसमवायि-
 हेतुत्वम् ॥ २३ ॥ अन्यत्र निरुद्धयोभ्य आधितत्वमिदोच्यते । स्थित्यादीनां
 नवानां तु द्रव्यत्वं गुणयोगिता ॥ २४ ॥ चित्तिर्जडं तथा तेजः पवनो मन एव च
 परापरवर्तत्वक्रियाविगाथाया अभी ॥ २५ ॥ बाळछात्रदिग्वा सर्वगनत्वं परमं

महत् । श्रित्यादिपञ्च भूतानि चत्वारि स्पर्शवन्ति हि ॥ २६ ॥ द्रव्यारम्भभटा
 स्यादयाकाशशरीरिणाम् । अत्राप्युच्यते कणिको विशेषगुण इष्यते ॥ २७ ॥
 रूपद्रव्यप्रत्यक्षयोगिन प्रथमाशय । गुरुणी द्वे रसवती द्वयोर्नेमित्तौ द्व
 ॥ २८ ॥ आत्मानो मूलवर्गाश्च विशेषगुणयोगिन । यदुक्तं यस्य साधर्म्यं वैधर्म्यं
 मितरस्यै तत् ॥ २९ ॥ स्पर्शोदयोऽष्टौ वेगाह्वय सस्पर्शो मत्तो गुणा । स्पर्शो
 यष्टौ रूपदंगौ द्रवत्व तेजसो गुणा ॥ ३० ॥ स्पर्शोदयोऽष्टौ वेगश्च गुरुत्व च द्र-
 व्यरक्तम् । रूप रसस्तथा केहो वारिण्येते चतुर्दश ॥ ३१ ॥ जेह्वीना गन्धगुता
 त्रितायेते चतुर्दश । वदयारिषट् सस्पर्शारिषट्क आवना तथा ॥ ३२ ॥ धर्मा-
 धर्मो गुणा एव आत्मन स्पृमत्तुर्दश । सस्पर्शारिषट्क कातरिचो शब्दश्च ते च
 रो ॥ ३३ ॥ सद्यथाय पञ्च बुद्धिरिच्छा यजोऽपि चैवरे । परापरस्यै सख्याया
 पञ्च वेगाश्च मानसे ॥ ३४ ॥ तत्र चित्तिर्गन्धहेतुर्नानारूपवती मता । वद्विपस्तु
 रसस्तत्र गन्धस्तु द्विविधो मतः ॥ ३५ ॥ स्पर्शस्तस्यास्तु त्रिविधो वायुज्ज्यायोत्तपा-
 कश्च । निर्यानिर्या ॥ सा द्वेया निर्या स्यादगुलज्ज्या ॥ ३६ ॥ अनिर्या तु
 तद्व्या स्यात्सैवाधवयोगिनी । सा च त्रिया भवेदेहमिन्द्रिय विषयस्तथा ॥ ३७ ॥
 योनिजादि भवेदेहमिन्द्रिय प्राणलक्षणम् । विषयो वायुकादिश्च ब्रह्माण्डान्त उराहत
 ॥ ३८ ॥ धर्मं शब्दो रसस्पर्शो जले मयुत्पीनडी । जेह्वस्तत्र द्रवत्व तु सात्तिक्ष्णशु-
 द्धात्मकम् ॥ ३९ ॥ निर्यतादि प्रथमवर्तिकं तु दहमयोगिनम् । इन्द्रिय रसश्च सिन्धु
 हिमादिर्विषयो मतः ॥ ४० ॥ जलस्पर्शं रतेजस्तु स्याद्रूपं शुद्धमास्वरम् । नैमित्तिक
 द्रवत्व तु निर्यतादि च पूर्वम् ॥ ४१ ॥ इन्द्रिय नयनं वद्विस्पर्शादिर्विषयो मतः ।
 अत्रात्र जोऽनुष्णासीन स्पर्शस्तु ध्वने मतः ॥ ४२ ॥ तिर्यग्यमनवानेष ज्ञेय स्पर्शादि
 निद्रक । पूर्ववन्नित्यतायुक्तं देहस्यापि त्वमिन्द्रियम् ॥ ४३ ॥ प्राणारिस्तु महाबाह-
 पंगतो विषयो मतः । आकाशस्य तु विज्ञेयं कन्दो वैशेषिको गुणः ॥ ४४ ॥
 इन्द्रिय च भवेद्व्योक्तमेव सन्नप्युपाधितः । जयानां जलकं काटो जगतामामयो
 मतः ॥ ४५ ॥ परापररत्नसहितं ज्ञानादि स्याद्रूपवर्धितः । दुरातितादिपीदुर्देवा
 निर्या दिगुच्यते ॥ ४६ ॥ ज्वाविभेदादेकावि प्राग्वादिरित्यवदेष्टमाह । आत्मेन्द्रि-
 यापिद्वयता कारणं हि सङ्कर्तृकम् ॥ ४७ ॥ शरीरस्य च वेतन्य कृतो न्यभिधा-
 रतः । तवात्वं चन्द्रिण्याणादुपमाने कथं स्मृतिः ॥ ४८ ॥ भनोऽपि च तथा
 ज्ञानापनप्यथ तदा भवेत् ॥ धर्माधर्माधयोऽन्यतो विशेषगुणयोगिनः ॥ ४९ ॥
 प्रत्यक्षपञ्चमयोऽयं रूपमयेव सारथि । अहंकारस्वाधयोऽयं मनोमात्रस्य शोभर
 ॥ ५० ॥ तिसृर्देव्यादिगुणवाङ्मुहस्तु द्विविधा मता । अद्रुपूनि स्मृतिश्च स्याद-
 नुवृत्तिश्चतुर्विधा ॥ ५१ ॥ प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तयोश्चमितिस्तन्त्रे । प्राणतादि
 प्रभेदेन प्रत्यक्षं वद्विष्य मतम् ॥ ५२ ॥ प्राणस्य शोभरो सन्धो गन्धत्वादिरपि
 स्मृतः । तथा रसो रसज्वायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः ॥ ५३ ॥ बद्धरूपं नय-
 नस्य शोभरो द्रव्यापि तद्वति नृपकत्वमहमे । विभागमयोगपरापरत्वजेहद्वयं

परिमाणपुलकम् ॥ ६४ ॥ क्रिया जातिर्गोचरतिः समवायश्च तादृशः । गृह्णाति
 चक्षुः संबन्धादादौकोट्युत्तरूपयोः ॥ ६५ ॥ उद्भूतस्पर्शवद्भूतं गोचरः सोऽपि च
 त्वचः । रूपान्यथभूतो योग्यं रूपमत्रापि कारणम् ॥ ६६ ॥ द्रव्याध्यर्थं त्वचो
 योगो मनसा ज्ञानकारणम् । मनोवाक्यं चक्षुः दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः ॥ ६७ ॥
 ज्ञानं यन्निर्दिक्तरूपं तदतीन्द्रियमिष्यते । महत्त्वं षड्विधं हेतुनिर्दिष्टं कारणं मतम्
 ॥ ६८ ॥ विषयेन्द्रियसंबन्धो व्यापारः सोऽपि षड्विधः । द्रव्यग्रहस्तु संयोगात्संपुल-
 कसमवायतः ॥ ६९ ॥ द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्समवायतः । सत्रापि समवेतानां
 शब्दस्य समवायतः ॥ ७० ॥ तद्गुत्तीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः । विशेषणतया
 तद्भूतभावतः ग्रहो भवेत् ॥ ७१ ॥ यदि स्यादुपलभ्येतेत्येवं यत्र प्रसज्यते । प्रत्यक्षं
 समवायस्य विशेषणतया भवेत् ॥ ७२ ॥ भौतिकः संनिकर्षविधयः परिकी-
 र्तिताः । सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा ॥ ७३ ॥ आसत्तिराभ्यासां तु
 सामान्यज्ञानमिष्यते । तद्विद्वद्गतद्वन्द्वबोधसामान्यवेद्यते ॥ ७४ ॥ विषयी यस्य
 तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः । योगजो द्विविधः प्रोक्तो पुण्यपुञ्जानभेदतः ॥ ७५ ॥
 पुण्यस्य सर्वदा भानं चिन्तासद्वृत्तेऽपरः । व्यापारस्तु परामर्शः करणं व्याप्तिपी-
 भवेत् ॥ ७६ ॥ अनुभाषां ज्ञापमानं लिङ्गं तु करणं नदि । अनागतादिलिङ्गेन न
 स्यादवमितिस्तदा ॥ ७७ ॥ व्याप्यस्य पञ्चदशित्वपीः परामर्शं उच्यते । व्याप्तिः
 साध्यवद्भूतमिदमसंबन्ध उदाहृतः ॥ ७८ ॥ अथवा हेतुमन्निवविरहाप्रतियोगिना ।
 साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ॥ ७९ ॥ सिद्धावयिषया गम्या सिद्धिर्यत्र
 न विद्यते । सपक्षस्तत्र दृष्टित्वज्ञाभादवमितिभवेत् ॥ ८० ॥ अनेकान्तो विरुद्धा-
 व्यतिरिक्तः प्रतिपक्षितः । कालात्ययापदिदृश्य हेत्वाभासास्तु पञ्चया ॥ ८१ ॥ आयः
 साधारणस्तु स्यादसाधारणकोऽपरः । तथैवानुपसंहारी निषादनैकान्तिको भवेत्
 ॥ ८२ ॥ यः सपक्षे विषये ॥ भवेत्साधारणस्तु सः । यस्तुमपस्याद्याहृतः स चाना-
 धारणो मतः ॥ ८३ ॥ तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिषयकः । यः साध्यवनि नैवास्ति
 स विरुद्ध उदाहृतः ॥ ८४ ॥ आभ्यासिद्विराया स्यात्स्वरूपासिद्धिरप्यथ ।
 व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरनभिधा ॥ ८५ ॥ पञ्चासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्मनि-
 मयो गतिः । इदोऽर्थं पुनरुत्पादवासिद्धिरपरा ॥ ८६ ॥ व्याप्यत्वासिद्धिरपरा
 भीतपुमादिके भवेत् । विरुद्धयोः परामर्शो हेत्वोः सप्रतिपक्षता ॥ ८७ ॥ साध्यग्रन्थो
 यत्र पक्षस्त्वर्तो बाध उदाहृतः । उत्पत्तिकालीनघटे गन्धारिर्यत्र साध्यते ॥ ८८ ॥
 प्राप्तिगस्य प्रथमतः पश्यतो यत्रादिकम् । सादृश्यधीर्गोचरीनां या स्यात्मा करणं
 मतम् ॥ ८९ ॥ बाधपार्थस्यानिदेशस्य स्मृतिर्भाषार उच्यते । गद्यवादिवर्ता तु
 दक्षिणीरुपमा पुलक ॥ ९० ॥ परस्मानं तु करणं दूरं तत्र परार्थपीः । साध्यबोधः
 फलं तत्र दक्षिणीः सहकारिणी ॥ ९१ ॥ लक्षणा यत्रयमेववस्तुतात्पर्यादुपपन्नितः ।
 भासतियोग्यताकाङ्क्षा सात्पर्यज्ञानमिष्यते ॥ ९२ ॥ कारणं संनिधानं तु परस्मा-
 दसिद्धयते । पक्षे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता ॥ ९३ ॥ यत्पदेन

यस्यानन्तमावृत्ता भवेत् । आकाशा यकुटिञ्जः तु तात्पर्यं परिकीर्तितम् ॥ ८४ ॥
 साधारणकारे सहासदीनां करण मन उच्यते ॥ अपौरुषपञ्चगव्यानां तस्याष्टत्वमि-
 द्रूप्यते ॥ ८५ ॥ अथ द्रव्याभितां ज्ञेया निर्गुणा निर्विधा गुणा । रूप रस स्पर्श-
 गन्धो परत्वपरत्वकम् ॥ ८६ ॥ द्रवत्व ज्ञेयवेगाश्च यथा भूतगुणा अर्था । धर्मा-
 धर्मो भावना ॥ अन्वोद्वेगादयोऽपि च ॥ ८७ ॥ एतेऽभूतगुणाः सर्वे विद्वद्भि-
 रपरिकीर्तिताः । सख्यादयो विभागान्ताः धर्मेषां गुणा यथा ॥ ८८ ॥ सयोगश्च
 विभागश्च सख्या द्विधादिकास्तथा । द्विगुणकत्वादयस्तद्वेदेऽनेकाभिता गुणा
 ॥ ८९ ॥ अथ येषगुणा सर्वे यथा धर्मैकवृत्तयः । बुद्ध्यादिषट् स्वर्गान्ताः ज्ञे-
 सासिद्धिको द्रव्य ॥ ९० ॥ अष्टमावृत्ताः सहा अर्था वैशेषिका गुणा । सख्यादि-
 रपरत्वान्तो द्वयोऽर्थासिद्धिकस्तथा ॥ ९१ ॥ शुद्धत्ववेगौ सामान्यगुणा एते प्रकी-
 र्तिताः । सख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्व ज्ञेयश्च ॥ ९२ ॥ एते तु द्वीन्द्रियपक्षा
 अथ स्वर्गान्तग्राहकाः । नास्मैवैकेन्द्रियपक्षा गुदत्वादष्टभाविना ॥ ९३ ॥ अतीन्द्रिया
 विभूना तु ये स्वर्गैशेषिका गुणाः । अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्तिता
 ॥ ९४ ॥ आपञ्चनास्तु स्वर्गो-ता द्रवत्व च तथाविधम् । ज्ञेयवेगशुद्धत्वैकपक्षकत्व-
 परिमाणकम् ॥ ९५ ॥ स्थितित्थापक इत्येते स्य कारणगुणोद्भवा । संयोगश्च विभा-
 गश्च धर्माश्चेते तु धर्मजा ॥ ९६ ॥ स्वर्गान्तपरिमाणैकपक्षकत्वज्ञेयान्ते । अवेक्ष्यम-
 नायित्वमथ वैशेषिके गुणे ॥ ९७ ॥ आत्मन स्यान्नित्यत्वस्य स्वर्गशुद्धत्वयो ।
 ज्ञेयोऽपि च द्रवत्वे च सयोगादिद्वये तथा ॥ ९८ ॥ द्विचैव कारणत्व स्यादथ प्रादे-
 शिको भवेत् । वैशेषिको विभूगुण सयोगादिद्वय तथा ॥ ९९ ॥ चक्षुर्ग्राह्य भवे-
 द्द्रव्यं स्पर्शरूपरसगन्धकम् । अदृश्यं सहाकारित्वाच्छुद्धादिकयनेकपा ॥ १०० ॥ जला-
 दिपरमाणौ तनित्यमन्यस्तद्वैतकम् । रसस्तु रसनाग्राह्यो मधुरादिरनेकपा ॥ १०१ ॥
 सहकारी रसहाया नित्यतादि च पूर्ववत् । प्राणपायो भवेद्रस्यो प्राणस्वैरोपका-
 रक ॥ १०२ ॥ सौरभश्चासौरभश्च स द्वेधा परिकीर्तितः । स्वर्गस्वर्गान्द्रियप-
 क्षास्तत्त्व स्यादुपकारक ॥ १०३ ॥ अद्रव्यासीतसीतोष्णभेदास्त विविधो मतः ।
 काश्चिदादिभितामेव नित्यतादि च पूर्ववत् ॥ १०४ ॥ एतेषां परकत्वत्वं तु
 क्षिती मान्यव कुत्रचित् । तथापि परमाणौ स्यात्वाको वैशेषिके नये ॥ १०५ ॥
 त्रैयायिकानां तु नये मयुकादावपीयते । गणनाम्पनदारे तु हेतु सख्यामिधीयते
 ॥ १०६ ॥ नित्येऽनित्यमेकत्वमनित्येऽनित्यमिष्यते । द्वित्वादय परार्थान्ता
 अपेक्षाबुद्धिना यथा ॥ १०७ ॥ अनेकाध्वययान्ता एते तु परिकीर्तिताः । अने-
 काबुद्धिनायश्च तेषां नाशो निरूपितः ॥ १०८ ॥ अनेकैकत्वबुद्धिर्वा अपेक्षाबु-
 द्धिरिष्यते । परिमाण भवे मान्यवहारस्य कारणम् ॥ १०९ ॥ अथ दीर्घं महद्-
 स्वमिति तद्वद ईरितः । अनित्ये तदनित्य स्यादित्ये नित्यमुदाहृतम् ॥ ११० ॥
 सस्यान परिमाणश्च प्रचयादपि जायते । अनित्य मयुकादौ तु संख्याजन्यश्च
 बाह्यम् ॥ १११ ॥ परिमाण यदासी तु परिमाणजमुच्यते । प्रथम शिथिलाह्वयो
 य सयोगस्तेन ज्ञायते ॥ ११२ ॥ परिमाण सूक्ष्मादौ नाशत्वाभयनाशतः ।

संख्यायन्तु शृणुहर्तुं स्यात्प्रत्ययकारणम् ॥ ११३ ॥ अन्योन्याभावतो नास्य
 चरितार्थत्वमिष्यते । अस्मात्प्रतिगर्हि नेति प्रतीतिर्हि विद्वज्ज्ञा ॥ ११४ ॥
 अप्राप्तयान्तु या प्राप्तिः सैव संयोग इति । कीर्तितमिष्यत्वे च आनोऽन्यतर-
 कर्मजः ॥ ११५ ॥ तयोमयद्विषयान्यो भवेत्संयोगजोऽपरः । आदिमः स्येनैवा-
 दिसंयोगः परिकीर्तितः ॥ ११६ ॥ मेवयोः संनिपातो यः स द्वितीय उदाहृतः ।
 कथाऽतदुक्तयोगात्संयोगस्तदुक्तमयोः ॥ ११७ ॥ तृतीयः स्यात्प्रमंजोऽपि द्विषय
 परिकीर्तितः । अभिधानो बोधनं च षष्ठदेतदुक्तिरिहादिमः ॥ ११८ ॥ शब्दादेतद्वि-
 तीयः स्यादभिधानोऽपि विधा भवेत् । एकत्रमोद्वयस्यापो द्वयकर्मोद्वयोऽपरः
 ॥ ११९ ॥ विभागजस्तृतीयः स्यात्तृतीयोऽपि द्विषा भवेत् । हेतुमात्रविभागोऽप्यो
 हेतुदेतद्विभागजः ॥ १२० ॥ परत्वं चापरत्वं च द्विषिं परिकीर्तितम् । दैविकं
 कालिकं चापि धृमं एव तु दैविकम् ॥ १२१ ॥ परत्वं मृतसंयोगमृष्यन्त्वज्ञानतो
 भवेत् । अपरत्वं तदुत्पत्त्युद्धितः स्याद्वितीरितम् ॥ १२२ ॥ तयोरेवमवधार्य तु
 दिकर्मयोगस्तदप्योः दिशकरपरित्यक्तमृष्यत्त्वज्ञानतो भवेत् ॥ १२३ ॥ परत्वम-
 परत्वं तु तदीयात्प्रत्ययदिनः । अत्र स्वमवधार्य स्यात्संयोगः कालविषयोः
 ॥ १२४ ॥ अपेक्षाबुद्धिभावेन भावस्तेषां निरुक्तिः । बुद्धेः प्रपञ्चः प्रागेव प्रापञ्चो
 विनिरुक्तिः ॥ १२५ ॥ अपावशिष्टोऽप्यपरः प्रकाशः परिदश्यते । अत्रमा च
 प्रमा चेति द्विविधं ज्ञानमिष्यते ॥ १२६ ॥ तत्पुन्ये लभ्यनिर्वा स्यादप्रमा सा निरु-
 क्तिः । तदप्रपञ्चो विषयोक्तः संशयोऽपि प्रकीर्तितः ॥ १२७ ॥ आपो देहेष्वाम्य-
 बुद्धिः षट्पक्षी पीयता मतिः । भवेद्विषयकया या संशयोऽप्य प्रदश्यते ॥ १२८ ॥
 निश्चिन्तयो वा स्यात्पुन्येयादिबुद्धिस्तु संशयः । तदभावाप्रकारा धीमत्प्रकारा तु
 विषयः ॥ १२९ ॥ स संशयो मतिर्वा स्यादेकवाभावप्रकारयोः । साधारणादिषमं स्य
 ज्ञानं संशयकारणम् ॥ १३० ॥ दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायाम्बु गृणो भवेत् ।
 विनश्वरत्वादिको दोषो नाभाविषः स्थूलः ॥ १३१ ॥ प्रत्यक्षे तु निमेष्येण निमेष-
 षणवता लभम् । संशिकर्षो गुणस्तु स्यादथ स्वतुमिनी गुणः ॥ १३२ ॥ पक्षे
 सात्परिचिते तु परामर्शो गृणो भवेत् । कश्चिन् सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपनिर्वा
 गुणः ॥ १३३ ॥ साधुर्बोर् योग्यतायां स्यात्प्रत्यक्षे वा प्रमा । गुणः स्यात्प्रम-
 भिन्नं तु ज्ञानमत्रोत्पत्ते प्रमा ॥ १३४ ॥ अपञ्चा तत्प्रकारं दृष्टानं तद्विषयेऽप्य-
 कम् । तत्प्रमा न प्रमा नावि चमः स्यात्निर्दिष्टपक्षम् ॥ १३५ ॥ प्रकारनादि-
 शब्दं हि संशयान्नशब्दादि तन् । प्रमानं न शब्दो वाच्यं संशयादुत्तरनिः
 ॥ १३६ ॥ स्यनिश्चयस्यापहोऽपि महत्कारणमन्या । हेतुर्वापिचिते तर्कः क्वचि-
 यत्तुनिर्दिष्टः ॥ १३७ ॥ सात्पर्यं स्यात्प्रको दम्बु हेतोरेतदप्रकारमन्या । स
 ह्यापिभेदतस्य निश्चयोऽपि प्रदश्यते ॥ १३८ ॥ मर्दे मारुतमनादिचरणाः
 मृत्पटावयः । हेतोरेवाप्ये वेदां मरुतादप्यभिचारिता ॥ १३९ ॥ व्यभिचार-
 स्यादुपायगुणापेक्षु प्रदोषतय । मरुतेरमानदोर्बुध्दप्रमाप्यमिष्यते ॥ १४० ॥
 अनुमानगतापेक्षादिनि केदेविके मनस्य । मय मयुक्तिना स्याद्विचारे मरुतादि-

बोधत ॥ १४१ ॥ त्रैविध्यमनुमानस्य वेदान्तविभेदतः । त्रैविध्यं तु भेदभावेन-
 न्वयस्यतिरेकतः ॥ १४२ ॥ अन्वयस्यासिद्धौ च व्यतिरेकादपोच्यते । साध्या
 भावव्यापकत्वं हेतुभावस्य, यद्वयेत् ॥ १४३ ॥ अर्थावच्छेत्तु वैवह प्रमाणात्तरमि-
 ष्यते । व्यतिरेकस्यासिद्धया चरितार्था हि सा यतः ॥ १४४ ॥ सख तु जगता
 मेव काम्य धर्मेण जायते । अपरमजन्म दुःखं स्यात्प्रतिवृत्त सचेतसाम् ॥ १४५ ॥
 निर्दुःखत्वे दुःखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते । इच्छा तु तद्रूपाये स्याद्विद्योपायत्वपी
 र्मदि ॥ १४६ ॥ चिकीर्षाङ्गनिसाध्यत्वप्रकारेच्छा च वा भवत् । तदेतु कृतिसाध्ये-
 साधनत्वमतिमवेत् ॥ १४७ ॥ यद्वद्विद्वेदुस्त्वमति स्यात्प्रतिवन्धिक । तद्वेद-
 त्वदुदेत्तु हेतुस्य कस्याचि मते ॥ १४८ ॥ द्विष्टसाधनताज्ञानं भवेद्वेदस्य कारणम् ।
 प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम् ॥ १४९ ॥ एव प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकै
 परिकीर्तितम् । चिकीर्षाङ्गनिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा ॥ १५० ॥ उपादानस्य
 बाधस्य प्रवृत्तौ जन्मक भवेत् । निवृत्तिस्तु भवेद्वेष्टाद्विष्टसाधनता भिय ॥ १५१ ॥
 यतो जीवनयोनिस्तु त्वेदातीन्द्रियो भवेत् । ऋरीरे प्राणसत्त्वारं कारण परिकीर्ति
 तम् ॥ १५२ ॥ अतीन्द्रियं शुद्धत्वं स्यात्पृथिव्याद्विद्ये तु तत् । अनित्ये तद्वनित्य
 स्यान्नित्ये नित्यमुद्राहृतम् ॥ १५३ ॥ तदेवाममयायि स्यात्परतन्मास्ये तु कमणि ।
 सामिद्विक् द्रव्यत्वं स्यान्नेमित्तिक् मयापरम् ॥ १५४ ॥ सासिद्विक् तु सक्तिके
 द्वितीयं धितितेजसो । परमाशुभे नित्यमन्ययानित्यमुद्रयते ॥ १५५ ॥ नेमि-
 तिक् सक्रियोणास्तपनीयधुनादिषु । द्रव्यत्वं स्पन्दने हेतुर्निमित्तं सद्ये तु तत् ॥
 १५६ ॥ जडो जडे स नित्योऽणावन्तिवोऽवयवगम्यती । तेजान्तरं तत्प्रकर्षा-
 रतस्यातुल्यता ॥ १५७ ॥ सत्कारभेदो वेगोऽथ स्थितिस्थापकभावने । मूर्ते
 माते तु वेग स्यात्तन्मजो वेगजः क्वचित् ॥ १५८ ॥ स्थितिस्थापकसत्कार
 द्वितीयं केचित्पुनर्वति । अतीन्द्रियोऽनी विज्ञेय क्वचित्पुनर्वति कारणम् ॥ १५९ ॥
 भावनात्पुनः सत्कारो जीवद्वितिरनीन्द्रियं वेष्टानात्मकमस्तस्य निश्चय कारण
 भवेत् ॥ १६० ॥ स्मरणे प्रवृत्तिज्ञायामप्यनी हेतुरुच्यते । यमोपमोवदष्ट स्याद्वर्ग
 स्वर्गादितापनम् ॥ १६१ ॥ मङ्गलानादिपागादिस्थापारं स तु कीर्तितः । कर्म
 नाशान्द्रव्यादिना नाशयत्सो भवतः ॥ १६२ ॥ अपर्यो वरकारदीना हेतुर्निदि-
 त्कर्मतः । प्रायथितादिनामयोऽनी जीवद्वितीयो द्वितीयो शुणी ॥ १६३ ॥ इमो तु
 वास्तवामयो ज्ञानादपि विनश्यतः । शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च दूरदूरादिमयो ध्वनि
 ॥ १६४ ॥ कण्टसर्पोगादिजया वर्णान्ते कन्दयो भवता । सर्वं शब्दा नमोदति
 भोजोत्पन्नस्तु पृथगे ॥ १६५ ॥ वीचीनरक्तयायेन तद्वृत्तस्तु कीर्तिता । कदम्ब-
 गोऽन्यथायादुत्पत्ति कस्यचिन्मते ॥ १६६ ॥ उत्पन्न को विनष्ट च इति बुद्धे-
 रनित्यता । सोऽथ च इति बुद्धिस्तु सामात्यमवलम्बते ॥ १६७ ॥ तदेवौपधमि-
 त्पादो सप्तमीयन्त्रि दत्तेनाम् । तामादन्तिया एवेति वर्णा सर्वे भवतः हि नः ॥ १६८ ॥

॥ इति श्रीविद्यनाथपञ्चाननकृता कारिकावली समाप्ता ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

कारिकावली ।

नूतनजलधरुचये गोपवधूटीदुकूलचौराय ।
तस्मै कृष्णाय नमः संसारमहीरुहस्य बीजाय ॥ १ ॥

सिद्धान्तमुक्तावली ।

चूडामणीकृतविधुर्वलयीकृतवासुकिः ।

भवो भवतु भग्याय लीलाताण्डवपण्डितः ॥ १ ॥

निजनिर्मितकारिकावलीपतिसंक्षिप्तचिरंतनोक्तिभिः ।

विशदीकरवाणि कौतुकाब्जनु राजीवद्रयावशंबदः ॥ २ ॥

सद्रव्या गुणगुम्फिता सुकृतिनां सत्कर्मणां ज्ञापिका

सत्सामान्यविशेषनित्यमिलिताभावप्रकर्षोज्ज्वला ।

विष्णोर्वैश्वसि विश्वनाथकृतिना सिद्धान्तमुक्तावली

विन्यस्ता मनसो मुद्रं वितनुतां सद्युक्तिरेषा चिरम् ॥ ३ ॥

विघ्नविधाताय कृतं मङ्गलं शिष्यशिसायै नियन्नाति-नूत-
नेत्यादि । ननु मङ्गलं न विघ्नध्वंसं प्रति नै वा समाप्तिं प्रति
कारणं विनैपि मङ्गलं नास्ति कादीनां ग्रन्थे निर्विघ्नपरिसमा-

१ विघ्नविधातायेत्यादिग्रन्थेन सूचितं मङ्गलस्य विघ्नध्वंससाधनत्वमाश्लिष्य
यावत्फलविशेषश्रवणव्यवसायनद्वारा फलश्रवणत्वं प्रमादय विष्णुत्वेन हेतुना मङ्ग-
लाकारणम्यापुनत्वं साधयितुमात्रद्वारे नन्विति । २ ये मङ्गलस्य समाप्तिमाधनत्व-
मभ्युपगच्छन्ति तेषामपि मते सात्त्विकविशेषश्रवणत्वं साधयितुमाह-न वेति ।
फलान्तरमाधनत्वं तु सर्वसंमततया साधनीयम् । ३ निर्विघ्नपरिसमाप्त्यधिकरण-
स्यत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमप्यतिरेकव्यभिचारादित्यर्थः । अत्रैव प्रसङ्गादन्व-
यमप्यतिरेकसहचारव्यभिचारस्वरूपं प्रदर्शयते-कारणसत्त्वे कार्यसत्त्वमन्वयसह-
चारः । कारणभावे कार्यभावो व्यतिरेकसहचारः । एवं कारणसत्त्वे कार्य-
भावोऽन्वयव्यभिचारः । कारणभावे कार्यसत्त्वं व्यतिरेकव्यभिचारः ।

सिद्दर्शनादिति चेन्न । औचिगीतशिष्टाचारविषयत्वे
 सफलत्वे सिद्धे तत्र च फलजिज्ञासायां संभवति
 अष्टफलयल्पनाया अन्याप्यत्वात् उपस्थितत्वाच्च ।
 कल्प्यते । इत्थं च यत्र मङ्गलं न दृश्यते तत्रापि
 तत्कल्प्यते, यत्र च सन्त्यपि मङ्गले समाप्तिर्न दृश्यते तत्र
 सतो विघ्नो विघ्नप्राप्त्यर्थं वा बोध्यं, मचुरस्यास्यैव
 निराकरणकारणत्वं, विघ्नध्वंसस्तु मङ्गलस्य द्वारमित्याहुः । आश्चः
 नव्यास्तु मङ्गलस्य विघ्नध्वंस एव फलं समाप्तिस्तु वैद्विप्रतिभा-
 दिकारणमलापात् । नच स्वतःसिद्धविघ्नविरहवता कृतस्य मङ्गलस्य
 निष्फलत्वापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः, विघ्नशङ्कया तदाचरणात् ।
 तथैव शिष्टाचारात् । नच तस्य निष्फलत्वे तद्व्योवरूपेर्दोषामाग्या-
 पत्तिरिति वाच्यं, सति विघ्ने तदभावात्स्यैव वेदबोधितत्वात् । अतः
 एव पापभ्रमेण कृतस्य प्रायश्चित्तस्य निष्फलत्वेऽपि न तद्व्योवरु-
 वेदाप्रामाण्यम् । मङ्गलं तु विघ्नध्वंसविशेषे कारणं विघ्नध्वंसविशेषे
 च विनायरुस्तवपाटादि । इच्छिन्न विघ्नान्त्यन्ताभावात् एव समाप्ति-
 साधनं प्रतिबन्धकसंसर्गाभावात्स्यैव कार्यजनकत्वात् । इत्थं च
 नास्तिकादीनां ग्रन्थेषु जन्मान्तरीयमङ्गलजन्यदुरितध्वंसः, स्वतः-
 सिद्धविघ्नान्त्यन्ताभावो वास्तीति न व्यभिचार इत्याहुः ॥ संसा-
 रेति । संसार एव मर्द्धारहो वृक्षस्तस्य रीमाय । एतेन ईश्वरे
 प्रमाणमपि दर्शितं भवति । नयादि । यथा यथादिकापि फलवर्जन्यं
 तथा सित्यङ्कुरादिकमपि । न च तत्त्ववृत्त्यपस्पन्नादीनां संभवतीत्यतः

१ मङ्गल सङ्कलनम्—औचिगीतशिष्टाचारविषयत्वात्—इत्यनुमान मङ्गलस्य सफ-
 लत्वे साधकम् । २ मङ्गल समाप्तिरुक्त समाप्त्य-वाक्यत्वे सति सङ्कलनत्वात्—
 इतिपरिणेशादुक्त मङ्गलस्य समाप्तिसाधनत्वे मानम् । ३ इद्विस्तालादिषु ज्ञेया
 अनिरागामिगोचरा । यथा नवनयेमेवसादिभिः प्रतिभां सिद्ध । ४ मङ्गल वेद-
 बोधितवृत्त्यपामात्रमौचित्यविशेषविशेषादिरित्यन्वात्, इतिविदित्यादिना-
 मित्—समाप्तिकामो मङ्गलमाधरेदिति । ५ सित्यङ्कुरादि कार्यं नवृत्त्यर्थं कार्य-
 स्थात्, पत्तारिक्त इत्यनुमानमीकलनद्वारे मानम् ।

स्तत्कर्तृत्वेनेश्वरसिद्धिः न च । शरीराजन्यत्वेन कर्त्रजन्यत्वसाधकेन सत्यतिपक्ष इति वाच्यम्, अप्रयोजकत्वात् । मयै तु कर्तृत्वेन कार्य-त्वेन कार्यकारणभाव एव अनुकूलतर्कः । “ व्यावाम्भौ जनय-न्देव एकः ” “ विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता ” इत्यादय आगमा अप्यनुसंधेयाः ॥ १ ॥

पदार्थान्विभजते—

द्रव्यं गुणस्तथा कर्म सामान्यं सविशेषकम् ।

समवायस्तथाऽभावः पदार्थाः सप्त कीर्तिताः ॥ २ ॥

अत्र सप्तमस्याभावत्वकथनादेव पण्णां भावत्वं प्राप्तं तेन भावत्वेन पृथगुपेन्यासो न कृतः । एते च पदार्था वैशेषिके प्रसिद्धा नैयायिकानामप्यविरुद्धाः । प्रतिपादितं चैवमेव भाष्ये । अत एवोपमानचिन्तामणौ सप्तपदार्थभिन्नतया शक्तिसादृश्या-दीनामतिरिक्तपदार्थत्वमाशङ्कितम् । ननु कथमेते एव पदार्थाः शक्तिसादृश्यादीनामप्यतिरिक्तपदार्थत्वात् । तथाहि । मण्यादि-समवहितेन वह्निना दाहो न जन्यते तच्छून्येन तु जन्यते । तत्र मण्यादिना वह्नौ दाहानुकूला शक्तिर्नाश्यते उत्तेजकेन मण्या-द्यपसारणेन च जन्यत इति कल्प्यते । एवं सादृश्यमप्यति-रिक्तः पदार्थः । तद्धि न पदम् भावेऽन्तर्भवति सामान्येऽपि

१ श्रियदुःसादिकं कर्त्रजन्यं शरीराजन्यत्वात्, आनामयत् । २ अप्रयोजक-त्वात् । व्यभिचारग्रहोत्थाने तत्रिवर्तकाऽऽहृतकर्माभावादिपर्यः । अपांश्च वादि-प्रयोगे शरीराजन्यत्वमस्तु कर्त्रजन्यत्वं मान्तु-इत्याकारिका यदि व्यभिचारादुद्घा-जायते तदा तद्वत्परोऽहृतकरो नाल्सीति । ३ सिद्धान्ते तु यदि कर्त्रजन्यत्वं न स्यात्तर्हि कार्यत्वमेव न स्यादित्यनुकूलतर्कः । ४ पदार्था द्विविधा, मात्ररूपा भवत-रूपाश्च । मात्ररूपाः पद्विधा, अभावरूपाश्चतुर्विधा इत्येवं पृथगुपेन्यासो न कृतः । एवं प्रकारोपेन्यासस्तु व्यापसारो स्पष्टः । ५ कणादयनिहतप्रमाणं भाष्ये । ६ प्रमादरमते । ७ अन्यमुपपादयति नन्विति । ८ द्रव्यादिष्वप्यपद-नास्ति कथितसादृश्यः पदार्थो यः सामान्येतेरेव वर्तमानः सन् सामान्ये-ति सादृश्यं तु भवतितथेति पदभ्योऽभिरुचिभिरिति भावः ।

सत्त्वात् । यथा गोत्वं नित्यं तथाश्वत्वमपीति सादृश्यप्रतीतिः
 नाप्यभावे सत्त्वेन प्रतीयमानत्वादिति चेन्न,
 शिष्टवद्वादेर्दाहादिकं प्रति स्वातन्त्र्येण मण्यभावादेरेव वा
 कल्प्यते । अनेनैव सामञ्जस्ये . . . १८५१ . . .
 कल्पनानौचित्यात् । न चोत्तेजके सति . . .
 कथं दाह इति वाच्यम् । उत्तेजैकाभावविशिष्टमण्यभावस्य
 त्वात् । सादृश्यमपि न पदार्थान्तरं किंतु तद्विगत्ये सति
 भूयोर्धर्मवत्त्वम् । यथा चन्द्रमिन्नत्वे सति . . . १८५२ . . .
 भूयसे चन्द्रसादृश्यमिति ॥ २ ॥

द्रव्याणि विभजते—

क्षित्यप्तेजोमरुद्द्योमकालदिग्देहिनो मनः ।

द्रव्याणि

क्षितिः पृथिवी, आपो जलानि, तेजो वह्निः, मरुद् वायुः,
 द्योम आकाशः, कालः समयः, दिग्वाता, देही आत्मा, मनः,
 एतानि नव द्रव्याणीत्यर्थः । ननु द्रव्यत्वज्ञातौ किं मानम् । न हि
 तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं, घृतमनुप्रभृतिषु द्रव्यत्वाग्रहादिति चेन्न । कार्य-
 शोमवायिकारणतापच्छेदकतया संयोगस्य विभागस्य वा समवा-

१ न केवलमद्रुकान्तमणिरेव प्रतिबन्धकः किन्तु-उत्तेजसः सूर्यकान्तमणि-
 स्तद्वत्परिशिष्टमद्रुकान्तमणिर्वादे प्रति प्रतिबन्धकः । अपरं च, उत्तेजकाभाव-
 निशिष्टचन्द्रकान्तमणेरभावस्य दाहं प्रति कारणतासिद्धिः । २ समवायेन कार्य-
 स्वाच्छिन्नं प्रति या तादात्म्येन कारणता सा अवश्यमेव निश्चिद्वर्मावच्छिन्नमिति
 सधर्म एतद्वत्प्रकारा जातिरिति । अत्रानुमानप्रयोगः-समवायसंबन्धवारच्छिन्न-
 कार्यत्वारच्छिन्न-कार्यतानिरूपिततादृश्यमण्यवच्छिन्नता या कारणता सा
 निश्चिद्वर्मावच्छिन्ना कारणतात्वात् घटगतकार्यतानिरूपितत्वात् कारणतावद् ।
 अत्र कार्यत्वद्वयी यावत्कार्यप्रदेशेन गौरवात्, कार्यत्वस्य द्रव्येति समवायस्य च
 समवायसंबन्धवारच्छिन्नकार्यताया अभावात्तत्रिभक्तत्वेनापच्छेदकरासंबन्धवापाद
 संयोगस्येति । अनुमानप्रयोगस्तु-समवायसंबन्धवारच्छिन्नसंबन्धोक्तत्वावच्छिन्नकार्य-
 तानिरूपिता तादात्म्यसंबन्धवारच्छिन्ना या कारणतासिद्धिः प्राप्नोति । पेशः

यिकारणतावच्छेदकतया तत्सिद्धेरिति । ननु दशमं द्रव्यं तमः कुतो
निर्नोक्तं तद्धि प्रत्यक्षेण गृह्यते, तस्य च रूपवच्चात् कर्मवच्चाच्च द्रव्यत्वं,
तच्च गन्धशून्यत्वाच्च पृथिवी, नीलरूपवच्चाच्च न जलादिकं,
तत्प्रत्यक्षे चालोकनिरपेक्षं चक्षुः कारणमिति चेन्न, आवश्यकते-
जोऽभावेनोपपत्तौ द्रव्यान्तरकल्पनायां अन्याय्यत्वात् । रूपवच्चा-
प्रतीतिस्तु भ्रमरूपा । कर्मवच्चाप्रतीतिरप्यालोकापसरणौपाधिकी
भ्रान्तिरेव । तमसोऽतिरिक्तत्वेऽनन्तावयवादिकल्पनागौरवं च
स्यात् । स्वर्गस्य यया तेजस्यन्तर्भावस्तथा वक्ष्यते ।

गुणान्विभजते—

अथ गुणा रूपं रसो गन्धस्ततः परम् ॥ ३ ॥
स्पर्शः संख्या परिमितिः पृथक्त्वं च ततः परम् ।
संयोगश्च विभागश्च परत्वं चापरत्वकम् ॥ ४ ॥
बुद्धिः सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो यत्नो गुरुत्वकम् ।
द्रवत्वं स्नेहसंस्कारावदृष्टं शब्द एव च ॥ ५ ॥

एते गुणाश्चतुर्विंशतिसंख्याकाः कणादेन कण्टतः चैशब्देन
च दर्शिताः । तत्र गुणत्वादिकजातिसिद्धिरग्रे वक्ष्यते ॥ ३-५ ॥

कर्माणि विभजते—

उत्क्षेपणं ततोऽपक्षेपणमाकुञ्चनं तथा ।
प्रसारणं च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च ॥ ६ ॥
कर्मत्वजातिस्तु प्रत्यक्षसिद्धा । एवमुत्क्षेपणत्वादिकमपि ॥ ६ ॥

मते विशुद्धयस्य संयोगस्तेषां संयोगत्वावच्छिन्ना कार्यता अप्रसिद्धा विभूनामिव
तत्संयोगस्यापि नित्यतयाऽतिप्रसक्तत्वादत् आह—विभागस्य चेति । समवाय-
संबन्धावच्छिन्नविभागात्वावच्छिन्नकार्यानिर्वृतिना तादात्म्यमवगन्धावच्छिन्ना या
कारणतयादिप्रत्यक्षदेवावयवप्रयोगः ।

१ प्रपत्ताश्च गुणाः—एवं सूत्रान्ते पठ्यान् । १७ गुणाः कण्टरवेणोक्ताः—
शब्देन सूचिताः ।

नन्वत्र भ्रमणादिकमपि पञ्चकर्पाधिकृतया कुतो नोक्तमत आह—
भ्रमणं रेचनं स्यन्दनोर्ध्वज्वलनमेव च ।

तिर्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते ॥ ७ ॥

सामान्यं निरूपयति—

सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परं चापरमेव च ।

द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते ॥ ८ ॥

तल्लक्षणं तु नित्यत्वे सति अनेकसमवेतत्वम् । अनेकसमवेतत्वं संयोगादीनामप्यस्त्यत उक्तं नित्यत्वे सतीति । नित्यत्वे सति समवेतत्वं गमनपरिमाणादीनामप्यस्त्यत उक्तमनेकेति । नित्यत्वे सति अनेकवृत्तित्वमत्यन्ताभावेऽप्यस्त्यतो वृत्तित्वसामान्यं विहाय समवेतत्वमित्युक्तम् । एकमात्रव्यक्तिवृत्तिस्तु न जातिः तथा प्रोक्तम्—

“ व्यक्तेरमेदस्तुल्यत्वं संकरोऽथानवस्थितिः ।

रूपहानिरसंबन्धो जातिबाधकसंग्रहः ” ॥ १ ॥

द्रव्यादीति । परत्वमधिकृद्देशवृत्तित्वम्, अपरत्वमल्पदेश-
वृत्तित्वम्, सकलजात्यपेक्षयाऽधिकृद्देशवृत्तित्वात् सत्तायाः परत्वं
तदपेक्षया चान्यासां जातीनामपरत्वम् ॥ ८ ॥

परभिन्ना च या जातिः सैवापरतयोच्यते ।

द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥ ९ ॥

१ तत्रैकव्यक्तिवृत्त्यादाकाशत्व न जातिः । तुल्यव्यक्तिवृत्त्याद्वस्त्व वलनत्वं न जातिद्वयम् । सक्तीणान्वाद्भूतत्व भूतत्वं च न जातिः । अनरन्ध्रामयान्तामरन्ध्रत्व न जातिः । विशेषस्य व्यावृत्तमन्वावृत्त्य रूपहानि व्याप्तौ विशेषत्व न जातिः । समवायमवग्यामात्रात् समवायत्वममात्रत्वं च न जातिः । २ परस्पररत्यन्ता-
भावममानाधिकरणधर्मयोरैव समावेश सकर । यथा भूतत्वाभाववति मनसि
भूतत्वं वर्तते भूतत्वाभावरति चार्द्राणे भूतत्वं वर्ततेऽनयोरेव समावेश पृथि-
व्यादिषुदृश्ये । तस्मादेतद्वय जातिरूप नास्ति ।

व्यापकत्वात्परापि स्याद्व्याप्यत्वादपरापि च ।

पृथिवीत्वाद्यपेक्षया व्यापकत्वादधिकदेशवृत्तित्वात् द्रव्यत्वादेः परत्वं, सत्तापेक्षया व्याप्यत्वाद् अल्पदेशवृत्तित्वाच्च द्रव्यत्वस्यापरत्वं, तथा च धर्मद्रव्यसमावेशादुभयमचिरुद्भूतम् ।

विशेषं निरूपयति—

अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः परिकीर्तितः ॥ १० ॥

अन्ते अवसाने वर्तत इत्यन्त्यः, यदपेक्षया विशेषो नास्तीत्यर्थः । घटादीनां द्रव्यशुक्लपर्यन्तानां तत्तद्रव्यवमेदात्तरस्परं भेदः, परमाणूनां परस्परभेदको विशेष एव । स तु स्वत एव व्यावृत्तः, तेन तत्र विशेषान्तरापेक्षा नास्तीति भावः ॥ ९ ॥ १० ॥

समवायं दर्शयति—

घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः ।

तेषु जातेश्च संबन्धः समवायः प्रकीर्तितः ॥ ११ ॥

अवयवावयविनोर्जातिव्यवत्योर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावनोर्नित्यद्रव्यविशेषगोच्यः यः संबन्धः स समवायः । समवायत्वं नित्यसंबन्धत्वम् । तत्र प्रमाणं तु गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिर्विशेषणविशेष्यसंबन्धविषया, विशिष्टबुद्धित्वात्, दण्डी पुरुष इति विशिष्टबुद्धिश्च इत्यनुमानम् । एतेन संयोगाद्विश्रावसात्मसमवायसिद्धिः । नै च स्वरूपसंबन्धेन सिद्धसाधनम्, अर्थान्तरं वा, अनन्तस्वरूपाणां संबन्धत्वरूपेण गौरवाद्वाच्यत्वादेकमसमवायसिद्धिः । नै च समवायस्यैकत्वे चाप्यौ रूपवत्तावुद्धिप्रसङ्गः, नत्र रूपमपवापमत्त्वेऽपि रूपाभावात् । न चैकमभावस्य वशिष्ट्यं संबन्धान्तरं सिध्येदिति वाच्यम्,

१. संयोगस्तु द्वयसंघट्टनद्वयसंघट्टनं भवति न तु द्रव्यगुणयोरतः संयोगादीनां वाप । २. अवयवविशेषद्वयसंघट्टनं एव संघट्टनसंबन्धोऽस्तीति वाच्यं । मीमांसकानां मते ज्ञेयानुमानेन सिद्धसाधनं जायते । समवायमाधनार्थं प्रवृत्तानां नैवादिकानामर्थान्तरं जायते । ३. यदि मनसा एव एतन्निर्णयं कुर्यात्तदा समवायस्य तथा स्वरूपसमवायस्य संबन्धाद्-वापौ रूपवत्तावुद्धेः प्रमाणं स्यात् ।

तस्य नित्यत्वे भूतले घटानयनानन्तरमपि घटाभावबुद्धिमसङ्गात् ।
 घटाभावस्य तत्र सत्त्वात् । तस्य नित्यत्वात्, अन्यथा देशान्तरेऽपि
 तत्प्रतीतिर्न स्यात् । वैशिष्ट्यस्य च तत्र सत्त्वात् । मम तु घटे
 पाकुरक्ततादशायां श्यामरूपस्य नष्टत्वाच्च तद्वत्ताबुद्धिः । वैशिष्ट्य-
 स्यान्नित्यत्वे त्वनन्तवैशिष्ट्यकल्पने तत्रैव गौरवम् । इत्थं च तत्
 कालौ न तत्तद्वत्तादिकं तत्तदभावानां संबन्धः ॥ ११ ॥

अभावं विभजते—

अभावस्तु द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः ।

प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च ॥ १२ ॥

एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते ।

अभावत्वं द्रव्यादिपट्टकान्योऽन्याभाववत्त्वम् । संसर्गाभावान्यो-
 न्याभावभेदादित्यर्थः । अन्योन्याभावस्यैकविधत्वाच्च द्विभागाभावा-
 त्संसर्गाभावं विभजते । प्रागभाव इति । संसर्गाभावत्वम्,
 अन्योन्याभावभिन्नाभावत्वम् । अन्योन्याभावत्वं तादात्म्यसंबन्धा-
 वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम् । विनाशमाध्वं प्रागभावत्वम् ।
 जन्याभावत्वं ध्वंसत्वम् । नित्यसंसर्गाभावत्वम्-अत्यन्ताभावत्वम् ।
 यत्र तु भूतशरीरे घटादिकमपसारितं पुनरानीतं च तत्र घटकालस्य
 संबन्धावच्छेदतया अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि घटकाले न घटा-
 त्यन्ताभावबुद्धिः । तत्र उत्पादविनाशशाली चतुर्थोऽयमभाव इति
 केचित् । अत्र ध्वंसप्रागभावयोरधिकरणे नात्यन्ताभाव इति प्राची-

१ अन्यथा—यदि घटाभावस्यानित्यत्वं मन्यते तदा ध्वंसस्यैवोऽपि घटा-
 भावस्य प्रतीतिर्न स्यात्—कस्मान् घटाभावस्यैव सत्त्वात् । २ ननु ममवाय एक इति
 वादित्यन्तव ममं अश्रितयोमास्तारके घटे पूर्वस्थितस्य श्यामरूपस्य ममवा-
 योऽन्यायन आह मम इति । ३ अभावात्स्य लक्षणमन्योन्याभाववदितमस्ति—
 भवे चाप्योन्याभावस्य लक्षणं सामान्यरूपेणाभाववदितमस्ति । एवं चेह
 लक्षणमन्योन्याभाववदोपलब्धम् । तन्माम्भवाय—सामानाधिकरण्यानन्तरसंबन्धा-
 वच्छिन्नप्रतियोगिताकभावतामात्ररूपसंज्ञाभावस्य लक्षणम् ।

नमंतं, श्यामवटे रक्तो नास्तीति रक्तवटे श्यामो नास्तीतिवीथ्य
भागभावं ध्वंसं चावगाहते न तु तदत्यन्ताभावम् । नञ्यास्तु तत्र
विरोधे माताभावात् ध्वंसादिकालावच्छेदेनाप्यत्यन्ताभावो वर्तते
इति प्राहुः । नन्वस्तु अभावानामधिकरणात्मकत्वं लाघवादिति
चेन्न, अनन्ताधिकरणात्मकत्वकल्पनापेक्षयातिरिक्तकल्पनाया एव
लघीयस्त्वात् । एवं च आधाराधेयभावोऽप्युपपद्यते । एवं च तत्त-
च्छब्दगन्धरसाद्यभावानां प्रत्यक्षत्वमुपपद्यते । अन्यथा तत्तदधिक-
रणानां तत्तदिन्द्रियाणामग्राह्यत्वादप्रत्यक्षत्वं स्यात् । एतेन ज्ञानविशे-
पकालविशेषाद्यात्मकत्वप्रत्यन्ताभावस्येति प्रत्युक्तमप्रत्यक्षत्वापत्तेः ।

इदानीं पदार्थानां साधर्म्यं वैधर्म्यं च वक्तुं प्रक्रमते—

समानामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वादिकमुच्यते ॥ १३ ॥

समानो धर्मो येषां ते सधर्माणः तेषां भावः साधर्म्यं समानो
धर्म इति फलितार्थः । एवं विरुद्धो धर्मो येषां ते विधर्माणः तेषां
भावो वैधर्म्यं, विरुद्धो धर्म इति फलितार्थः । ज्ञेयत्वं ज्ञानविषयता
सा च सर्वत्रैवास्ति ईश्वरादिज्ञानविषयतायाः केवलान्वयित्वात् ।
एवमभिधेयत्वप्रमेयत्वादिकं बोध्यम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

द्रव्यादयः पञ्च भावा अनेके समवायिनः ।

सत्तावन्तस्त्रयस्त्वाद्या गुणादिर्निर्गुणक्रियः ॥ १४ ॥

द्रव्यगुणरूपसामान्यविशेषाणां साधर्म्यमनेकत्वं समवायित्वं च ।
यद्यप्यनेकत्वमभावेऽप्यस्ति तथाप्यनेकत्वे सति भावत्वं पञ्चानां
साधर्म्यम् । तथा चानेकभाववृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिप्रसङ्गमिति
फलितोऽर्थः । तेन प्रत्येकं घटादावाकाशादौ च नान्यासिः । समवा-
यित्वं च समवायसंबन्धेन संबन्धित्वं न तु समवायकत्वं सामान्या-

१ एवं चेति । अभावस्यातिरिक्तस्वस्वीकारे । २ तथा चेति । अनेकभाव-
पदार्थेन वर्तमाना या पदार्थविभाजिका द्रव्यगुणरूपविभाजिका-व्यापितादृशोपा-
धिमभिधेयता ।

दावभावात् । तथा च समवेतवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वमिति
 फलितोऽर्थः । तेन नित्यद्रव्येषु नाव्याप्तिः । सत्तावन्त इति ।
 द्रव्यगुणकर्मणां सत्तावत्त्वमित्यर्थः । आदिरिति । यद्यपि
 गुणक्रियाशून्यत्वमाद्यक्षणे घटादावतिव्याप्तं क्रियाशून्यत्वं च गग-
 नादावतिव्याप्तं तथापि गुणवद्वृत्तिवर्मवत्त्वं कर्मवद्वृत्तिपदार्थ-
 विभाजकोपाधिमत्त्वं तदर्थः । नहि घटत्वादिकं द्रव्यत्वं वा गुण-
 वद्वृत्ति कर्मवद्वृत्ति वा किंतु गुणत्वादिकम् । तया आकाशत्वा-
 दिकं तु न पदार्थविभाजकोपाधिः ॥ १४ ॥

सामान्यपरिहीनास्तु सर्वे जात्यादयो मताः ।

पारिमाण्डल्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम् ॥ १५ ॥

सामान्यानधिकरणत्वं सामान्यादीनामित्यर्थः । पारिमा-
 ण्डल्येति । पारिमाण्डल्यमणुपरिमाणं कारणत्वं तद्विज्ञानामि-
 त्यर्थः । अणुपरिमाणं तु न कस्यापि कारणम् । तद्धि स्वाश्रयार-
 व्यद्रव्यपरिमाणारम्भकं भवेत् तच्च न संभवति परिमाणस्य
 स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियमान्महदारब्धस्य महत्त-
 रत्ववदणुजन्यस्याणुतरत्वप्रसङ्गात् । एवं परममहत्परिमाणमतीन्द्रि-
 यसामान्यं विशेषाश्च बोध्याः । इदमपि योगिप्रत्यक्षे विषयस्य
 न कारणत्वम् । ज्ञायमानसामान्यं न प्रत्यामत्तिः । ज्ञायमानं
 लिङ्गं नानुमितिकरुणमित्यभिप्रायेणोक्तम् । मानसप्रत्यक्षे
 आत्ममहत्त्वस्य कारणत्वान्महत्परिमाणं कालादेर्वोच्यम् । तस्यापि

१ समवेतपदार्थं वर्तमाना या पदार्थविभाजिका द्रव्यत्वगुणत्वादिरूपा उपाधि-
 म्नाटशोरागिमत्वम् । २ अथ नाटशोरागिमत्वस्य परमाणुषु मत्वात्राव्याप्तिः । ३ गु-
 णवद् पर द्रव्यं तत्रावर्तमानं यद् गुणत्वादिकं चर्मस्तादृशवर्मवत्त्वम् । क्रियावद् वेद
 द्रव्यं तत्रावर्तमाना या पदार्थविभाजकगुणत्वादिरूपागिमत्वाटशोरागिमत्वमित्यर्थः ।
 ४ अयं ग्रन्थो नवीनानां मनेऽस्ति वर्तमानादिकं यज्ज्ञान तादृशज्ञानविषयी-
 भूत सामान्यं ज्ञायमानमानान्यम् ।

न कारणत्वमित्याचार्याणांमाशय इत्यन्ये । तन्न । ज्ञानातिरिक्तं
प्रत्येवाकारणताया आचार्यैरुक्तत्वात् ॥ १५ ॥

ननु कारणत्वं किम्, अत आह—

अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ववर्तिता ।

कारणत्वं भवेत्तस्य त्रैविध्यं परिकीर्तितम् ॥ १६ ॥

समवायिकारणत्वं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् ।

एवं न्यायनयज्ञेस्तृतीयमुक्तं निमित्तहेतुत्वम् ॥ १७ ॥

तस्य कारणत्वस्य ॥ १६ ॥ १७ ॥

यत्समवेतं कार्यं भवति ज्ञेयं तु समवायिजनकं तत् ।

तत्रासन्नं जनकं द्वितीयमाभ्यां परं तृतीयं स्यात् १८

तत्रेति । समवायिकारणे आसन्नं प्रत्यासन्नं कारणं द्वितीय-
मसमवायिकारणमित्यर्थः । अत्र यद्यपि तुरीतन्तुसंयोगानां पटा-
समवायिकारणत्वं स्यात् । एवं वेगादीनामभिधाताद्यसमवायि-
कारणत्वं स्यात् । एवं ज्ञानादिकम्पीच्छाद्यसमवायिकारणं
स्यात् । तथापि पटासमवायिकारणलक्षणे तुरीतन्तुसंयोग-
भिन्नत्वं देयम् । तुरीतन्तुसंयोगस्तु तुरीपटसंयोगं प्रत्यसमवायि-
कारणं भवत्येव । एवं वेगादिकम्पि वेगस्पन्दाद्यसमवायिकारणं
भवत्येवेति, तत्तत्कार्यासमवायिकारणलक्षणे तत्तद्विभक्तत्वं देयम् ।

१ अर्थात्—तुरीतन्तुसंयोगोऽपि, अनुयोगित्वेन तन्तुसमवेतोऽस्मिन्—एवं पट-
रूपकार्यस्य जनकोऽप्यस्ति तथा चोक्तलक्षणस्य तत्र सत्त्वरदिभ्यातिरिति भावः ।
२ ननु तुरीतन्तुसंयोगस्य पटं प्रति असमवायिकारणत्वे को दोष इति चेत् ।
असमवायिकारणनामान् कार्यनाम इति नैयायिकानां सिद्धान्तात्, यदि तुरी-
तन्तुसंयोगोऽपि पटस्यासमवायिकारणं स्यान्नदा तत्राग्रे पटनाशः स्यान्नतु षोड-
शे न दृश्यते । ३ अर्थात्—पटस्यासमवायिकारणलक्षणे तुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्वे
सतीति निवेदनीयम् । एवं चतुस्तुरीयकारणलक्षणं चतुस्तुरीयसंयोगभिन्नत्वे
सतीति निवेदनीयम् ।

आत्मविशेषगुणानां तु कुत्राप्यसमवायिकारणत्वं नास्ति तेन
तद्विभक्तत्वं सामान्यलक्षणे दैयमेव । अत्र समवायिकारणे प्रत्या-
सन्नं द्विविधं कार्यकारणप्रत्यासत्त्या कारणैकार्यप्रत्यासत्त्या च ।
आद्यं यथा । घटादिकं प्रति कपालसंयोगादिकमसमवायिका-
रणम् । तत्र कार्येण घटेन सह कारणस्य कपालसंयोगस्यैक-
स्मिन्कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति । द्वितीयं यथा । घटरूपं प्रति
कपालरूपमसमवायिकारणम् । तत्र स्वगतरूपादिकं प्रति समवायि-
कारणं घटः, तेन सह कपालरूपस्यैकस्मिन्कपाले प्रत्यासत्ति-
रस्ति । तथा च केचित्समवायसंबन्धेन कैविरत्नसमवायिसम-
वायसंबन्धेनेति फलितोऽर्थः । इत्थं च कार्यकारणकारणैकार्या-
न्यतरप्रत्यासत्त्या समवायिकारणे प्रत्यासन्नं कारणं ज्ञानादि-
भिन्नमसमवायिकारणमिति सामान्यलक्षणं पर्यवसन्नम् । आभ्यां
समवायिकारणासमवायिकारणाभ्यां परं भिन्नं कारणं तृतीयं
निमित्तकारणमित्यर्थः ॥ १८ ॥

इदानीमन्यथासिद्धत्वेन कियतां पदार्थानामपि आह—

येन सह पूर्वभावः कारणमादाय वा यस्य ।

अन्यं प्रति पूर्वभावे ज्ञाते यत्पूर्वभावविज्ञानम् ॥१९॥

जनकं प्रति पूर्ववृत्तितामपरिज्ञाय न यस्य गृह्यते ।

अतिरिक्तमथापि यद्वेन्नियतावश्यकपूर्वभाविनः २०

यत्कार्यं प्रति कारणस्य पूर्ववृत्तिता येन रूपेण गृह्यते तत्कार्यं प्रति
तद्रूपमन्यथासिद्धमित्यर्थः । यथा घटं प्रति दण्डत्वमिति । द्वितीयम-
न्यथा सिद्धमाह । कारणमिति । यस्य स्वानन्वयेणान्वयव्यतिरेकौ
न स्तः, किं तु कारणमादायैवान्वयव्यतिरेकौ गृह्येते तदन्यथासिद्धम् ।

१ यथा घटं प्रति कपालसंयोगः समवायसंबन्धेन असमवायिकारणमिति ।

२ यथा घटरूपं प्रति कपालरूपं स्वममवायिसमवेतत्वासंबन्धेन कारणमस्ति । एवं
कपालरूपं साममवायि कपालं तत्र समवेतो घटः ।

यथा दण्डरूपम् । तृतीयमाह । अन्यं प्रतीति । अन्यं प्रति
पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वा यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृह्यते तस्य
तत्कार्यं प्रत्यन्यथासिद्धत्वम् । यथा घटादिकं प्रत्याकाशस्य ।
तस्य हि घटादिकं प्रति कारणत्वमाकाशत्वेनैव स्यात् । आकाशत्वं
हि शब्दसमवायिकारणत्वम् । एवं च तस्य शब्दं प्रति जनकत्वं
गृहीत्वा घटादिकं प्रति जनकत्वं ग्राह्यमतस्तदन्यथासिद्धम् । ननु
शब्दाश्रयत्वेन तस्य कारणत्वं काञ्चन्यासिद्धिरिति चेत्, पञ्चमीति
प्राण । नन्वाकाशस्य शब्दं प्रति जनकत्वं किमवच्छेदकमिति
चेत्, रज्ज्वादिकं विशेषपदार्थो वेति । चतुर्थमन्यथासिद्धमाह ।
जनकं प्रतीति । यत्कार्यजनकं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वा यस्य
यत्कार्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृह्यते तस्य तत्कार्यं प्रत्यन्यथासिद्धत्वम् ।
यथा कुलालपितुर्घटं प्रति । तस्य हि कुलालपितृत्वेन घटं प्रति
जनकत्वे एवान्यथासिद्धिः । कुलालत्वेन जनकत्वे त्विष्टापत्तिः,
कुलालमात्रस्य घटं प्रति जनकत्वात् । पञ्चमन्यथासिद्धमाह ।
अतिरिक्तमिति । अवश्यकृतृनियतपूर्ववर्तिन एव कार्यसंभवे
तद्विश्रमन्यथासिद्धमित्यर्थः । अत एव प्रत्यक्षे महत्त्वं कारणम् ।
अनेकद्रव्यवत्त्वमन्यथासिद्धम् । तत्र हि महत्त्वमवश्यं कृतृत्वं तेनानेकद्र-
व्यवत्त्वमन्यथासिद्धम् । नच वपरीत्ये किं विनिगमकमिति वाच्यम्,
महत्त्वज्ञातेः कारणतावच्छेदकत्वे लाघवात् ॥ १९ ॥ २० ॥

एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादिमम् ।

घटादौ दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शितम् ॥ २१ ॥

तृतीयं तु भवेद्योम कुलालजनकोऽश्वः ।

पञ्चमो रासभादिः स्यादेतेष्ववश्यकस्त्वसौ ॥ २२ ॥

रासभादिरिति । यद्यपि यत्किञ्चिद्व्यवृत्तिरिति रासभस्य
नियतपूर्ववर्तित्वमस्ति, तथापि घटजानां प्रति सिद्धकारण-
भारदण्डादिभिरेव तत्रैतरेपि संभवे रासभोऽन्यथासिद्ध इति

मावः । एतेष्विति । एतेषु पञ्चस्वन्यथासिद्धेषु मध्ये पञ्चमोऽन्य-
थासिद्ध आवश्यकः, तेनैव परेषां चरितार्थत्वात् । तथाहि ।
दण्डादिभिरवश्यस्तृप्तनियतपूर्ववर्तिभिरेव कार्यसंभवे दण्डत्वादि-
क्रमन्यथासिद्धम् । नै च वैपरीत्ये किं विनिगमकमिति वाच्यम्,
दण्डत्वस्य कारणत्वे दण्डघटितपरम्परायाः संबन्धत्वरूपने गौर-
वात् । एवमन्येषामप्यनेनैव चरितार्थत्वं संभवतीति ॥ २१ ॥ २२ ॥

समवायिकारणत्वं द्रव्यस्यैवेति विज्ञेयम् ।

गुणकर्ममात्रवृत्ति ज्ञेयमयाप्यसमवायिहेतुत्वम् ॥ २३ ॥

गुणकर्ममिति । असमवायिकारणत्वं गुणकर्मभिन्नानां वैधर्म्यं
न तु गुणकर्मणोः साधर्म्यमित्यत्र तौत्पर्यम् । अथवा असम-
वायिकारणवृत्तिसत्ताभिन्नजौतिमत्त्वं तदर्थः । तेन ज्ञानादीनाम-
समवायिकारणत्वविरहेऽपि न क्षतिः ॥ २३ ॥

अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहोच्यते ।

नित्यद्रव्याणि परमाण्याकाशादीनि विहायाश्रितत्वं साधर्म्य-
मित्यर्थः । आश्रितत्वं तु समवायादिसंबन्धेन वृत्तिमत्त्वम् । विशेष-
णतया निर्भयानामपि कालादौ वृत्तेः ।

इदानीं द्रव्यस्यैव विशिष्य साधर्म्यं वक्तुमारभते—

क्षित्यादीनां नवानां तु द्रव्यत्वगुणयोगिता ॥ २४ ॥

१ मयंति । यदुक्तकार्यं प्रति दण्डत्वस्य कारणत्वं स्वीक्रियते दण्डोऽन्यथा-
सिद्ध इति शङ्का । समाधानम्—एदि दण्डत्वस्य कारणता मय्यते तदा स्वाभ्य-
न्तग्यप्रमिततासंबन्धेन कारणता स्वीकर्मन्वा—दण्डस्य केवलं स्वतन्त्रप्रमितता-
संबन्धेन कारणत्वमस्ति—एवं च प्रथमसंबन्धे दण्डघटितपदं परावृत्तसंबन्धप्रत्यये
गौरवम् । २ अन्येषामप्यभिन्नगुणेष्वप्यप्यसिः । ३ गुणत्वकर्मत्वतानिरूपमित्यर्थः ।
४ दृष्ट्यादिचतुर्णां परमाणव आकाशादिपञ्चमेतानि नित्यद्रव्याणि ।

क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च ।

परापरत्वमूर्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी ॥ २५ ॥

पृथिव्यप्तेजोवायुमनसां परत्वापरत्ववत्त्वं मूर्तत्वं क्रियावत्त्वं वेग-
वत्त्वं च सौघर्म्यम् । नच यैत्र घटादौ परत्वमपरत्वं वा नोत्पन्नं
तत्राव्याप्तिरिति बाध्यं, परत्वादिसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्य-
जातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । मूर्तत्वमपकृष्टपरिमाणवत्त्वम्, तच्च
तेषामेव, गगनादिपरिमाणस्य कुतोऽप्यपकृष्टत्वाभावात् । पूर्ववत्
कर्मवत्त्वं कर्मसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं, वेगवत्त्वं वेग-
वद्बुद्धिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं च बोध्यम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

कालखात्मदिशां सर्वगतत्वं परमं महत् ।

क्षित्यादिष्व भूतानि चत्वारि स्पर्शवन्ति हि ॥ २६ ॥

कालाकाशात्मदिशां सर्वगतत्वं सर्वमूर्तसंयोगित्वं परममहत्त्वं च ।
परममहत्त्वं जातिविशेषः, अपरूपानाश्रयपरिमाणत्वं वा । क्षि-
त्यादीति । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां भूतत्वम् । तच्च बहिरिन्द्रि-
यग्राह्यविशेषगुणवत्त्वम् । अत्र ग्राह्यत्वं लौकिकमत्यक्षस्वरूपयोग्यत्वं
बोध्यम् । तेन ज्ञातो यदं इत्यादिमत्यक्षे ज्ञानस्याप्युपनीतमानविषय-
त्वात्तद्वति आत्मनि नातिव्याप्तिः । नवा प्रत्यक्षाविषयरूपादिमति

१ पृथ्वी, जलं, तेजः, वायुः, मनः, एतेषां पञ्चानां परापरत्ववत्त्वं मूर्तत्ववत्त्वं
तथा क्रियावेगाश्रयद्रव्यत्वं सौघर्म्यं समानो परमं इति । २ बहिरिन्द्रियग्राहि-
याद्येषु । ३ क्षित्यादीनां पञ्चानां भूतत्वं साधर्म्यं क्षित्यादीनां चतुर्णां समशब्देन
स्पर्शवत्त्वं साधर्म्यमिति भावः । ४ मूर्तद्रव्येषु अवर्तमानं परिमाणं तादृशरि-
माणवत्त्वं चतुर्णां साधर्म्यमिति भावः । ५ ज्ञातो यदं इति ज्ञाने प्रवर्तमानं पात्रानं
तस्यानि चतुर्भ्यःपुण्यमत्र संपुण्यमवममेव ज्ञानविषयवर्तमानं यदने प्रपञ्चं
जायते तादृशज्ञानवत्तात्मकनिष्पत्तिः । तथाप्युक्तविशेषवैशिष्ट्यवद्वेद्यादि-
कथने नातिव्याप्तिः । बह्वर्थात्मसंयोगादिबहिरिन्द्रियनिर्बन्धेन लौकिकप्रपञ्चं
जायते । नद्वित्रयात्मसंयोगेन प्रपञ्चपक्षेऽप्यज्ञातानामतीतिकं प्रपञ्चं जायते ।
अतः च ज्ञातो यदं इति ज्ञानमनन्तरमावर्तमानं मानविषयमिति ।

परमाण्वादत्वव्याप्तिः, तस्यापि स्वरूपयोग्यत्वात् । महत्त्वलक्षणकार-
णान्तरासन्नियानाच्च न प्रत्यक्षम् । अयमा आत्मवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं
तत्त्वम् । चत्वारोति । पृथिव्यप्तेजोवायूनां स्पर्शवत्त्वम् ॥ २६ ॥

द्रव्यारम्भश्चतुर्षु स्यादथाकाशशरीरिणाम् ।

अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते ॥ २७ ॥

पृथिव्यप्तेजोवायुषु चतुर्षु द्रव्यारम्भस्त्वम् । नच द्रव्यानारम्भके
घटादावव्याप्तिः, द्रव्यसमवायिगणवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य
विवक्षितत्वाद् । आकाशशरीरिणामिति । आकाशात्मनाम-
व्याप्यवृत्तिक्षणिकविशेषगुणवत्त्वं साधर्म्यमित्यर्थः । आकाशस्य
विशेषगुणः शब्दः, स चाव्याप्यवृत्तिर्यदा किञ्चिदवच्छेदेन शब्द
उत्पद्यते तदान्यावच्छेदेन तदभावस्यापि सत्त्वात् । क्षणिकत्वं
च द्वितीयक्षणवृत्तिरसमप्रतियोगित्वम् । योग्यविधुविशेषगुणानां
स्योत्तरवृत्तिगुणनाशत्वात्प्रथमशब्दस्य द्वितीयशब्देन नाशः । एवं
ज्ञानादीनामपि ज्ञानादिकं यदात्मनि विभो गरीराद्यवच्छेदेनोत्पद्यते
तदा घटाद्यवच्छेदेन तदभावोऽस्त्येव । एवं ज्ञानादिकमपि क्षणद्वया-
वस्यापि । इत्थं चाव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं क्षणिकविशेषगुणवत्त्वं
चार्थः । पृथिव्यादौ रूपादिविशेषगुणोऽस्तीत्यतोऽव्याप्यवृत्तीत्यु-
क्तम् । पृथिव्यादावव्याप्यवृत्तिः मयोगादिरस्तीत्यतो विशेषगुणे-
त्युक्तम् । नच रूपादीनामपि कदाचित्चतुर्थीयक्षणे नाशसंभवांक्षणि-
कविशेषगुणवत्त्वं सित्यादौ प्रतिव्याप्तमिति धान्यं, चतुःक्षणवृत्ति-
जन्यवृत्तिजातिमद्विशेषगुणवत्त्वस्य तदर्थत्वात् । अपेक्षानुद्धिः क्षण-
त्रयं तिष्ठति, क्षणचतुष्टयं तु न किमपि जन्यज्ञानादिकं तिष्ठति ।

१ द्रव्यान्तरारम्भकत्वमपि चतुर्षो साधर्म्यम् । २ क्षणिकविशेषगुणवत्त्व
द्वितीयक्षणवृत्तिरसमप्रतियोगित्वमिति धान्यम् । ३ चतुःक्षणवृत्ति-जन्यवृत्तिरिति तथा रूप-
रमादिजन्यम्, तस्मिन्वृत्तियुक्तशब्दव्यञ्जनवत्त्वात् जानिन्तारवृत्तिजातिमद्विशेष-
गुण शब्दव्याप्तिरिति तदर्थं विवक्षितम् ।

रूपत्वादिकं तु क्षणचतुष्टयस्थायिन्यपि रूपादौ वर्तत इति तद्वशु-
दासः । ईश्वरज्ञानस्य चतुःक्षणवृत्तित्वाज्ज्ञानत्वस्य तद्वृत्तित्वाज्ज्ञान-
न्येत्युक्तम् । यथाकाशजीवात्मनोः साधर्म्यं तदा जन्येति न देयं,
द्वेषत्वादिकमादाय लक्षणसमन्वयात्, परमपदत्वस्य तादृशगुण-
त्वाच्च चतुर्यक्षणे द्वित्वादीनामपि नाद्याभ्युपगमाद्वित्वादीनामपि
तथात्वाच्चद्वारणाय चिदोपेति । त्रिक्षणवृत्तित्वं वा वाच्यम् ।
द्वेषत्वादिकमादायात्मनि लक्षणसमन्वयः ॥ २७ ॥

रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगिनः प्रथमान्नयः ।

गुरुणी द्वे रसवती द्वयोर्नैमित्तिको द्रवः ॥ २८ ॥

पृथिव्यप्तेजसां रूपवत्त्वं, द्रवत्ववत्त्वं, प्रत्यक्षविषयत्वं चेत्यर्थः ।
न च चक्षुरादीनां भर्जनकपालस्यवद्वैरूप्यणश्च स्वावस्थे किं मान-
मिति वाच्यं, तत्रापि तेजस्त्वेन रूपानुमानात् । एवं वाय्वानीत-
पृथिवीजलेतेजोभागानामपि पृथिवीत्वादिना रूपानुमानं बोध्यम् ।
न च घटादौ द्रुतसुवर्णादिभिन्ने तेजसि च द्रवत्ववत्त्वमव्याप्तमिति
वाच्यं, द्रवत्ववद्द्रुतिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ।
घृतजलप्रभृतिषु पृथिवीषु, जलेषु, द्रुतसुवर्णादौ तेजसि च द्रवत्व-
सत्त्वात्तत्र च पृथिवीत्वादिसत्त्वात्तदादाय सर्वत्र लक्षणसमन्वयः ।
न च प्रत्यक्षविषयत्वं परमाण्वादावव्याप्तमनिव्याप्तं च रूपादा-
विति वाच्यं, चाक्षुषप्रत्यक्षविषयवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य
विवक्षितत्वात् । आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय चाक्षुषेति । गुरुणी
इति । गुरुत्ववत्त्वं रसवत्त्वं पृथिवीजस्योरित्यर्थः । न च घ्राणे-
न्द्रियादीनां वाय्वानीतपार्थिव्यादिभागानां च रसादित्वे किं मान-
मिति वाच्यं, तत्रापि पृथिवीत्वादिना तदनुमानात् । द्वयो-
रिति । पृथिवीतेजसोरित्यर्थः । न च नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वं घटादौ

१ तादृशजन्यदेव द्वेषत्वादिकं पृथिव्यात् । २ नेत्रेन्द्रियं चाक्षुषं तेजस्त्वात्,
क्षुषप्रमाणेनेत्यर्थः । ३ घ्राणेन्द्रियादीनि रसवन्ति पृथ्वीत्वात्, इत्यनुमानेनेत्यर्थः ।

बुद्ध्यादौ चाव्याप्तमिति वाच्यं, नैमित्तिकद्रवत्वसमानाधिकरण
द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ २८ ॥

आत्मानो भूतवर्गाश्च विशेषगुणयोगिनः ।

पृथिव्यस्तेजोवाय्वाकाशात्मनां विशेषगुणधर्ममित्यर्थः ।

यदुक्तं यस्य साधर्म्यं वैधर्म्यमितरस्य तत् ॥ २९ ॥

होयत्वादिर्कं विहायेति बोध्यम् । तत्तु न कस्यापि वैधर्म्यं
केवलान्वयित्वात् ॥ २९ ॥

स्पर्शादयोऽष्टौ वेगाख्यः संस्कारो मरुतो गुणाः ।

स्पर्शाद्यष्टौ रूपवेगौ द्रवत्वं तेजसो गुणाः ॥ ३० ॥

स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च युक्तं च द्रवत्वकम् ।

रूपं रसस्तथा स्नेहो वाग्निष्येते चतुर्दश ॥ ३१ ॥

स्नेहहीना गन्धयुताः सिताघेते चतुर्दश ।

बुद्ध्यादिपट्वं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा ॥ ३२ ॥

धर्माधर्मौ गुणा एते ह्यात्मनः स्युश्चतुर्दश ।

संख्यादिपञ्चकं कालदिशोः शब्दश्च ते च खे ॥ ३३ ॥

संख्यादयः पञ्च बुद्धिरिच्छा यत्नोऽपि चेश्वरे ।

परापरत्वे संख्याद्याः पञ्च वेगश्च मानसे ॥ ३४ ॥

ते च रं आमाशे ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

साधर्म्यवैधर्म्यं निरूप्य संप्रति प्रत्येकं पृथिव्यादिकं निरूपयति—

तत्र सितिर्गन्धहेतुर्नानारूपवती मता ।

पट्विधस्तु रसस्तत्र गन्धस्तु द्विविधो मतः ॥ ३५ ॥

१ आदिभूतं प्रवेगम्, आत्मन्य, अभिप्रेतम्, च गृह्यते ।

गन्धहेतुरिति गन्धसमवायिकारणमित्यर्थः । यद्यपि गन्धव-
त्त्वपात्रं लक्षणमुचितं, तथापि पृथिवीत्वजातौ प्रमाणोपन्यासाय
कारणत्वमुपन्यस्तम् । तथाहि । पृथिवीत्वं हि गन्धसमवायि-
कारणतावच्छेदकतया सिद्ध्यति, अन्यथा गन्धत्वावच्छिन्नस्याक-
स्मिकत्वापत्तेः । न च पापाणादौ गन्धाभावाद्गन्धवत्त्वमव्याप्तमिति
वाच्यं, तथापि गन्धसत्त्वात् । अनुपलब्धिस्त्वमुत्पत्त्येताप्युपप-
द्यते, कथमन्यथा तद्वस्मिन् गन्ध उपलब्ध्यते । मस्यनो हि पापाण-
ध्वंसजन्यत्वात्पापाणोपादौनोपादेयत्वं सिद्ध्यति । यद्वत्त्वं यद्व्य-
ध्वंसजन्यं तत्तदुपादानोपादेयमिति व्याप्तेः । दृष्टं चैतरत्नवट्टे महा-
पटध्वंसजन्ये । इत्थं च पापाणपरमाणोः पृथिवीत्वात्तज्जन्मस्य
पापाणस्यापि पृथिवीत्वं, तथा च तस्यापि गन्धवत्त्वे वायव्यत्वात् ।
नानारूपेति । शुक्लीलादिभेदेन नानाजातीयं रूपं पृथिव्यामेव
वर्तते न तु जलादौ, तत्र शुक्लस्यैव सत्त्वात् । पृथिव्यां तु एकस्मि-
न्नापि धर्मिणि पाकवशेन नानारूपसंभवात् । नच यत्र नानारूपं
नोत्पद्यं तत्राव्याप्तिरिति वाच्यं, रूपद्रव्यवद्बृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजाति-
मत्त्वस्य विवक्षितत्वात्, रूपेणाश्रयवद्बृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य
वा वाच्यत्वात् । वैशेषिकेनये पृथिवीपरमाणौ रूपनाशस्य रूपा-
न्तरस्य च सत्त्वात् । न्यायनये घटादावपि तत्सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः ।
पट्टिच इति । मधुरादिभेदेन यः पट्टिचो रसः स पृथिव्यामेव ।
जले च मधुर एव रसः । अत्रापि पूर्ववत्तद्व्यवद्बृत्तिद्रव्यत्वव्याप्य-
जातिमत्त्वं लक्षणार्थोऽवसेयः । गन्धस्त्विति । छिद्यिच इति ।

- १ समवायमन्वयवच्छिन्नवत्त्वान्वयवच्छिन्नगन्धवत्त्वान्वयवच्छिन्नता तादा-
त्म्यमन्वयवच्छिन्नपृथिवीत्वान्वयवच्छिन्नपृथिवीनिहा या कारणता सा किंचिद-
मात्रवच्छिन्ना कारणतात्वात् घटनिर्वाहकविरूपितकणनिर्वाहककारणताम् ।
- २ अन्यथा-गन्धवत्त्वावच्छिन्नं प्रति श्रुत्या हेतुवाक्यविकारे गन्धं प्रति निदमवा-
रणताया नियमो न स्यात् । ३ वरादानं समवायिकात्पक्षः । वरादेवं वार्यम् ।
- ४ प्रपञ्चवद्वे-भवेकः अयमेकः इवौ द्वौ, इत्यपेक्षावद्विवेचनविवक्षितव्य-
दित्यवगतिरेव गौरवमनो रूपनाशवदिति लक्षणांतरायः ।

वस्तुस्थितिपात्रं न द्विविगोन्वक्तृत्वं लक्षणं द्विविधत्वस्य व्यर्थ-
त्वात् । द्विविध्यं च सौरमासौरमयेदेन बोध्यम् ॥ ३५ ॥

स्पर्शस्तस्यास्तु विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकजः ।

तस्याः पृथिव्याः । अनुष्णाशीतस्पर्शत्वं वायोरपि वर्तते
इत्युक्तं पाकज इति । इत्थं च पृथिव्याः स्पर्शोऽनुष्णाशीत इति
ज्ञापनार्थं तदुक्तम् । यस्तु तस्तु पाकजस्पर्शवत्त्वमात्रं लक्षणम्,
अधिकस्य वैषम्यात् । यद्यपि पाकजस्पर्शः पटादौ नास्ति तथापि
पाकजस्पर्शवद्दृष्टिद्वयत्वव्याप्यभातिमत्त्वमर्थो बोध्यः ।

नित्यानित्या च सा द्वेधा नित्या स्यादणुलक्षणा । ३६ ।

अनित्या तु तदन्या स्यात्सेवावयवयोगिनी ।

सा च त्रिधा भवेद्देहमिन्द्रियं विषयस्तथा ॥ ३७ ॥

सा पृथिवी द्विविधा, नित्या अनित्या चेत्यर्थः । अणुलक्षणा
परमाणुरूपा पृथिवी नित्या । तदन्या परमाणुभिन्ना पृथिवी
अणुकादिरूपा सर्वाऽऽनित्येत्यर्थः । सर्व अनित्या पृथिव्येवा-
वयववर्गीत्यर्थः । नैतु अवयविनि हि मानं, परमाणुपुञ्जरेवोपपत्तेः ।
न च परमाणुनामनीन्द्रियत्वाद्वादेः प्रत्यक्षं न स्यादिति वाच्यम्,
एकस्य परमाणोरपत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वात् । यथैकस्य
केशस्य दूरेऽपत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वम् । न चैको घटः
स्थूल इति बुद्धेरनुपपत्तिरिति वाच्यम्, एको महान्मान्तरा-
शिरिति वदुपपत्तेः । एवं, परमाणोर्गतीन्द्रियत्वेन
प्रत्यक्षायोग्यत्वात् । दूरस्यैकस्तु नार्तान्द्रियः, सन्नियाने तस्यैव
प्रत्यक्षत्वात् । न चै तदानीमदृश्यपरमाणुपुञ्जादृश्यपरमाणुपुञ्जस्यो-
त्पन्नत्वाच्च प्रत्यक्षत्वे विरोध इति वाच्यम्, अदृश्यस्य दृश्यानु-

१ केचन गणवत्समाश्रमे इत्यण न तु द्विविधमन्वयवमिति । २ बीजशंका
मविनि-अयं च इति प्रतीतिम् । विच्छिन्नमन्वयवमिति ह्यपरमाणुपुञ्जरेव मवि-
प्यति । ३ नपेति । तदानीं कार्योन्पन्नत्वे इत्यर्थः ।

पादानत्वात् । अन्यथा चक्षुरूप्यादिसंततोरपि कदाचिद्दृश्यत्व-
प्रसङ्गात् । न चातितस्तत्त्वाद्वा कथमदृश्यदहनसंततैर्दृश्यदहनोत्पत्ति-
रिति वाच्यम्, तत्र तदन्तःपातिभिर्दृश्यदहनावयवैः स्थूलदह-
नोत्पत्तेरुपगमात् । न चादृश्येन व्यणुकेन कथं दृश्यव्रसरेणो-
त्पत्तिरिति वाच्यं, यतो न दृश्यत्वमदृश्यत्वं वा कस्यचित्स्वभा-
वादाचक्ष्महे किंतु महच्चोद्भूतरूपादिकारणसमुद्रायवशाद् दृश्यत्वं
तदभावे चादृश्यत्वम् । तथा च व्रसरेणोर्महत्त्वात्मत्यंस्तत्वं न तु
व्यणुकादेस्तदभावात् । नहि त्वन्मतेऽपि संभवतीदं परमाणौ
महत्त्वाभावात् । इत्थं चावयविसिद्धौ तेषामुत्पादविनाशयोः
प्रत्यक्षसिद्धत्वादनित्यत्वम् । तेषां चावयवावयवधाराया अनन्तत्वे
मेरुसर्पणयोरपि साम्यप्रसङ्गः । अतः कचिद्विधायो वाच्यः । यत्र
तु विश्रामस्तस्यानित्यत्वेऽसमवेतभावकार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इति तस्य
नित्यत्वम् । महत्परिमाणतारतम्यस्य गगनादौ विश्रान्तत्वमिवाणु-
परिमाणतारतम्यस्यापि कचिद्विश्रान्तत्वमस्तीति तस्य परमाणुत्व-
सिद्धिः । न च व्रसरेणावेव विश्रामोऽस्तिवति वाच्यं, व्रसरेणुः
सावयवः चाणुपद्रव्यत्वात् यदवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धौ,
व्रसरेणोरवयवाः सावयवाः महदारम्भकत्वात् कपालवदित्यनु-
मानेन तदवयवसिद्धेः । नै चेदप्रयोजनम्, अपकृष्टमहत्त्वं प्रत्य-
नेन्द्रव्यवस्य प्रयोजनत्वात् । न चैवं क्रमेण तदवयवधारापि
सिद्धयेदिति वाच्यम्, अनवस्थाभयेन तदसिद्धेरिति । सा
चेति । सा कार्यरूपा पृथिवी त्रिवेत्यर्थः । शरीरेन्द्रियविषय-
भेदादित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

तत्र देहमुदाहरति—

योनिजादि भवेद्देहमिन्द्रियं प्राणलक्षणम् ।

विषयो व्यणुकादिश्च ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः ॥ ३८ ॥

योनिजमयोनिजं चेत्यर्थः । योनिजमपि द्विविधं जरावृ-

१ पूर्वोक्तानुमाने अणुव्यवसाय इति न वाच्यम् ।

जमण्डजं च । जरायुजं मानुषादीनाम् । अण्डजं सर्पादीनाम् ।
 अयोनिजं स्वेदजोद्भिज्जादिकम् । स्वेदजाः कृमिर्दंशाद्याः ।
 उद्भिज्जास्तर्गुत्माद्याः । नारकिणां शरीरमप्ययोनिजम् । न
 च मानुषादिशरीराणां पार्थिवत्वे किं मानमिति वाच्यं, गन्धा-
 दिमत्त्वस्यैव प्रमाणत्वात् । न च ह्रैदोष्मादेरुपलम्भादाप्यत्वा-
 दिकमपि त्रयादिति वाच्यं, तथा सति जलत्वपृथिवीत्वादिना
 संस्तरप्रसङ्गात् । न च तर्हि जलीयत्वादिकमेवास्तु न तु पार्थि-
 वत्वमिति वाच्यं, ह्रैदादीनां विनाशेऽपि शरीरत्वेन प्रत्य-
 यिज्ञानाद्गन्धाद्युपलब्धेश्च पृथिवीत्वसिद्धेः । तेन पार्थिवादि-
 शरीरे जलादीनां निमित्तत्त्वमात्रं बोध्यम् । शरीरत्वं तु न जातिः
 पृथिवीत्वादिना साङ्कर्यात् । किंतु चेष्टाश्रयत्वम् । वृक्षा-
 दीनामपि चेष्टासत्त्वाच्चाव्याप्तिः । न च वृक्षादेः शरीरत्वे किं
 मानमिति वाच्यम्, आध्यात्मिकवायुसंबन्धस्य प्रमाणत्वात् ।
 तत्रैव किं मानमिति चेद्भ्रमक्षतसंरोहणादिना तदनुमानात् । यदि
 हस्तादीं शरीरव्यवहारो न भवति तैदान्स्यावयवित्वेन विशेषणी-
 यम् । न च यत्र शरीरं चेष्टा न जाता तत्राव्याप्तिरिति वाच्यं,
 तादृशे प्रमाणाभावात् । अथवा चेष्टावैदन्त्यावयविवृत्तिद्रव्य-
 त्वव्याप्यजातिमत्त्वमन्त्यावयवविमात्रवृत्तिचेष्टावद्वृत्तिजातिमत्त्वं वा
 सत् । मानुषत्वचैत्रत्वादजातिमादाय लक्षणसमन्वयः । न च वृत्ति-
 हशरीरे कथं लक्षणसमन्वयः, तत्र वृत्तिहत्वस्यैकव्यक्तिवृत्तितया
 जातित्वाभावाज्जलीयत्वेनसशरीरवृत्तितया देवत्वस्यापि जाति-

१ एवंप्रकारे हि तत्र संस्तरः पृथ्वीत्यर्थमेव स्पष्टत्वात् शरीरत्वार्थमेव । जलादिशरी-
 रेऽपि वर्तते एवं शरीरत्वार्थमेव स्पष्टत्वात् पृथ्वीत्यर्थमादाय वर्तते अन्यथो समान-
 वेद्यः मानुषादिशरीरेषु । २ अन्त्यावयवित्वे सति चेष्टाश्रयत्वम् । ३ द्रव्यान्तरा-
 न्तराभ्यन्तमन्त्यावयवित्वम् । ४ चेष्टावैदन्त्यावयवित्वे वर्तमाना या द्रव्यत्व-
 त्वात् मानुषत्वादिजानिस्तादृशजानिभिरम् ।

त्वोभावादिति वाच्यं, कल्पमेवेन नृसिंहशरीरस्य नानात्वेन
नृसिंहत्वजात्या लक्षणसमन्वयात् । इन्द्रियमिति । घ्राणेन्द्रियं
पार्थिवमित्यर्थः । पार्थिवत्वं कथमिति चेदित्यम् । घ्राणेन्द्रियं
पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वात् । कुङ्कुमगन्धाभि-
व्यञ्जकगोधूतवत् । न च दृष्टान्ते स्वकीयरूपादिव्यञ्जकत्वाद-
सिद्धिरिति वाच्यं, परकीयरूपाद्यव्यञ्जकत्वस्य तदर्पत्वात् ।
नै च नवशरावगन्धव्यञ्जकजलेऽनैकान्तिकत्वमिति वाच्यं, तस्य
सत्तुरसाभिव्यञ्जकत्वात् । यद्वा परकीयेति न देयं, वायुपनीत-
मुरभिभागस्य दृष्टान्तत्वसंभवात् । न च घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षस्य
गन्धमात्रव्यञ्जकत्वात् तत्र व्यभिचार इति वाच्यं, द्रव्यस्ये
सतीति विशेषणात् । विषय इति । उपभोगसाधनं विषयः ।
सर्वमेव हि कार्यजातमदृष्टाधीनम्, यत्कार्यं यददृष्टाधीनं तत्तदुप-
भोगं साक्षात्परंपराया वा जनयत्येव । नहि बीजप्रयोजनाभ्यां
विना कस्यचिदुत्पत्तिरस्ति । तेन दूषणकादि ब्रह्माण्डान्तं सर्व-
मेव विषयो भवति । शरीरेन्द्रिययोर्विषयत्वेऽपि प्रकारान्तरोप-
न्यासः सिष्यबुद्धिर्ग्रन्थार्थः ॥ ३८ ॥

जलं निरूपयति—

वर्णः शुक्लो रसस्पर्शो जले मधुरशीतलौ ।

स्नेहस्तत्र द्रवत्वं तु सांसिद्धिकमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

स्नेहसमवायिकारणतावच्छेदकतया जलत्वजातिः सिद्धयति ।

१ देवत्वं न जातिः किन्तुगतिः पार्थिव्याम् । देवत्ववर्धं त्यक्त्वा तेजसत्त्व-
पर्यः छत्रगतिर्देवसत्त्वार्थेति वक्तव्यं । एवं तेजसत्ववर्धं त्यक्त्वा देवत्वं पृथीव-
त्येवमिति वक्तव्यं । उभयोः समावेश-नैजमदेवमिति । २ घृते कुङ्कुमादिगन्-
धमादिष्वप्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकम् । ३ वनेति । पूर्वोक्ते देवदेवे व्यभिचारी, कथं
तजमिति वक्ष्यतामप्ये गन्धस्याभिव्यञ्जकम् । जलं न केवलं गन्धाभिव्यञ्जकं किन्तु
मधुरगन्धान्यभिव्यञ्जकमिति न दोषः । ४ समवायसंज्ञावच्छेदकत्वेऽप्यु-
च्यतेऽनेनजिह्वावैरादिभिः सादृश्यमन्वयावच्छिद्यं वा कारणता वा
विचिदमन्वच्छिद्यं कारणताया, इत्यादि ।

कत्वे सति रसव्यञ्जकत्वात्, सत्कुरसामिव्यञ्जकोदकवत् । रसनेन्द्रियसंनिर्गमे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वं देयम् । विषयं दर्शयति । सिन्धुहिमादिरिति । सिन्धुः समुद्रः । हिमं तुपारः । आदिपदात्सारित्कासारकरकादिः सर्वोऽपि ग्राह्यः । नच हिमकरकयोः कठिनत्वात्पार्थिवत्वमिति वाच्यम्, ऊष्मणा विलीनस्य तस्य जलत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । यद्व्ययं यद्व्यवर्धसजन्यमिति व्याप्तेर्जन्मोपादानोपादेयत्वसिद्धेः । अदृष्टविशेषेण वा द्रवत्वमतिरोधात् । फरकादीनां कठिन्यप्रत्ययस्य भ्रान्तित्वात् ॥ ४० ॥

तेजो निरूपयति—

उष्णः स्पर्शस्तेजसस्तु स्याद्रूपं शुक्लभास्वरम् ।

नेमित्तिकं द्रवत्वं तु नित्यतादि च पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

उष्णत्वं स्पर्शनिष्ठो जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः । इत्थं च जन्योष्णस्पर्शसमवायिनारण्यतावच्छेदकं तेजस्त्वं जातिविशेषः । तस्य परमाणुवृत्तित्वं तु जन्यवस्येवानुसंधेयम् । नचोष्णस्पर्शवत्त्वं चन्द्रकिरणादावव्याप्तमिति वाच्यं, तत्राप्युष्णत्वस्य सत्त्वात् । नितु तदन्तःपातिजन्मस्पर्शेनाभिभवादग्रहः । एवं रत्नकिरणादौ पार्थिवस्पर्शेनाभिभवाच्चक्षुरादौ चानुद्धतत्वादग्रहः । रूपमित्यादि । वैश्वानरे मरकतकिरणादौ च पार्थिवरूपेणाभिभवान्छुद्धरूपाग्रहः । ननु तद्रूपाग्रहे धर्मिणोऽपि चाक्षुषत्वं न स्यादिति चेन्न,

- १ यथा सप्तमिथ जठ सधुगतगन्धादीनामवद्रोशं सदसमावृन्मज्जकं तद्वत् ।
 २ हेतोः व्यभिचारवारणाय तत्र द्रव्यत्वे सतीति देयम् । ३ भ्रान्तिनां तदभावानि तन्प्रकारकं ज्ञानम् । ४ जन्योष्णस्पर्शनिष्ठधर्मतानिरूपितत्वात् समवायिनारण्यता तदवच्छेदकं तेजस्त्वं जातिविशेष इत्यर्थः । यद्यपि तेज परमाणुवृत्तजन्योष्णत्वं नाम्नि तथापि जलज्वरदशापि बोध्यम् । जन्योष्णस्पर्शनिष्ठजन्यतानिरूपितत्वात् तदन्तःपातिजन्मस्पर्शेनाभिभवादग्रहेण जन्यतेजस्त्वजाति सिध्यति । जन्यतेजस्त्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजन्यतावच्छेदकत्वेन रूपेण यद्वतेजस्त्वजानि सिध्यतीति ।

अन्येदीयरूपेणापि धर्मिणो ग्रहसंभवात्, शङ्खस्येव पित्तपीतिभ्रा ।
वहेस्तु शुक्लरूपं नाभिभूतं किंतु तदीयं शुक्लत्वमभिभूतमित्यन्ये ।
नैमित्तिकमिति । सुवर्णादिरूपे तेजसि तत्सत्त्वात् । न च नैमि-
त्तिकद्रवत्वं न लक्षणं दहनादावव्याप्तं घृतादावतिव्याप्तं चेति
वाच्यं, पृथिव्यवृत्तिनैमित्तिकद्रवत्ववदृत्तिद्रव्यत्वसाक्षादप्यजाति-
मत्वस्य विवक्षितत्वात् । पूर्ववदिति । जलस्येवेत्यर्थः । तथाहि ।
तत् द्विविधं नित्यमनित्यं च । नित्यं परमाणुरूपं तदन्यदनित्यम्,
अवयवि च । तच्च त्रिधा, शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरमयोनि-
जमेव । तच्च सूर्यलोकादौ प्रसिद्धम् ॥ ४१ ॥

अत्र यो विशेषस्तमाह—

इन्द्रियं नयनं वह्निस्वर्णादिविषयो मतः ।

ननु चक्षुषस्तैजसत्वे किं मानमिति चेत्, चक्षुस्तैजसं परकी-
यस्पर्शाद्यव्यञ्जकत्वे सति परकीयरूपव्यञ्जकत्वात् प्रदीपवत् । प्रदी-
पस्य स्वीयस्पर्शव्यञ्जकत्वाद्वा दृष्टान्तेऽव्याप्तिवारणाय प्रथमं पर-
कीयेति । घटादेः स्वीयरूपव्यञ्जकत्वादप्यभिचारवारणाय द्वितीयं
परकीयेति । अथवा प्रभाया दृष्टान्तत्वसंभवादाद्यं परकीयेति न
देयम् । चक्षुःसन्निरूपे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वं देयम् । विषयं
दर्शयति । वह्निरिति । ननु सुवर्णस्य तैजसत्वे किं मानमिति
चेन्न, सुवर्णं तैजसम्, असति प्रतिबन्धके अत्यन्तानलसंयोगेऽप्यनु-
च्छिद्यमानजन्यद्रवत्वात् यन्नैवं तन्नैवम्, यथा पृथिवीति । न चाप्र-
योजकं, पृथिवीद्रवत्वस्य जन्यजलद्रव्यत्वस्य चात्यन्ताग्निसंयोगना-
शयत्वात् । ननु पीतिमगुरुत्वाश्रयस्य पार्थिवभागस्यापि तदानीं द्रुत-

१ श्वेतरूपेण मास्तु रक्तरूपेण तु भवत्येव । २ त्रिपयतासबन्धेनेति भावः ।
३ नेत्रपटादीनां संयोगे । ४ पूर्वोक्तमनुमानमप्रयोजकम्, अर्थात्-अनुह-
लतरंरहितम्, अतः-सुवर्णस्य तैजसत्वे न साधकमिति चेन्न । द्रुतताघादिगृह्यतां
जन्यगते च यद् द्रवत्वमग्नि तदग्निसंयोगाश्रयस्य घनद्रवत्व न नश्यति स
एवाहूतवत् ।

त्वात्तेन व्यभिचार इति चेन्न, जलमध्यस्थमपीक्षोदवत्तस्यादुत-
त्वात् । अपरे तु पीतिपाथयस्य अत्यन्ताग्निसंयोगेऽपि पूर्वरूपापरा-
वृत्तिदर्शनात्तत्प्रतिबन्धकं विजातीयद्रवद्रव्यं कल्प्यते । तथाहि ।
अत्यन्ताग्निसंयोगे पीतिमगुस्त्वाश्रयः विजातीयरूपप्रतिबन्धकद्रव-
द्रव्यसंयुक्तः, अत्यन्ताग्निसंयोगे सत्यपि पूर्वरूपविजातीयरूपान-
धिकरणत्वात्, जलमध्यस्थपीतपटवत् । तस्य च पृथिवीजलभिन्नस्य
तेजस्त्वनियमात् ।

वायुं निरूपयति—

अपाकजोऽनुष्णाशीतस्पर्शस्तु पवने मतः ॥ ४२ ॥

तिर्यग्गमनवानेष ज्ञेयः स्पर्शादिलिङ्गकः ।

पूर्ववन्नित्यताद्युक्तं देहव्यापि त्वग्निन्द्रियम् ॥ ४३ ॥

अनुष्णाशीतस्पर्शस्य पृथिव्यामपि सत्त्वादुक्तमपाकज इति ।
अपाकजस्पर्शस्य जलाद्रावपि सत्त्वादुक्तमनुष्णाशीत इति । तेन
वायव्यो विजातीयः स्पर्शो दर्शितः । तज्जनरुतावच्छेदकं वायु-
त्वमिति भावः । एष वायुः स्पर्शादिलिङ्गकः । वायुर्दि स्पर्शश-
ब्दधृतिरन्मैरनुमीयते विजातीयस्पर्शेन विलक्षणशब्देन तुणादीनां
धृत्या शाखादीनां कम्पेन च वायोरनुमानात् । यथाच वायोर्न
प्रत्यक्षं तथाग्रे वक्ष्यते । पूर्वमदिति । वायुर्द्विविधो नित्योऽनित्यश्च ।
परमाणुरूपो नित्यस्तदन्वोऽनित्योऽव्ययसमरेतश्च । सोऽपि त्रिविधः,
शरीरैन्द्रियविषयमेदात् । तत्र शरीरमयोनिजं पिशाचादीनाम् ।
परंतु जलीयतैजसवायवीयशरीराणां पार्थिवमाणोवष्टम्भादुपभोग-
समत्वं जलादीनां प्राशान्याज्जलीयत्वादिकमिति । अत्र यो विशेष-
स्तमाह । देहव्यापीति । शरीरव्यापकं स्पर्शमाहकमिन्द्रियं त्वक् ।
तच्च कामरीयं रूपाद्रिषु मये स्पर्शस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् ।

१ लिङ्गजस्पर्शविज्ञानव्यनानिहपितनवचनत्वेद्वेदवदवा वायुत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥

अङ्गसङ्घिसलिलशैत्याभिन्वज्जकव्यजनपत्रनवत् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

विषयं दर्शयति—

प्राणादिस्तु महावायुपर्यन्तो विषयो मतः ।

यद्यप्यनित्यो वायुश्चतुर्विधः तस्य चतुर्थी विशा प्राणादिरित्युक्तमाकरे । तथापि संक्षेपादत्र त्रैविध्यमुक्तम् । प्राणस्त्वेक एव हृदादिनानास्थानवसानमुखनिर्गमादिनानाक्रियावशाच्च नानासंज्ञां लभत इति ।

आकाशं निरूपयति—

आकाशस्य तु विज्ञेयः शब्दो वैशेषिको गुणः ॥ ४४ ॥

आकाशकालदिशामेकैकव्यक्तित्वादाकाशत्वादिकं न जातिः । किंतु आकाशत्वं शब्दाधपत्वम् । वैशेषिक इति कथनं तु विशेषगुणान्तरव्यवच्छेदाय । एतेन प्रमाणमपि दर्शितम् । तथाहि । शब्दो विशेषगुणः चक्षुर्यदृश्यायोग्यवहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वात् स्पर्शवत् । शब्दो द्रव्यसमवेतो गुणत्वात् संयोगवत् । इत्यनुमानेन शब्दस्य द्रव्यसमवेतस्य सिद्धे, शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः । अग्नि-संयोगासमवायिकारणकत्वाभावे सत्यकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वात् सुखवत् । पाकजरूपादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । पटरूपादौ व्यभिचारवारणायाकारणगुणपूर्वकेति । जलपरमाणुरूपादौ व्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षेति । शब्दो न दिक्कालमनसां गुणः विशेषगुणत्वात् । नात्मविशेषगुणो वहिरिन्द्रियग्राह्यत्वाद्भवत् । इत्थं च

१ यथा व्यजनपत्रनः शरीरसंबन्धिष्वेकव्यजनपत्रनगतवैषम्यं व्यज्जको नान्य-
रथेति भावः । २ अनेनानुमानेन शब्दस्य गुणत्वमन्यमानानां वैयाकरणानां
मीमांसकाणां च खण्डनं कृतम् । ३ द्वितीयानुमानेन विशेषानुमाने विशेष्या-
भावप्रयुक्तं स्वरूपसिद्धिं परिहरति । उत्तरेस्तु विशेषणमात्रप्रयुक्तमिति विवेकः ।
४ अनेनानुमानेनेदं साधितं शब्दः शब्दव्यादिचतुष्टयस्य न विशेषगुणः इति ।
५ यो लौकिकसंबन्धेनेन्द्रियग्राह्योऽस्ति च लौकिकसंबन्धेन द्वीन्द्रियेण ग्रहणापो-
ग्यतावान् तथा गुणत्वव्याप्यजातिमान् स विशेषगुणः । तच्च स्पष्टं भविष्यति
ब्रह्मादिपदकमित्यादिभ्यन्तेन ।

शब्दाधिकरणं नवमं द्रव्यं गगननामकं सिध्यति । नच वः—
यवेषु मूर्ध्निशब्दक्रमेण वायौ कारणगुणपूर्वकः शब्द उत्पद्यतामिति
वाच्यम्, अथावद्रव्यभावित्वेन वायुविशेषगुणत्वाभावात् ॥ ४४ ॥

तत्र शरीरस्य विषयस्य चाभावादिन्द्रियं दर्शयति—

इन्द्रियं तु भवेच्छ्रोत्रमेकः सन्नप्युपाधितः ।

नन्वाकाशं लाघवादेकं सिद्धं श्रोत्रं तु पुरुषमेवेति मिश्रं कथ-
माकाशं स्यादिति चेन्नब्राह्मणम् । एकः सन्नपीत्यादि । आकाश
एक एव सन्नपि उपाधेः कर्णशृङ्गुल्यादेर्भेदाद्विशेषं श्रोत्रात्मकं
भवतीत्यर्थः ।

कालं निरूपयति—

जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः ॥ ४५ ॥

तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह । जगतामिति । तथाहि । इदानीं
घट इत्यादिप्रतीतिः मूर्धपरिस्पन्दादिकं घटा विषयीकरोति तदा
मूर्धपरिस्पन्दादिना घटादेः सवन्धो वाच्यः । स च संबन्धः संयो-
गादिर्न संभवतीति काल एव तत्संबन्धघटकः कल्प्यते । इत्थं च
तस्याश्रयत्वमपि सम्पन्नम् ॥ ४५ ॥

प्रमाणान्तरं दर्शयति—

परापरत्वधीहेतुः क्षणादिः स्यादुपाधितः ।

परत्वापरत्वमुद्धरसाधारणं निमित्तं काल एव । परत्वापरत्वयोरस-
म्बापिकारणसंयोगाश्रयो कार्यवादातिरिक्तः काल एव कल्प्यत इति
भावः । नन्येरुस्य कालस्य सिद्धौ क्षणदिनपासवर्षादिसमप्रमेदो
न स्यादत आह । क्षणादिरिति । कालस्त्वैकोऽपि उपाधिभेदा-

१ वायुविशेषगुणो वायव्यभावो नाम स्वाश्रयत्वादेव नश्यति । शब्द-
सम्बन्धमात्रमार्ग-मार्ग-आश्रयत्वात्वात्मान्यो यो नाशस्त्वस्य अप्रतियोगी ।
२ स च संबन्धः स्वाश्रयत्वात्मान्यो यो नाशस्त्वस्य अप्रतियोगी ।
युक्तं तदाश्रयः स्वयं-तत्संयोगी वाक्य-तस्य संयोगी घटादिरितिः सः । ३
यत्तमवाविशरणे वाक्यदिनमयोः । ४ अत्रयोगितासंबन्धेनेत्यर्थः ।

तत्क्षणादिव्यवहारविषयः । उपाधिस्तु स्वजन्यैविभागप्रागभाव-
च्छिन्नं कर्म, पूर्वसंयोगावच्छिन्नविभागो वा, पूर्वसंयोगनाशावच्छि-
न्नोत्तरसंयोगप्रागभावो वा, उत्तरसंयोगावच्छिन्नं कर्म वा । नैचो-
त्तरसंयोगानन्तरं क्षणव्यवहारो न स्यादिति वाच्यं, कर्मन्तरस्यापि
सत्त्वादिति । महामलये क्षणादिव्यवहारो यद्यस्ति तदानायत्या
ध्वंसेनोपपादनीय इति । दिनादिव्यवहारस्तु तत्तत्क्षणकृदैरेवेति ।

दिशं निरूपयति—

दूरान्तिकादिधीहेतुरेका नित्या दिगुच्यते ॥ ४६ ॥

दूरत्वमन्तिकत्वं च दैशिकं परत्वमपरत्वं बोध्यम् । तद्वद्वेसा-
धारणं बीजं दिमेव । दैशिकपरत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयो-
गाश्रयतया लाघवादेका दिक् सिध्यतीति भावः ॥ ४६ ॥

नन्यैकैव दिक् तदा प्राचीप्रतीच्यादिव्यवहारः, कथमुपपद्यता-
मित्यत आह—

उपाधिभेदादेकापि प्राच्यादिव्यपदेशभाक् ।

यत्पुरुषस्य उदयगिरिसंनिहिता या दिक् सा तस्य प्राची ।
एवमुदयगिरिव्यवहिता या दिक् सा प्रतीची । एवं यत्पुरुषस्य
सुमेरुसंनिहिता या दिक् सोदीची । तद्व्यवहिता त्ववाची ।
“सर्वेषामेव वर्षाणां मेरुत्तरतः स्थितः” इति नियमात् ।

आत्मानं निरूपयति—

आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि सकर्तृकम् ॥ ४७ ॥

१ स्वयच्छन्देन वर्मणो महर्षेः, सर्वनिष्ठमप्यत्रा धूर्तभावनिष्ठ यत् कर्म तादृशकर्म-
जन्यो यो विभागस्तस्य यः प्रागभावः तदवच्छिन्नं तद्विशिष्टमित्यर्थः । २ षट्-
स्या क्रियायाः पूर्वोपेयाऽपहितक्षणचतुष्टययोगं वाचात् । ३ क्षणादिव्यवहारो
न स्यादिति । ४ एवक्रियायाः समवायावि द्रव्यान्तरे क्रियायाः सत्त्वात् । ५ तत्त-
त्पदार्थानां ध्वंसेनोपपादनीयः । ६ असमवायिकारणं रिचाग्रशूनो
संयोगः । ७ अत्र पुरुषपदं वस्तुमात्रस्योपलक्षणम् ।

आत्मत्वजातिस्तु सुखदुःखादिसमवायिकारणतविच्छेदकतया
सिद्धयति । ईश्वरेऽपि सा जातिरस्त्येव । अदृष्टादिरूपकारणा-
भावान्न सुखदुःखाद्युत्पत्तिः । नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्य-
भाव इति नियमस्याप्रयोजकत्वात् । परं त्वीश्वरं सा जातिर्ना-
स्त्येव प्रमाणाभावात् । न च दशमद्रव्यत्वापत्तिः, ज्ञानवत्त्वेन विभ-
जनादित्याहुः । इन्द्रियादिति । इन्द्रियाणां शरीरस्य च पर-
पर्या चैतन्यसंपादकः । यत्रात्मानि “ अहं जाने अहं सुखी ”
इत्यादिप्रत्यक्षविषयत्वमस्त्येव तथापि विप्रतिपन्नं प्रति प्रथमत एव
शरीरादिभिन्नस्तत्त्वतीतिगोचर इति प्रतिपादयितुं न शक्यत
इत्यतः प्रमाणान्तरं दर्शयति । करणमिति । कुठारादीना छिदा-
दिकरणानां कर्तारमन्तरेण फलानुपपन्नं दृष्टम् । एवं चक्षुरादीना
ज्ञानकरणाणां फलोपपन्नमपि कर्तारमन्तरेण नोपपद्यत इत्यति-
रिक्तः कर्ता कल्प्यते ॥ ४७ ॥

ननु शरीरस्यैव कर्तृत्वमस्त्वत आह—

शरीरस्य न चैतन्यं मृतेषु व्यभिचारतः ।

तथात्वं चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं सृष्टिः ॥ ४८ ॥

ननु चैतन्यं ज्ञानादिकमेव मुक्तात्मना त्वन्मत इव मृतशरीरा-
णामपि तदभावे का सृष्टिः, प्राणाभावेन ज्ञानाभावस्य सिद्धेरिति
चेन्न, शरीरस्य चैतन्ये बाल्ये विलोकितस्य स्थाविरं स्मरणानुपपत्तेः,
शरीराणामवयवोपचयाप्रचयेस्तादृशानाशशालित्वात् । न च पूर्व-
शरीरोत्पन्नसंस्कारेण द्वितीयशरीरे संस्कार उत्पद्यत इति चाच्यष्ट,
अनन्तसंस्कारकल्पने गौरवात् । एवं शरीरस्य चैतन्ये धान्यकस्य
स्तन्यपाने प्रवृत्तिर्न स्यात्, इष्टसाधनताज्ञानस्य तदेतत्तत्त्वात्तदानी-

१ यत्र ईश्वरीयत्वं तस्यानुपपत्त्यनुत्पाद । २ कर्तृत्वञ्जान्तरादीनि यथा
स्वप्ने सप्तगमनि न विद्यन्ति तथा मन्तरे मृतशरीरेषु इत्युपपत्त्यानि तन्मोक्ष
संगो मेनेनाऽऽशनीय इति भावः ।

मिष्टसाधनतास्मारकाभावात् । यन्मते तु जन्मान्तरानुभूतेष्टसाधन-
त्वस्य तदानीं स्मरणादेव प्रवृत्तिः । नच जन्मान्तरानुभूतमन्यदपि
स्मर्यतामिति वाच्यम्, उद्बोधकाभावात् । अत्र त्वनायत्या जीव-
नादृष्टमेवोद्बोधकं कल्प्यते । इत्थं च संसारस्यानादितया आत्म-
नोऽनादित्वमिद्वाचनादिभावस्य नाशासंभवान्नित्यत्वं सिद्धयतीति
बोध्यम् । ननु चक्षुरादीनामेव ज्ञानादिकं प्रति कारणत्वं कर्तृत्वं
चास्तु विरोधे साधकाभावादत आह । तथात्वमिति । चैतन्य-
मित्यर्थः । उपशते नाशे सति अर्थाच्चक्षुरादीनामेव । कथमिति ।
पूर्वं चक्षुषा साक्षात्कृतानां चक्षुषोऽभावे स्मरणं न स्यात् । अनु-
भूतिरभावात् । अन्यदृष्टस्यान्येन स्मरणासंभवात् । अनुभवस्मर-
णयोः सामानाधिकरूप्येन कार्यकारणभावादिति भावः ॥ ४८ ॥

ननु चक्षुरादीनां चैतन्यं नास्तु मनसस्तु नित्यस्य चैतन्यं
स्यादत आह—

मनोऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत् ।

धर्माधर्माश्रयोऽयक्षो विशेषगुणयोगतः ॥ ४९ ॥

मनोपीति । न तथा, न चैतनम् । ज्ञानादीति । मनसोऽणु-
त्वात्मत्यक्षे च महत्त्वस्य हेतुत्वान्मनसि ज्ञानमुखादिसत्त्वे तत्प्रत्य-
क्षीतुपपत्तिरित्यर्थः । यथा मनसोऽणुत्वं तथा चक्षुषे । नन्वस्तु
विज्ञानमेवात्मा, तस्य स्वतःप्रकाशरूपत्वाच्चेतनत्वम्, ज्ञानमुखा-
दिकं तु तस्यैवाकारविशेषः तस्यापि भावत्वादेव क्षणिकत्वं पूर्व-
पूर्वविज्ञानस्योत्तरोत्तरविज्ञाने हेतुत्वात् सुषुप्तनिष्यान्वविज्ञानधारा

१ गणनराभावेनेत्यर्थः । २ चैतानुभूतदार्ढ्यानां चैव ध्य म्भूतां ननु श्रेय ।
तद्वत् । ३ मनसोऽणुत्वानुभूतदार्ढ्यानामन्यप्रत्यक्षत्वं स्यात् । ४ विज्ञान-
धादिनो बौद्धस्य शब्दः । ५ विज्ञानात्मन इत्यर्थः । ६ तदेव विज्ञानं प्रवृत्तिविज्ञान-
मालयविज्ञानं चेति द्विवचनम् । तत्रापि चट इति प्रवृत्तिविज्ञानम् । अहमहम्—इत्या-
कारकमालयविज्ञानम् । तस्य ध्ये ध्ये परिणामिनी चारा चक्षुरादिव्याप्तये ।

निरागपैत्र, मृगमदवासनावासितवसन इव पूर्वपूर्वविज्ञानजनित-
संस्काराणामुत्तरोत्तरविज्ञाने संक्रान्तत्वान्नानुपपत्तिः स्मरणादेरिति
चेन्न, तस्य जगद्विषयकृत्ये सर्वज्ञत्वापत्तिः । यत्किंचिद्विषयकृत्ये विनि-
गमनाविरहः । सुषुप्तावपि विषयावभासप्रसङ्गाच्च । ज्ञानस्य सविषय-
त्वात् । तदानीं निराकारा वित्सन्ततिरनुवर्तत इति चेन्न, तस्याः
स्वमक्रान्त्ये प्रमाणाभावात् । अन्यथा घटादीनामपि ज्ञानस्यापत्तिः
न चेष्टापत्तिर्विज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनोऽभावादिति वाच्यं, घटादे-
रेतुभूयमानस्योपलपितुमशक्यत्वात् । आकारविशेष एवायं विज्ञान
स्येति चेत्, विषयमाहारोऽतिरिच्यते विज्ञानात्तर्हि समापार्तं विज्ञा-
नव्यतिरिक्तेन । नातिरिच्यते चेत्तर्हि समूहालम्बने नीलमाहारोऽपि
पीताहारः स्यात् । स्वरूपतो विज्ञानस्याविशेषात् । अपोहरूपो
नीलत्वादिर्विज्ञानधर्म इति चेन्न, नीलत्वादीनां बिरुद्धानामेकस्मि-
न्नेतेषामनेशात् । इतरथा विरोधावगारणस्यैव दुरुपपादत्वात् । न च
वासनासंक्रमः संभवति, मातृपुत्रयोरपि वीरसनासंक्रमप्रसङ्गात् । न
चोपादानोपादेयभावो नियामक इति वाच्यं, वासनायाः संक्रमा-
संभवात् । उत्तरैस्मिन्नुत्पत्तिरेव संक्रम इति चेन्न, तदुत्पादकाभा-
वात् । चित्तमवोत्पादकृत्ये तदज्ञानव्यप्रसङ्गः । क्षणिकविज्ञानेऽति-
शयविशेषः कल्प्यत इति चेन्न, मानाभावात्कल्पनामौरवाद्य । एतेन
क्षणिकशरीरेष्वेव चैतन्यमपि मत्पुक्तं, गौरवादतिशये माना-

१ बीजः कद्रुते तदानीमिति-तदानीं क्षणिकालः । २ अग्न्यधर-प्रमाणं विना
परि तत्र ज्ञानरूपकता स्वीक्रियते तद्वत् । ३ अग्न्याविवत्तदार्थेन विज्ञानस्वरूपता
ममामिमने । ४ मृगमद इति शेषः । ५ वायवियदरूपणः । ६ केवलं विज्ञानरूप
स्वीकृत्यापत्तिरिति शेषः । ७ एतदुत्पत्तिविज्ञानं विज्ञानस्यैवाकारविशेषः ।
८ विषय विज्ञानस्याकारविशेष विज्ञानस्य स्वरूपात् विज्ञो वा विज्ञानरूपमेव ।
९ नीलपीतं-इत्याकाररूपमद्वैतान्तर्यामिनी नीलकारेऽपि पीताकारः स्यात् ।
१० ततः स्वरूपात्-विज्ञाने कोऽपि भेदो नास्ति । १० विज्ञानरूपमिति । ११ पूर्वो
क्षरीया वासनासंसारमपाकात्, यदि वागनासंसारः व्यापकश्च मातृपुत्रद्वयापातं
संभारमपाकात्कृत्यापि स्मरणं स्यात् । १२ पूर्वपूर्वविज्ञानज्ञानादयः कलशेन विज्ञाने ।

भावाच्च । योजादौवपि सहकारिसमवधानासमवधानाभ्यामेवोप-
पत्तेः कुर्वद्रूपत्वाकल्पनाच्च ।

अस्तु तर्हि क्षणिकचित्ताने गौरवान्नित्यविज्ञानमेवात्मा “अवि-
नाशी याऽरेऽयमात्मा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यादि-
श्रुतेरिति चेन्न, तस्य विषयत्वासंभवस्य दर्शितत्वाद्भिर्विषयस्य
ज्ञानत्ये मानाभावात्सविषयत्वस्याप्यननुभवात्, अतो ज्ञानादिभिन्नो
नित्य आत्मेति सिद्धम् । सत्यं ज्ञानमिति हि ब्रह्मपरं जीवेषु
नोपयुज्यते । ज्ञानाज्ञानसुखित्वादिभिर्जीवानां भेदसिद्धौ सुतरा-
मीश्वरभेदः, अन्यथा वन्यमोक्षव्यवस्थानुपपत्तिः । योऽपीश्वरा-
भेदबोधको वेदः सोऽपि तदभेदेन तदीयत्वं प्रतिपादयन्स्तौति ।
अभेदभावनैव च यतितव्यमिति वदति । अत एव “सर्वं
एवात्मनि समर्पिताः” इति श्रूयते । मोक्षदशायामज्ञाननिवृत्ता-
वभेदो जायत इत्यपि न, भेदस्य नित्यत्वेन नाशायोगात् । भेद-
नाशेऽपि व्यक्तिद्वयं स्थास्यत्येव । न च द्वित्वमपि नश्यतामिति
वाच्यं, तत्र निर्धर्मके ब्रह्मणि सत्यत्वाभावेऽपि सत्यस्वरूपं तदिति-
वदित्वाभावेऽपि व्यक्तिद्वयात्मकौ ताविति सुवचत्वात् । मिथ्या-
त्वाभावोऽधिकरणात्मकस्तत्र सत्यत्वमिति वेदेकत्वाभावो व्यक्ति-
द्वयात्मको द्वित्वमित्यप्युच्यताम् । प्रत्येकमेकत्वेऽपि पृथिवीजलयोर्न
गन्ध इतिवदुभयं नैकमित्यस्य सर्वजनसिद्धत्वात् । योऽपि तदा-
नीमभेदप्रतिपादको वेदः सोऽपि निर्दुःखत्वादिना साम्यं प्रति-

१ भेदे उत्तस्य बीजस्यादुरोत्पत्तिर्भवति ननु इच्छते पत्तिरस्य तथा बाहुर-
रूप कापंप्रति कुर्वद्रूपतया अदुरजननयोग्यज्ञातिविशेषरूपेण कारणता मन्वते
सा च फलोत्पादनसमर्पबीजमात्रे तिष्ठति । तथैव प्रवृत्ते क्षणिकशरीरेषु “कुर्व-
द्रूपत्वेन” उत्पत्तेरुत्पत्त्यासमाजननज्ञातिविशेषरूपेण कारणता स्तिष्ठत्येव ता-
व इवद्रूपता दृष्टान्ते बीजत्वेन सह समग्र्यासा दादन्ते विज्ञानत्वेन सह समग्र्या-
ज्ञाति, तथा च वासनासत्कार समवनि । दृष्टान्नक्यबीजेष्वेव “कुर्वद्रूपत्वम्य”
अदुरजननयोग्यज्ञानिविशेषस्य कल्पनावृत्तिः । अदुरादीनामृत्तानिष्ठ सदा-
रिजलादीनां संयोगेनापि भवतीति मान ।

पादयति । संपदाधिनये पुरोहितोऽयं राजा संवृत्त इतिवत्, अत एव “निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति” इति श्रूयते । ईश्वरो न ज्ञानमुखात्मा किंतु ज्ञानाद्याश्रयः “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इत्यादौ विज्ञानपदेन ज्ञानाश्रय एवोक्तः “यः सर्वज्ञः स सर्वचित्” इत्यनुरोधात् । आनन्दमित्यस्याप्यानन्दवदित्पर्यः । अश्र-
आदित्वान्मत्वर्थोऽयमुच्यते, अन्यथा पुष्टिङ्गत्वापत्तिः । आन-
न्दोऽपि दुःखाभावे उपचर्यते, पाराधपममे सुखी संवृत्तोऽहमिति-
वत्, दुःखाभावेन सुखित्वप्रत्ययात् । अस्तु वा तस्मिन् आनन्दो
नत्वसायानन्दः “अस्तुस्वप्न” इति श्रुतेः । न विद्यते सुखं यस्येति
कुतो नार्थ इति चेन्न, हिंष्टकल्पनापत्तेः, प्रकरणविरोधादानन्द-
मित्यत्र मत्वर्थोऽयमुच्यते विरोधाच्चेति संक्षेपः ।

एतन्नै प्रकृतिः कर्त्री पुरपस्तु पुष्करपलाशवन्निलैः किंतु
चेतनः कार्यकारणयोरभेदात् । कार्यनाशे सति कार्यरूपतया
तन्नाशो न स्यादित्यकारणत्वं तस्य । बुद्धिगतचेतन्याभिमानान्य-
र्थानुपपत्त्या तत्कल्पनम् । बुद्धिश्च प्रकृतेः परिणामः । सैव महत्त-
त्त्वम्, अन्तःकरणमित्युच्यते । तत्तत्त्वासत्त्वाभ्यां पुरुषस्य संसारा-
पवर्गा । तस्या एवेन्द्रियप्रणालिरूपा परिणतिर्ज्ञानरूपा घटादिना
संश्रयः । पुरुषे कर्तृत्वाभिमानो बुद्धौ चेतन्याभिमानश्च भेदा-
ग्रहात् । ममेदं कर्तव्यमिति मर्दशः पुरुषोपरागो बुद्धेः स्वच्छतया
तत्प्रतिविम्बादताच्चिको दर्पणस्येव मुखोपरागः । इदमिति विप-
योपरागः, इन्द्रियप्रणालिरूपा परिणतिर्भेदस्ताच्चिको निःश्वासा-
मिहतदर्पणस्येव मल्लिनिषा । कर्तव्यमिति व्यापारांशः । तेनांश-
-

१ अपि प्रकरण-पुष्करपलाश- २ अस्तुस्वप्न-अत एव अज्ञान-मयाभात् घटस्य
भेदोपपत्तिं करोति । ३ बहुव्रीहिसंज्ञायां अन्तर्भाव-तत्पुरुषपर्यवसाय-
स्य । ४ एतेनैव प्रमाणेन बुद्धयभावेन इति मलमपास्तमित्यर्थेदन्वयः । ५ तथाचः
पुरुषनाम स व्यापारोऽस्ति तस्य तत्त्व-पुरुषस्य । ६ महत्प्रमाणस्य कार्य-
बुद्धिः तासि जडकपेव अज्ञानतश्चेतनपुरुषस्य-तथा चेतनं न अज्ञान-पुरुष-
स्येत्येवम् । ७ व्यापारांश-व्यापारांशे ।

यवती बुद्धिस्तत्परिणामेन ज्ञानेन पुरुषस्यातात्त्विकः संबन्धो दर्प-
णमल्लिनिम्नेव मुक्तस्योपलब्धिरन्यते । ज्ञानोदिवत्सुखदुःखेच्छादे-
पप्रयत्नधर्माधर्मा अपि बुद्धेरेव कृतिसामानाधिकरण्येन प्रतीतिः ।
न च बुद्धिश्चेतना परिणामित्वादिति मतमपास्तं, कृत्यैदृष्टभोगाना-
मिव चैतन्यस्यापि सामानाधिकरण्यप्रतीतेस्तद्विभे मानाभावाच्च ।
चेतनोऽहं करोमीति प्रतीतिश्चैतन्यांशे भ्रम इति चेत्कृत्यंशे किं
नैव्यते । अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे मोक्षाभावोऽनित्यत्वे तत्पूर्वमसंसा-
रापत्तिः । नन्वेतन्नायाः प्रकृतेः कार्यत्वादुद्धेरचैतन्यं कार्यकार-
णयोस्तादात्म्यादिति चेन्न, असिद्धेः । कर्तुर्जन्यत्वे मानाभावात् ।
वीतरागजन्मादर्शनादनादित्वम् । अनादेर्नाशासंयवान्नित्यत्वम् ।
तर्हि प्रकृत्यादिकल्पनेन । न च—

“ प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ” गीता अ. ३ श्लो. २७

इत्यनेन विरोध इति वाच्यम्, प्रकृतेरदृष्टस्य गुणैरदृष्टजन्यैरि-
च्छादिभिः कर्ताहमेवेत्यस्य तदर्थत्वात् । “तत्रैवं सति कर्तार-
मात्मानं केचलं तु यः” इत्यादि वदता भगवता प्रकटीकृतोऽय-

१ सांख्यमते बुद्धिर्ज्ञानरूपमिष्येति नानयान्तरम् । २ अतात्त्विकसंबन्ध-
स्यैव सांख्यशास्त्रे-उपलब्धिर्ज्ञानम् । ३ यथा परिणामि ज्ञानं बुद्धिर्धर्मस्तद्वत् ।
४ इति -प्रपञ्चो बुद्धेरुक्तो धर्मः । सा च परिणामिनी बुद्धिरनित्यधर्मजनी-अत-
एव चिदृषा न । ५ यथाहं वता-अहं धार्मिकः अहं भोक्ता, इत्यादिप्रत्यय-
स्वरूपिण्ये प्रतीयते तथा ‘अहं चेतनः’ इति प्रत्ययोऽपि तन्मित्रेनाधिकरणे
प्रतीयते । कर्तृमित्रे चेतने प्रमाणं नास्ति । ६ यम इति-चेतनः पुरुष । तत्सं-
ख्यातप्रतिनिधत्वं स्वीकृतवती बुद्धिः स्वस्यां मिथ्या चेतनस्याधिमानं करोति ।
७ कर्तृचेतनयोर्मोहाद्वीकारे चेतने घटदुःखस्योत्पादात्तत्विम्बं न्यययोश्चक्षुःश-
रोऽप्यपन्न । अतः स बुद्धिसंघातधर्माधर्मो वाच्यः । तथाच बुद्धेर्नित्यत्वे
तत्सत्त्वनिबन्धनसंसारस्यापि निवृत्तापत्तिस्तथाच मोक्षापारः । वदरेनित्यत्वे
उत्पत्तिमात्रं स्यात्-अजन्यमात्रस्य नाशो न भवति । एवं च बुद्धगुणतोः प्रथम-
काले संसारोत्पत्तिर्न स्यात्-अपार्तं बुद्धगुणतोः पूर्वं तन्मामदुष्टं न निवृत्ति तदमारे
बुद्धगुणतिरपि न स्यादेवं संसारमात्रः । ८ बुद्धेः प्रवृत्तिवर्षेण्यव्यावृत्त्यात्

मुपरिष्ठादाश्रय इति संक्षेपः । घर्माघर्माश्रय इति । आत्मेत्य-
नुपज्यते । शरीरस्य तदाश्रयत्वे देहान्तरकृतधर्मणां देहान्तरण
भोगानुपपत्तेः । विशेषगुणधोगत इति । योग्यविशेषगुणस्य
ज्ञानसुखादेः संगन्धेनात्मनः प्रत्यक्षत्वं संभवति न त्वन्यथा अहं
जाने अहं करोमीत्यादिप्रतीतिः ॥ ४९ ॥

प्रवृत्त्याद्यनुमेयोऽयं रथगत्येव सारथिः ।

अहंकारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः ॥ ५० ॥

अयमात्मा परदेहादौ प्रवृत्त्यादिनाऽनुमीयते । प्रवृत्तिरत्र चेष्टा ।
ज्ञानेच्छायादौनां देहेऽभावस्योक्तमायत्वाचेष्टायाश्च प्रयत्नसाध्य-
त्वाचेष्टया प्रयत्नवानात्माप्यनुमीयत इति भावः । अत्र दृष्टान्तमाह ।
रथेति । यद्यपि रथकर्म चेष्टा न भवति, तथापि तेन कर्मणा
सारथिर्षयाऽनुमीयते तथा चेष्टात्मकेन कर्मणा परात्माधीति भावः ।
अहंकारस्येति । अहंकारोऽहमिति प्रत्ययस्तस्याश्रयो विषयः
आत्मा न शरीरादिरिति । मन इति । मनोभिन्नेन्द्रियजन्यप्रत्य-
क्षाविषयो मानसप्रत्ययविषयश्चेत्यर्थः । रूपाग्रभावेनेन्द्रियान्तरा-
योग्यत्वाद् ॥ ५० ॥

विभुर्बुद्ध्यादिगुणवान्बुद्धिस्तु द्विविधा मता ।

अनुभूतिः स्मृतिश्च स्यादनुभूतिश्चतुर्विधा ॥ ५१ ॥

विभुत्वं परममहत्त्वम् । तत्र पूर्वोक्तमपि स्पष्टार्थमुक्तम् । बुद्ध्या-
दीति । बुद्धिमुसदुःखेच्छादिचतुर्दश गुणाः पूर्वोक्ता येदित्युच्यते ।
अत्रैव प्रसङ्गाद्बुद्धः कल्पयति प्रपञ्चं दर्शयति । बुद्धिस्त्विति ।
द्वैविध्यं व्युत्पादयति । अनुभूतिरिति । अनुभूतिश्चतुर्विधेति ।
एनासां चतसृणां करणानि चत्वारि प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः
प्रमाणानीति सूत्रोक्तानि येदित्युच्यते ॥ ५१ ॥

१ शरीरस्य न चैतन्मम, इत्यादिबन्धेनगम्यते । २ वाट्यात्मनिर्वां तत्र-
गतस्य वार्यं मदिति बन्धेनोक्तम् ।

प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोपमितिशब्दजे ।

ग्राणजादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं पट्टिधं मतम् ॥ ५२ ॥

इन्द्रियजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । यद्यपि मनोरूपेन्द्रियजन्यं सर्व-
मेव ज्ञानं, तथापीन्द्रियत्वेन रूपेणेन्द्रियाणां यत्र ज्ञाने कार-
णत्वं तत्प्रत्यक्षमिति विवक्षितम् । ईश्वरप्रत्यक्षं तु न लक्ष्यम् ।
इन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्ययदेश्यमव्ययविचारि व्यवसाया-
त्मकं प्रत्यक्षमिति सूत्रे तथैवोक्तत्वात् । अथवा ज्ञानाकरणकं
ज्ञानं प्रत्यक्षम् । (अनुमितौ व्याप्तिज्ञानस्योपमितौ सादृश्य-
ज्ञानस्य शाब्दबोधे षड्ज्ञानस्य स्मृतावनुभवस्य कारणत्वाच्च तत्र
नातिव्याप्तिः) । इदं लक्षणमीश्वरप्रत्यक्षसाधारणम् । परामर्श-
जन्यं ज्ञानमनुमितिः । यद्यपि परामर्शप्रत्यक्षादिकं परामर्श-
जन्यं तथापि परामर्शजन्यं हेत्वविपर्ययकं यज्ज्ञानं तदेवानुमितिः ।
न च कदाचित्कहेतुविषयकानुमिताव्याप्तिरिति वाच्यम्, तादृ-
शज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्येजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । अथवा
व्याप्तिज्ञानाकरणकं ज्ञानमनुमितिः । एवं सादृश्यज्ञानाकरणकं ज्ञान-
मुपमितिः । षड्ज्ञानाकरणकं ज्ञानं शाब्दबोधः । वस्तुतो यां
कांचिदनुमितिर्व्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिवृत्तिमत्प्रत्यक्षावृत्तिजातिमत्त्व-
मनुमितित्वम् । एवं यत्किंचित्प्रत्यक्षादिकमादाय तद्व्यक्ति-
वृत्त्यनुमित्यवृत्तिजातिमत्त्वं प्रत्यक्षत्वादिकं वाच्यमिति । जन्य-
प्रत्यक्षं विभजते-ग्राणजादीति । ग्राणजं रासनं चाक्षुषं
स्पर्शनं श्रोत्रं मानसमिति पट्टिधं प्रत्यक्षम् । न चेश्वरप्रत्यक्ष-

१ इन्द्रियम् यत्तद्वन्देत्तरोद्भूतत्रिपदगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनस्यो-
पायमत्यक्षम् । २ ज्ञानमात्रं प्रति जगत् इन्द्रियत्वेन रूपेण कारणता नास्ति किंतु
मनस्येव रूपेण । ३ केचन परंतो बहिमान् इत्याकारकमित्यर्थः । ४ यथा
धूमवान् परंतो बहिमानित्यादौ धूमव्युत्पत्तेरुत्पत्त्यावच्छेदकत्वेन भावम् ।
५ तादृश्यं-व्याप्तिविशिष्टपक्षपर्यताभावजन्यं यद्व्यमित्यात्मन्यं ज्ञानं तत्र बन्धनात्
यावदनुभवव्याप्यजाति-अव्ययमित्यवयवजाति-तादृशजातिमत्त्वमनुमितेर्वन्ते ।

स्याविभजनाद्व्युत्पत्तम्, जन्यप्रत्यक्षस्यैव निरूपणीयत्वादुक्तसूत्रा-
नुसारात् ॥ ५२ ॥

घ्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः ।

तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः ॥ ५३ ॥

गोचर इति ग्राह्य इत्यर्थः । गन्धत्वादिरिति । आदिपदात्
सुरमित्वादिपरिश्रवः । गन्धस्य प्रत्यक्षत्वाच्चदृष्टिजातिरपि प्रत्यक्षा ।
गन्धैश्वर्यग्रहणे तु घ्राणस्य न सामर्थ्यमिति बोध्यम् । तथा रस
इति । रसत्वादिसहित इत्यर्थः । तथा शब्दोऽपि शब्दत्वादि-
सहितः । गन्धो रसश्च उद्भूतो बोध्यः ॥ ५३ ॥

उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरो

द्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्त्वसंस्थे ।

विभागसंयोगपरापरत्व-

स्नेहद्रवत्वं परिमाणयुक्तम् ॥ ५४ ॥

ग्रीष्मोष्मादावुद्भूतरूपमिति न तन्मन्यतम् । तद्वन्ति उद्भूत-
रूपवन्ति ॥ ५४ ॥

क्रिया जातिर्योग्यवृत्तिः समवायश्च तादृशः ।

गृह्णाति चक्षुः संयोगादालोकोद्भूतरूपयोः ॥ ५५ ॥

योग्येति । पृथक्त्वाद्विषयमपि योग्यवृत्तिरनया बोध्यम् । तादृशः
योग्यवृत्तिरिति परित्यक्तः । चक्षुर्योग्यत्वमेव कथं तदाह—गृह्णा-
तीति । आलोकसंयोग उद्भूतरूपं च चक्षुषमत्यक्ते कारणम् ।
तत्र द्रव्यचक्षुषं प्रति तयोः समवायसंबन्धेन कारणतम् । द्रव्यस-
म्बन्धेनान्नादिप्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवायसंबन्धेन । द्रव्यसमवेतमप्येतस्य
मन्यवादेः प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसमवायसंबन्धेनेति ॥ ५५ ॥

उद्धृतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः ।

रूपान्यच्चक्षुषो योग्यं रूपमत्रापि कारणम् ॥ ५६ ॥

द्रव्याध्यक्षे—

उद्धृतस्पर्शवद्द्रव्यं त्वचो गोचरः । सोऽपि उद्धृतस्पर्शोऽपि स्पर्शत्वादितरहितः । रूपान्यदिति । रूपभिन्नं रूपत्वादिभिन्नं यच्चक्षुषो योग्यं तत्त्वगिन्द्रियस्यापि ग्राह्यम् । तथाच पृथक्त्वसंख्यादयो ये चक्षुर्ग्राह्या गुणा उक्ता एवं क्रियानातयो योग्यवृत्तयश्च ते त्वचो ग्राह्या इत्यर्थः । अत्रापि त्वगिन्द्रियजन्येऽपि रूपं द्रव्यप्रत्यक्षे कारणम् । तथाच बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे रूपं कारणम् । नवीनास्तु बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे न रूपं कारणं प्रमाणाभावात् । किंतु चाक्षुषप्रत्यक्षे रूपं स्पर्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणमन्वयव्यतिरेकात् । बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे किं कारणमिति चेन्न किंचित् । आत्मावृत्तिगन्धभिन्नविशेषैर्गुणवत्त्वं वा प्रयोजकमस्तु । रूपस्य कारणत्वे लाघवमिति चेन्न, वायोस्त्वगिन्द्रियेणामहणप्रसङ्गात् । ईष्टापत्तिरिति चेदुद्धृतस्पर्श एव लाघवात्कारणमस्तु । प्रमाणा अप्रत्यक्षत्वे त्विष्टापत्तिरेव किं नेप्यते । तस्मात् प्रभां पद्यामीतिवत् वायुं स्मृशामीति प्रत्ययस्य संभवाद्वायोरपि प्रत्यक्षं संभवत्येव । बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे न रूपस्य न वा स्पर्शस्य हेतुत्वम् । वायुप्रभयोरेकत्वं दृढत एव, कचिद्विलादिक्रमपि, कचित्संख्यापरिमाणायद्वौ दोषादित्याहुः ॥५६॥

त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम् ।

सत्त्वजनःसंयोगो ज्ञानसायान्ये कारणमित्यर्थः । किं तत्र प्रमाणं,

१ किंतु नेत्रजन्यप्रत्यक्षे रूपस्य लाघवप्रत्यक्षे स्पर्शस्य भिन्नं विन्नं कारणमस्ति । २ विशेषगुणवत्त्वं दृष्ट्यादिचक्षुष्ये वर्तते । ३ प्राचीनवद्वैते स्पष्टं चक्षुषि वायोरहमन्नं भवति । ४ वायुगिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षं प्रति-उद्धृतेत्यादि । ५ यथा त्वया वायोः प्रत्यक्षे ईष्टापत्तिः दृष्टा-एवं प्रभाप्रत्यक्षेऽपि वर्तय्या ।

सुषुप्तिकाले त्वत्वं त्यक्त्वा पुरीतति वर्तमानेन मनसा ज्ञानाजनन-
मिति । ननु सुषुप्तिकाले किं ज्ञानं भविष्यति अनुभवरूपं स्मरण-
रूपं वा । नाद्यः । अनुभवसामर्थ्यभावात् । तथाहि । प्रत्यक्षे चक्षु-
रादिना मनःसंयोगस्य हेतुत्वात्तदभावादेव न चाक्षुषादिप्रत्यक्षम् ।
ज्ञानादेरभावादेव न मानसं प्रत्यक्षम् । ज्ञानाद्यभावे चात्मनोऽपि
न प्रत्यक्षमिति । एवं व्याप्तिज्ञानाभावादेव नानुमितिः । सादृश्य-
ज्ञानाभावाच्चेपमितिः । पदज्ञानाभावाच्च शाब्दबोधः । इत्यनुभव-
सामर्थ्यभावाच्चेपमनुभवः । उद्बोधरूपाभावाच्च न स्मरणम् । मैवम् ।
सुषुप्तिप्रकाशोत्पन्नेऽदिव्यवस्तुसंज्ञानात्मनश्च प्रत्यक्षत्वमस-
द्भात् । तद्वैतीन्द्रियत्वे मानाभावात् । सुषुप्तिप्रकाशे निर्विकल्प-
कमेव नियमेन जायत इत्यत्रापि प्रमाणाभावात् । अयं ज्ञानमात्रे
त्वंद्वयःसंयोगस्य यदि कारणत्वं तदा रासनचाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले
त्वाचप्रत्यक्षं स्यात् । विषयत्वसंयोगस्य त्वद्वयमनःसंयोगस्य च
सत्त्वात् । परस्परप्रतिरोधादेकमपि वा न स्यादिति । अत्रै कंचि-
त्पूर्वोक्तयुक्त्या त्वन्ननोयोगस्य ज्ञानहेतुत्वे सिद्धे चाक्षुषादिसा-
म्याः स्पर्शनादिप्रतिरोधत्वमनुभवारोधात्संख्यत इति । अन्ये
तु सुषुप्त्यनुरोधाद्यर्थमनःसंयोगस्य ज्ञानहेतुत्वं कल्प्यते । चाक्षुषादि-
प्रत्यक्षकाले त्वन्ननःसंयोगाभावाच्च स्पर्शनप्रत्यक्षमिति वदन्ति ।
मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः ॥५७॥

मनोग्राह्यमिति । मनोजन्यप्रत्यक्षविषयमित्यर्थः । मतिर्ज्ञा-
नम् । कृतिः प्रपन्नः । एवं सुखत्वादिभ्योऽपि मनोयावदम् । एव-

१ सुषुप्तिप्रकाशे आत्मनो ज्ञानादिगुणस्य निरोधानाच्च मानस प्रत्यक्षम् । २ न
च सुषुप्तिप्रथमार्धे ज्ञानव्यक्तिरिति सिद्ध्यति । तस्य सामानानाह-तर्तीति
येति । ३ प्रकाशतादित्यमेव ज्ञान आप्तं इत्यर्थः । ४ चाक्षुषादिज्ञानजनकसामर्थी
त्वमन्यस्याप्रकारेण प्रतिषेधितव्यं तस्य चाक्षुषज्ञानकाले स्वार्थेन ज्ञानं न ।
५ यदि ज्ञानसामर्थीयं प्रतिषेधप्रतिषेधकमात्मन्यन्वयना क्रियते तदा विषयेन्द्रि-
यसंयोगस्यैव द्वयमेव तद्वैतस्य सर्वत्र वर्तन एव सा च संयोगकया सामर्थी पर-
स्परं प्रतिषेधिता आपत्ते तस्याच्च ज्ञानानुवृत्ति इत्यत आह-अत्र न विरिति ।

पात्पापि मनोग्राह्यः किंतु मनोमात्रस्य गोचरं इत्यनेन पूर्वमुक्त-
त्वात् नोक्तः ॥ ५७ ॥

ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते ।

महत्त्वं षड्विधे हेतुरिन्द्रियं करणं मतम् ॥ ५८ ॥

बहुःसंयोगाद्यनन्तरं यद् इत्याकारकं घटत्वादिविशिष्टं ज्ञानं
न संभवति पूर्वं विशेषणस्य घटत्वादेर्ज्ञानाभावात् । विशिष्टबुद्धौ
विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात् । तथाच प्रथमतो घटघटत्वयोर्विशि-
ष्टज्ञानवैभावेन ज्ञानं जायते । तदेव निर्विकल्पाकम् । तच्च न
मत्पक्षम् । तथाहि । वैशिष्ट्यान्वगाहिज्ञानस्य मत्पक्षं न भवति
घटमहं जानामीति मत्प्रयात् । तत्रात्मनि ज्ञानं प्रकारीभूय भासते ।
ज्ञानं घटस्तत्र घटत्वम् । यः प्रकारः स एव विशेषणमित्युच्यते ।
विशेषणे यद्विशेषणं तद्विशेषणतावच्छेदकमित्युच्यते । विशेषण-
तावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानं विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने कारणम् । निर्वि-
कल्पाके च घटत्वादिकं न प्रकारस्तेन घटत्वादिविशिष्टवैशि-
ष्ट्यभावं ज्ञानं न संभवति । घटत्वाद्यप्रकारकं च घटादिविशिष्ट-
ज्ञानं न संभवति, जात्यैखण्डोपाध्यतिरिक्तपदार्थज्ञानस्य किञ्चिद्धर्म-
प्रकारकत्वानियमात् । महत्त्वमिति । द्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्वं सप्रमाय-
संबन्धेन कारणम् । द्रव्यसमवेतानां गुणकर्मसामान्यानां प्रत्यक्षे
स्वाश्रयसमवायसंबन्धेन कारणं । द्रव्यसमवेतसमवेतानां गुणत्व-
कर्मत्वादीनां मत्प्रक्षे स्वाश्रयसमवेतसमवायसंबन्धेन कारणमिति ।
इन्द्रियमिति । अत्रापि षड्विध इत्यनुपपद्यते । इन्द्रियत्वं तु न
जातिः पृथिवीत्वादिना सांकर्यमसङ्गात् । शब्देवरोद्भूतविशेष-

१ इमे घटपटवः-इति वैशिष्ट्यान्वगाहि ज्ञानं जायते । २ अनुपपत्तमात्रेण प्रत्य-
क्षत्वात् । ३ प्रतियोगित्वात्प्रतियोगित्वापत्तिर्यथाप्यपमं नय-अन्यगदेषाधि ।
४ स्वशब्देन महत्त्वपरिभाषां दृष्टते तदा मयं द्रव्यम् । ५ विशिष्टादिः । ६ पृथ-
क्त्वं यमे स्वकत्वा-इन्द्रियस्वरूपो यमो नैवादिदं वनने इन्द्रियत्वान्नं यमं
एकत्वा पृथ्वीत्वयो यमो यदादिदं वनते अनयोरेकत्र प्रागेन्द्रिये समानेव ।

व्यापारः संनिरूपः । पट्टिचं संनिरूपमुदाहरणद्वारा दर्शयति ।
 द्रव्यग्रह इति । द्रव्यप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगजन्यम् । द्रव्यसमवेत-
 प्रत्यक्षमिन्द्रियसंयुक्तसमवायजन्यम् । एवमग्रेऽपि । वस्तुतस्तु द्रव्य-
 चाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयोगः कारणं । द्रव्यसमवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुः-
 संयुक्तसमवायः कारणं । द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुः-
 संयुक्तसमवेतसमवायः । एवमन्यत्रापि विशिष्यैव कार्यकारण-
 भावः । परंतु पृथिवीपरमाणुनीले नीलत्वं पृथिवीत्वं च चाक्षुषा कथं
 न गृह्यते तत्र परंपरयोद्धतरूपसंज्ञस्य महत्त्वसंज्ञस्य च सत्त्वात् ।
 तथाहि—नीलत्वं जातिरेकैव घटनीले परमाणुनीले च वर्तते ।
 तथाच महत्त्वसंज्ञो घटनीलपात्राय वर्तते । उद्धतरूपसंज्ञस्तु-
 भेयपात्रायैव वर्तते । एवं पृथिवीपरमाणौ पृथिवीत्वेऽपि घटादिक-
 मादाय महत्त्वसंज्ञो बोध्यः । एवं वायौ तदीयस्पर्शादौ च सत्ता-
 याथाक्षुषप्रत्यक्षं स्यात् । तस्मादुद्धतरूपावच्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्न-
 चाक्षुःसंयुक्तसमवायस्य द्रव्यसमवेतचाक्षुषप्रत्यक्षे तादृशचक्षुःसंयुक्त-
 समवेतसमवायस्य द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषं कारणत्वं वाच्यम् ।
 इत्थं च परमाणुनीलादौ न नीलत्वादिग्रहः, परमाणौ चक्षुः-
 संयोगस्य महत्त्वावच्छिन्नत्वाभावात् । एतं वाय्वादौ न सत्तादि-
 चानुषं तत्र चक्षुःसंयोगस्य रूपावच्छिन्नत्वाभावात् । एवं यत्र
 यदस्य मध्यवच्छेदेनान्येकमयोगः चक्षुःसंयोगस्तु वाय्वावच्छेदेन
 तत्र ध्वन्यवच्छेदमात्रादालोकसंयोगावच्छिन्नत्वं चक्षुःसंयोगे विशेषणं
 देयम् । एवं द्रव्यस्पर्शनप्रत्यक्षे त्वरसंयोगः कारणं द्रव्यसमवेत-
 स्पर्शनप्रत्यक्षे त्वरसंयुक्तसमवायः, द्रव्यसमवेतसमवेतस्पर्शन-
 प्रत्यक्षे त्वरसंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् । अत्रापि महत्त्वाव-
 च्छिन्नत्वमुद्धतस्पर्शावच्छिन्नत्वं च पूर्वमेव बोध्यम् । एवं गन्ध-
 प्रत्यक्षे घ्राणसंयुक्तसमवायः । गन्धसमवेतस्य घ्राणजन्यप्रत्यक्षे

१ घटनील परमाणुनील बोधयमादादौ वर्तते । २ यत्र पृथिवीपरमाणु-
 न्येव पार्थिवपरमाणुनिर्वाचीनेति महत्त्वम् ।

घ्राणसंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् । एवं रसप्रत्यक्षे रसना-
 संयुक्तसमवायः । रससमवेतरासनप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवेतस-
 मवायः कारणम् । शब्दप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवायः कारणम् ।
 शब्दसमवेतश्रोत्रावच्छिन्नप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतसमवायः कारणम् ।
 अत्र सर्वं प्रत्यक्षं लौकिकं बोध्यम् । वक्ष्यमाणमलौकिकं प्रत्यक्ष-
 मिन्द्रियसंयोगादिकं विनापि भवति । एवमात्मनः प्रत्यक्षे
 मनःसंयोगः, आत्मसमवेतमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवायः,
 आत्मसमवेतसमवेतमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवेतसमवायः कार-
 णम् । अभावप्रत्यक्षे समवायमन्यक्षे चन्द्रियसंबन्धविशेषणता
 हेतुः । वैशेषिकमते तु समवायो न प्रत्यक्षः । अत्र यद्यपि विशे-
 षणता नानाविधा । यथाहि भूतत्वादौ घटाद्यभावः संयुक्तविशे-
 षणतया गृह्यते । संख्यादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतविशेषण-
 तया । संख्यात्वादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषण-
 तया । शब्दाभावः केवलश्रोत्रावच्छिन्नविशेषणतया । कादौ
 खत्वाद्यभावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतविशेषणतया । एवं क्त्वा-
 द्यवच्छिन्नाभावे गत्वाभावादिकं श्रोत्रावच्छिन्नविशेषणविशे-
 षणतया । एवं घटाभावादौ पट्टाभावः चक्षुःसंयुक्तसंयुक्तविशेषण-
 विशेषणतया । एवमन्यदप्युच्यते । तथापि विशेषणतास्वरूपेणै-
 कत्र सा गम्यते । अन्यथा पोद्ग संज्ञिरूपं इति प्राचां प्रवादो
 व्याहन्येतेति । यदि स्यादुपलभ्येतेति । अत्राभावप्रत्यक्षे
 योग्यानुपलब्धिः कारणम् । तथाहि । भूतत्वादौ घटादिज्ञाने जाते
 घटाभावादिकं न ज्ञायते । तेनाभावोपलभ्ये प्रतियोग्युपलम्भा-
 भावः कारणम् । तत्र योग्यताप्यपेक्षिता सा च प्रतियोगिस-
 त्वप्रसङ्गनमसंज्ञितप्रतियोगिकत्वरूपा । तदर्थश्च प्रतियोगिनो
 घटादेः सत्त्वप्रसरूपा प्रसंज्ञित उपलम्भरूपः प्रतियोगी यस्य
 मोऽभावप्रत्यक्षे हेतुः । नयाहि । यत्राश्रयसंयोगादिकं वर्तते तत्र

यद्यत्र घटः स्यात्तर्हि उपलभ्येतेत्यापादयितुं शक्यते । तत्र घटभा-
वादिप्रत्यक्षं भवति । अन्वकारे तु नापादयितुं शक्यते । तेन
घटाभावादेरन्वकारे न चाक्षुषप्रत्यक्षम्, स्पर्शेनप्रत्यक्षं तु भवत्येव,
आलोकसंयोगं विनापि स्पर्शेनप्रत्यक्षस्यापादयितुं शक्यत्वात् ।
शुद्धत्वादिकं यद्योग्यं तदभावस्तु न प्रत्यक्षस्तत्र शुद्धत्वादिप्रत्य-
क्षस्यापादयितुमशक्यत्वात् । वायौ रूपमाश्रयः । पाषाणे सौरमा-
भावः । गुटे तिवृताभावः । श्रोत्रे शब्दाभावः । आत्मनि सुखा-
भावः । एवमादयस्तत्तदिन्द्रियैर्गृह्यन्ते तत्तत्प्रत्यक्षस्यापादयितुं शक्य-
त्वात् । संसर्गाभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिनो योग्यता । अन्योन्याभा-
वप्रत्यक्षे स्वधिकरणयोग्यताऽपेक्षिता । अतः स्वम्भादौ पिशाचा-
दिभेदोऽपि चक्षुषा गृह्यत एव ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

एवं प्रत्यक्षं लौकिकालौकिकमेवेन द्विविधम् । तत्र लौकिकप्रत्यक्षे
योगा संनिकर्षो वर्णितः । अलौकिकसंनिकर्षस्त्विदानीमुच्यते—

अलौकिकस्तु व्यापारस्त्रिविधः परिकीर्तितः ।

सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा ॥ ६३ ॥

व्यापारः संनिकर्षः । सामान्यलक्षण इति सामान्यं लक्षणं
यस्येत्यर्थः । तत्र लक्षणपदेन यदि स्वरूपमुच्यते तदा सामान्य-
स्वरूपा भूत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते । तद्येन्द्रियसंबन्धविशेषज्ञाने
प्रकारीभूतं बोध्यम् । तथाहि । यत्रेन्द्रियसंपृक्तो धूमादिस्तद्वि-
शेष्यकं धूम इति ज्ञानं यत्र जातं तत्र ज्ञाने धूमत्वं प्रकारः ।
तत्र धूमत्वेन संनिकर्षेण धूमा इत्येवंरूपं सकलधूमविषयकं ज्ञानं
जायते । अत्र यदीन्द्रियसंबन्धमित्येवोच्यते तदा धूलोपप्लवे धूम-
त्वभ्रमानन्तरं सकलधूमविषयकं ज्ञानं न स्यात् तत्र धूमत्वेन सहे-
न्द्रियसंबन्धोभावात् । मन्यते तु इन्द्रियसंबन्धं धूलोपप्लवं तद्विशेष-
्यकं धूम इति ज्ञानम्, तत्र प्रकारीभूतं धूमत्वं प्रत्यासत्तिः । इन्द्रिय-

संबन्धश्च लौकिको ग्राहः । इदं च बहिरिन्द्रियस्थले । मानसस्थले
तु ज्ञानप्रकारीभूतं सामान्यमात्रं प्रत्यासत्तिः ॥ ६३ ॥

परंतु समानानां भावः सामान्यम् । तच्च कचिन्नित्यं धूम-
त्वादि, कचिद्वानित्यं घटादि । यत्रको घटः संयोगेन भूतले
सम्वायेन कपाले ज्ञातस्त्वदनन्तरं सर्वेषामेव तद्वद्वतां भूतलादीनां
कपालादीनां वा ज्ञानं भवति तत्रेदं बोध्यम् । परंतु सामान्ये-
येन संबन्धेन ज्ञायते तेन संबन्धेनाधिकरणानां प्रत्यासत्तिः ।
किं तु यत्र तद्वदज्ञानानन्तरं तद्वद्वतः स्मरणं जातं तत्र सामान्य-
लक्षणया सर्वेषां तद्वद्वतां भानं न स्यात् । सामान्यस्य तदानीम-
भावान् । किंचेन्द्रियसंबन्धविशेष्यकं घट इति ज्ञानं यत्र जातं तत्र
परदिने इन्द्रियसंबन्धं विनापि तादृशज्ञानप्रकारीभूतसामान्यस्य
सत्त्वात्तादृशज्ञानं कुतो न जायते, तस्मात्सामान्यविषयकं ज्ञानं
प्रत्यासत्तिर्न तु सामान्यमित्याह—

आसत्तिराश्रयाणां तु सामान्यज्ञानमिष्यते ।

आसत्तिः प्रत्यासत्तिरित्यर्थः । तथाच सामान्यलक्षण इत्यत्र
लक्षणशब्दस्य विषयोऽर्थः । तेन सामान्यविषयकं ज्ञानं प्रत्यास-
त्तिरित्यर्थो लभ्यते ।

ननु चक्षुःसंयोगादिकं विनापि सामान्यज्ञानं यत्र वर्तते तत्र
सकल्यप्रवर्तनां चाक्षुषादिमन्यहं स्यादत आह—

तदिन्द्रियजतद्धर्मबोधमामश्यपेक्षते ॥ ६४ ॥

अस्यार्थः । यदा यद्विन्द्रियेण सामान्यलक्षणया ज्ञानं
जननीयं तदा यन्किंचिद्वर्मिणि तन्मा सामान्यस्य तदिन्द्रियम-

१ पूर्वोक्तविषयं ज्ञानमन्तेन विद्यायादिविषयकं ज्ञानमिति सूचते । २ एवं-
विषयमेव ज्ञानमात्रमविषयमात्रमेव प्रत्यक्षमिति । अत्र अत्रादिना यत्किंचि-
न्विद्यायापुनरित्येवमर्थः कश्चन्विद्यायादिवैव जनयते । ३ अत्राद्यात्मश-
रीरवर्गेण ज्ञानप्रवर्तनीयमन्तर्यामिणायां च प्रत्यक्षमन्तर्यामिणा
ज्ञानमात्रमिति । अत्रोक्तप्रवर्तनीयता स्यात् । ४ तदुक्तं चक्षुःशरीर-
ज्ञानप्रवर्तनीयमर्थं ज्ञानम् । ५ अत्रमिति सूचनम् ।

यज्ञानस्य सामग्री अपेक्षिता । सा च सामग्री चक्षुःसंयोगाढो-
कसंयोगादिकम् । तेनान्यकारादौ चक्षुरादिना बाह्यं ज्ञानं न
जायते ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

ननु ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिर्यदि ज्ञानरूपा सामान्यलक्षणापि
ज्ञानरूपा तदा तयोर्भेदो न स्यादत आह—

विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः ।

सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्तिरिदं तदाद्यवस्य ज्ञानं जनयति ।
ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिस्तु यद्विषयकं ज्ञानं तस्यैव प्रत्यासत्तिरिति ।
अत्रायमर्थः । प्रत्यक्षे संनिकर्षे विना भानं न संभवति । तथा च
सामान्यलक्षणां विना धूमत्वेन सरुलधूमना बह्वित्वेन सरुलब-
हीनां च भानं कथं भवेत्तदर्थं सामान्यलक्षणा स्वीक्रियते । न च
सरुलबह्विधुमभानाभावे का सत्तिरिति वाच्यं, प्रत्यक्षधूमे बह्वि-
सं-
बन्धस्य गृहीतत्वादन्यधूमस्य चानुपस्थितत्वाद्भूमे बह्विव्याप्यो न
वेति संशयानुपपत्तेः । मन्यते तु सामान्यलक्षणया सरुलधूमोप-
स्थितौ कालान्तरीपदेज्ञान्तरीपधूमे बह्विव्याप्यत्वसंदेहः संभवति ।
न च सामान्यलक्षणास्वीकारे प्रमेयत्वेन सरुलप्रमेयज्ञाने जाते
सार्वत्रिपापत्तिरिति वाच्यं, प्रमेयत्वेन सरुलप्रमेयज्ञाने जातेऽपि
विशिष्य सरुलपदार्थानामज्ञातत्वेन सार्वत्रियापावात् । एवं ज्ञानलक्ष-

२ यस्य सौंदर्यादे-विषयी ज्ञानम्-तस्यैव सौंदर्याद् व्यापार सत्तिर्न ज्ञान
लक्षणा प्रत्यासत्तिर्भवतीत्यर्थः । सरुभि चन्दनम्, इत्याकारकादृशज्ञाने सौंदर्य
चन्दन चन्दनत्वम्, एतन्नय आस्ते । तत्र चन्दनचन्दनत्वयोरेवाद्यत्र येनस्योयेन
तथा नेशचतुलममत्रायेन औक्तिकप्रत्यक्ष भवति इत्यु सौंदर्यादे तादृशसाक्षात्-
रजननसत्त्वयो दुर्घटस्तस्य चक्षुर्मात्रज्ञानमात्रं ज्ञानसाधनत्वेन प्राप्तेन्द्रियस्यापि
तदानीं सत्त्वमात्रावात् । अतस्तद्वानविवक्षापार्त्तिक सन्निधौ कल्प्यते । त
च पूर्वगृहीतमौदमन्य स्यारणस्य तस्य चक्षुर्निष्पन्नं तु-चक्षुःसंप्रत्यक्षमन-म-
आत्मममन्यत्वात् । २ अतस्तद्विषयविशिष्टस्यैवधर्मिणो औक्तिकमात्रा-कारो
जातः यथातद्विषयीभूताया देशान्तर्ध्वजान्तपिपसादद्यानां ज्ञान सामा-
न्यलक्षणप्रवृत्तिद्वारा भवति ।

णाया अस्वीकारे सुरभि चन्दनमिति ज्ञाने सौरभस्य भानं कथं
स्यात् । यद्यपि सामान्यलक्षणयापि सौरभभानं संभवति तथापि
सौरभत्वस्य भानं ज्ञानलक्षणया । एवं यत्र घूमत्वेन धूर्तीपटलं
ज्ञानं तत्र धूर्तीपटलस्यानुव्यवसाये भानं ज्ञानलक्षणया ।

योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुज्ज्ञानभेदतः ॥ ६५ ॥

योगाभ्यासजनितो धर्मविशेषः श्रुतिपुराणादिप्रतिपाद्य इत्यर्थः ।
युक्तयुज्ज्ञानभेदत इति । युक्तयुज्ज्ञानरूपयोगिर्द्विविध्याद्धर्मस्यापि
द्वैविध्यमिति भावः ॥ ६५ ॥

युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः ।

युक्तस्य तावद्योगजन्यममहायेन मनसा आकाशपरमाण्वादिनि-
ग्विन्तपदार्थगोचरं ज्ञानं सर्वदेव भवितुमर्हति । द्वितीयस्य चिन्ता-
विशेषोऽपि सदस्मरति ।

इति श्रीरिचडापञ्चज्ञानभट्टाचार्यविरचिते शार्ङ्गभट्टसंस्कृतसूत्रभाष्ये षष्ठः प्रश्नः ।

अनुमिति व्युत्पादयति—

व्यापारस्तु परामर्शः करणं व्याप्तिर्धीर्भवेत् ॥ ६६ ॥

अनुमायां ज्ञायमानं लिङ्गं तु करणं नहि ।

अनुमायामनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणम् । परामर्शो व्यापारः ।
तथाहि । येन पुरुषेण महानमादौ धुमे वेद्यां सिद्धिर्दृष्टा पश्चान्त
एव पुरुषः कनिष्कपदादावनिच्छिन्नमूलां धूमदेवां पश्यति ।
नदनन्तरं धुमो बहिर्व्याप्य इत्येवं रूपं व्याप्तिमप्यणं भवति ।
पश्चात् बहिर्व्याप्यरूपज्ञानमिति ज्ञानं भवति स एव परामर्श
इत्युच्यते । नदनन्तरं परतो बहिर्धानमिति ज्ञानम् । तदेतानुमितिः ।
अथ मार्गानाम्नु व्याप्यत्वेन ज्ञायमानं लिङ्गमनुमितिररणमिति
वदन्ति । तदुपपत्तिरज्ञायमानमिति ।

अनागतादिलिङ्गेन न स्यादनुमितिस्तदा ॥ ६७ ॥

लिङ्गस्यानुमित्यकरणत्वे युक्तिमाह—अनागतादीति । यद्यनु-
मितौ लिङ्गं करणं स्यात्तदाऽनागतेन विनष्टेन वा लिङ्गेन अनुमि-
तिर्न स्यादनुमितिकरणस्य लिङ्गस्य तदानीमभावात् ॥६६॥६७॥

व्याप्यस्य पक्षवृत्तित्वधीः परामर्श उच्यते ।

व्याप्यस्येति । व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगाहिज्ञान-
मनुमितिजनकम् । तच्च व्याप्यः पक्षे इति ज्ञानं पक्षो व्याप्यवानिति
ज्ञानं वा । अनुमितिरस्तु पक्षे व्याप्य इति ज्ञानात्पक्षे साध्यमित्याकां-
रिका, पक्षो व्याप्यवानिति ज्ञानात्पक्षः साध्यवानित्याकारिका ।
द्विविधादपि परामर्शात्पक्षः साध्यवानित्येवानुमितिरित्यन्ये । ननु
बहिर्व्याप्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञानं विनापि यत्र पर्वतो धूमवानिति
प्रत्यक्षं ततो धूमो बहिर्व्याप्य इति स्मरणं, तत्र ज्ञानदयादेवानुमि-
तिदर्शनाद्व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं न सर्वत्र कारणं किंतु
व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनैव कारणत्वस्यावश्यक-
त्वात्, तत्र विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानकल्पने गौरवाच्चेति चेन्न, व्याप्यता-
वच्छेदकाज्ञानेऽपि बहिर्व्याप्यवानिति ज्ञानादनुमित्युत्पत्तेर्लाघवाच्च

१ १२५ पक्षगता बहिर्मतो बहिर्व्याप्य इति भाविप्राप्तात् । १२५ पक्षगता बहिर्व्याप्य इति
भूतप्राप्तात् । २ साध्यनिमित्तव्याप्तिविशिष्टहेतोरित्यर्थः । ३ स एव परामर्श इत्यर्थः ।
४ तादृशपरामर्शज्ञानमेव विशेषणविशेष्यमात्रस्य स्वामेव स्वकपक्षमिति ।
तत्रैकं पक्षप्रकारकं व्याप्तिविशिष्टविशेष्यकं व्याप्य पक्षे—इत्याकारकम् । द्वितीयं
व्याप्तिविशिष्टप्रकारकं पक्षविशेष्यकं पक्षो व्याप्यत्वम्—इति । प्रथमपराम-
र्शेन पक्षप्रकारकं साध्यविशेष्यकं—पक्षे साध्यमिति अनुमितिज्ञानं जायते । द्विती-
येन साध्यप्रकारकं पक्षविशेष्यकं—पक्षः साध्यत्वम्—इत्याकारकं ज्ञानम् । ५ अय-
माद्योरो पुत्रो वा—इत्याकारकसन्देहस्थले व्याप्यतावच्छेदकप्रकारक—निर्णया-
भावेऽपि यद्भाववदष्टनिर्णयमित्याकारकज्ञानादपि अनुमितिरर्शनादव्याप्य-
तावच्छेदेत्यस्यादि व्यभिचारितोदयान् सर्वत्र कारणं वक्तुं न शक्यते । ६ तादृ-
याच्चेति । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकतापेक्षया व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन
कारणतायां तादृशं । कारणतावच्छेदकोऽतावच्छेदकधर्मत्वप्रत्यक्षोदयम् ।

व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वम् । किंच धूमवान्पर्वत इतिज्ञानादनुमित्यापत्तिः, व्याप्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य सत्त्वात् । न च तदानीं गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुत्वमिति वाच्यं, चेन्नस्य व्याप्तिग्रहे मैत्रस्य पक्षधर्मताज्ञानादनुमितिः स्यादिति । यदि तु तत्पुरुषीयगृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकं तत्पुरुषीयपक्षधर्मताज्ञानं तत्पुरुषीयानुमितौ हेतुरित्युच्यते, तदाऽनन्तकार्यकारणभावः । मन्मते तु समवायसंबन्धेन व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानं समवायसंबन्धेनानुमितिं जनयतीति नानन्तकार्यकारणभावः । यदि तु व्याप्तिप्रकारकं ज्ञानं पक्षधर्मताज्ञानं च स्वतन्त्रं कारणमित्युच्यते, तदा कार्यकारणभावद्वयं, वह्नित्याप्यो धूम आलोऽङ्गवान् पर्वत इति नाज्ञादप्यनुमित्यापत्तिः स्यात् । इत्थं च यत्र ज्ञानद्वयं तत्रापि विशिष्टज्ञानं कल्पनीयं फलमुखगौरवस्यादोपत्त्वात् ।

पुनरपि श्रीमांसक शङ्कते—“स्वभावच्छेदकस्य लाघव दक्षित परतु पूर्वोक्तज्ञानद्वयम्, परामर्शमिति ज्ञानत्रय एव। स्वीकर्तव्यमिति तदपेक्षायाम्भवे पर लाघवमस्ति” इति । तं प्रत्याह नैयायिक विधेति—व्याप्त्यनवगाहि “धूमवान् पर्वत” इत्यादीरुक्तज्ञानादप्यनुमितिं स्थाप्यते मते, एतादृश ज्ञानमपि व्याप्यतावच्छेदकीभूत धूमत्वप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानरूपमेव ।

१ नञेति । अनुमितिज्ञानादनुहितपूर्वकाले व्याप्यतावच्छेदकतया ज्ञातं यद्यप्यतावच्छेदक तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुतास्तु तथापि वाङ्मानीय तादृशज्ञानकादाश्च न दोषः । २ यदि त्विति । श्रीमांसक आह—“व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानं तत्पेक्ष पक्षधर्मताविवक्षया बहुव्याप्तिप्रकारक ज्ञान तदनेत्येव विनाप्यविशेषणभावात्परमातेन विशिष्टज्ञानस्य कारणत्वे कार्यकारणभावद्वयं विनिगमनाविरोधेन तथापि न तत्पक्षमेव । नैयायिक आह—एव कार्यकारणभावास्तु स्वीकर्तव्य एव परतु तत्र मन “वह्नित्याप्यो धूम” तथा “आलोऽङ्गवान् पर्वत” इति ज्ञानद्वयादप्यनुमितिं एवायम्, कस्माद् अत्रदुर्गोत्या व्याप्तिप्रकारक ज्ञान तथा पक्षधर्मताज्ञानं कारणरूपेण विधेयत्वमस्तीति । श्रीमांसक—तत्र मन्त्रेऽपि पूर्वोक्तज्ञानद्वयेनादुमितिं वरमात्र भवति । ३ इत्थं चेति । नैयायिक । यत्र मन्त्रे तु व्याप्तिग्रहावसानादितिहेतुप्रकारानिर्दिष्टविशेषणानिर्दिष्टविशेषणानिर्दिष्टज्ञानादनुमितिं यदि हेतुता विवक्षिता । अत्र “वह्नित्याप्यो धूम”

व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मिन्नसम्बन्ध उदाहृतः ॥ ६८ ॥

व्याप्यो नाम व्याप्त्याश्रयः, तत्र का व्याप्तिरित्यत आह व्याप्ति-
रिति । साध्यवदन्येति । बहिमान् धूमादित्यादौ साध्यो
बहिः साध्यवान्महानसादिः तदन्यो जलहृदादिः तद्वृत्तित्वं धूम-
स्येति लक्षणसम्बन्धः । धूमवान् बहोरित्यादौ साध्यवदन्यस्मि-
स्तप्तायःपिण्डादौ बहोः सत्त्वाभातिव्याप्तिः । अत्र येन संबन्धेन
साध्यं तेनैव संबन्धेन साध्यवान्बोध्यः । अन्यथा समवायसंबन्धेन
बहिमान्बहोरवयवस्तदन्यो महानसादिस्तत्र धूमस्य विद्यमानत्वाद-
व्याप्तिसङ्गात् । साध्यवदन्यश्च साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
मेदवान्बोध्यः । तेन यत्किञ्चिद्विद्यतो यद्गहनसादेर्भिन्ने पर्वतादौ
धूमस्य सत्त्वेऽपि न क्षतिः । येन संबन्धेन हेतुता तेनैव संबन्धेन

“ आलोकाच्च पर्वतः ” इत्याचारवज्जानद्वयात्—अथवा “ धूमो बहिःश्याप्यः ”
“ धूमवान् पर्वतः ” इत्याचारवज्जानद्वयादनुमित्युत्पत्तिर्न स्यात् । एतत्प्रत्य-
क्षेऽपि व्याप्तिप्रकारानिष्पन्नधूमनिर्दिष्टेऽप्यनया। एतन्निर्दिष्टेऽप्यनानिष्प-
न्नप्रकारतात्त्वाभावात् । अतो यत्र स्थले ज्ञानद्वयं भवति तत्रापि परामर्शान्मक-
विनिर्दिष्टावस्थ कल्पनावश्यं कर्तव्या ।

१ साध्यतावच्छेदक-संबन्धावच्छिन्नमाध्यवयवविप्रप्रतियोगिकाभेदाधि-
करणनिरूपितवृत्तित्वाभावे व्याप्तिः । साध्यवदन्यसंबन्धेन पावत्माध्यवस्तु स्थितो
यः साध्यवत्स्वरूपो परमंस्तद्वर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदवान् बोध्यः । अन्यथा
बहिमान् धूमादित्यत्र पुनरप्यव्याप्तिः । यत्किञ्चिच्छब्देन बहोरपिचरणं पर्वतो
वा महानसादिवाच्यं नतो भिन्नो द्वितीयः पर्वतो गोदादिवांस्ति तत्र धूमरूपो-
त्पत्तिरित्यमस्ति वृत्तित्वाभावे नास्तीति—अव्याप्तिः । साध्यवद्वच्छिन्नसंबन्धेन
साध्यवद्वच्छिन्नमाध्यवयवविप्रप्रतियोगिकाभेदाधि-
करणनिरूपितवृत्तित्वाभावे धूमे वर्णते । २ येन संबन्धेनेति । प्रकृते
येन संबन्धेन हेतुता विवक्षिता, साध्यवद्वच्छिन्नप्रतियोगितावच्छिन्नत्वमपि तस्य हेतोर्नान्त-
संबन्धेनोचितम् । अन्यथा बहिमान् धूमादित्यत्र पुनरप्यव्याप्तिः । वन्मात्र-
वृत्तित्वाभावे हेतुतावच्छेदकसंबन्धानिवेशे साध्यवद्वच्छिन्नप्रतियोगिकाभेदा-
धिकरणं धूमरूपेणोक्तवशात्तु वक्तव्ये तत्र धूमरूपेणोक्तवशात्पक्ष-
वृत्तित्वमस्ति वृत्तित्वाभावे नास्तीत्यव्याप्तिः । यदि साध्यवद्वच्छिन्नप्रतियोगिता-
वृत्तित्वाभावे हेतुतावच्छेदकसंबन्धो निवेदयते तदा हेतुतावच्छेदकसंबन्धः संयोगः ।

विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्तायाश्चैक्यतासाध्यवदन्यस्मिन्गुणादाववृ-
त्तित्वं नास्ति । तथापि हेतुतावच्छेदकरूपेणावृत्तित्वं वाच्यम् ।
हेतुतावच्छेदकं तादृशवृत्तितानवच्छेदकमिति फलितोऽर्थः ॥ ६८ ॥

ननु केवलान्वयिनि त्रेयत्वादौ साध्ये साध्यवदन्यस्याप्रसिद्ध-
त्वादव्याप्तिः । किंच सत्तावान् जातेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन्सा-
मान्यादौ हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धत्वाद-
व्याप्तिश्चात आह—

अथवा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना ।

साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ॥ ६९ ॥

हेतुमति निष्ठा वृत्तिर्यस्य स तथा विरहोऽभावः, तथा च
हेत्वधिकरणवृत्तियौऽभावः तदप्रतियोगिना साध्येन सह हेतोः
सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते । अथ यद्यपि बद्धिमान् धूमादि-
त्यादौ हेत्वधिकरणपर्वतादिवृत्त्यभावप्रतियोगित्वं तत्तद्बद्ध्यादेरस्ता-
स्यव्याप्तिः । न च सामानाधिकरणवद्बद्धिधूमयोरेव व्याप्तिरिति

१ साध्यतावच्छेदकः—संबन्धवच्छिन्नसाध्यतावच्छिन्नप्रतियोगितासंभ-
वाधिकरणनिकरितहेतुतावच्छेदकसंबन्धवच्छिन्नवृत्तित्वाभावे व्याप्तिः । इदं
वाच्यवदवृत्तित्वं वाच्यम्, इत्यव्याप्तिः । सत्तावान् जातेः, इत्यव्याप्तिः ।
साध्यवद्वृत्तित्वमर्थं—साध्यवद्वृत्तिरधिकरणं साध्यावृत्तिरेवादि तत्र हेतुतावच्छे-
दकसमवायसंबन्धेन यदि वृत्तित्वं स्थानशः तत्संबन्धवच्छिन्नवृत्तित्वाभावे
वृत्तित्वहेतौ व्याप्तिरुच्यते तत्र समवायसंबन्धवच्छिन्नवृत्तित्वाभावे व्याप्तिरुच्यते । अत्र
लक्षणमिति “वर्तमानं बद्धिमान्” धूमात् इत्यव्याप्तिः—हेत्वधिकरणपर्वतादौ
महान्तमोपपन्नभावः—तथा महान्तमेव पर्वतावच्छेदभावः—तत्र मोक्षोपपन्नभावः—
तदव्याप्तिप्रतियोगित्वहेतुत्वे तावत् नास्ति किं प्रतियोग्येतावन्महान्तव्याप्तिः ।
२ ननु हेतुमति—सर्वत्राप्यव्याप्तिरुच्यते । तदेवमधिकरणवृत्तियौऽप्यव्याप्तिः—तदप्रति-
योगि वृत्तित्वाभावे तत्र सत् हेतौ साध्यावृत्तिरुच्यते व्याप्तिः । अत्रापि पर्वतोपपत्त्येव
सह पर्वतोपपन्नव्याप्तिः । अत्रापि पर्वतोपपन्नव्याप्तिरुच्यते । अत्रापि पर्वतोपपन्नव्याप्तिः ।
कल्पयन्तौ महान्तमोपपन्नव्याप्तिरुच्यते । अत्रापि पर्वतोपपन्नव्याप्तिरुच्यते ।
अत्रापि पर्वतोपपन्नव्याप्तिरुच्यते । अत्रापि पर्वतोपपन्नव्याप्तिरुच्यते ।

यादौ साध्यतावच्छेदिका रूपत्वव्याप्यजातयस्तासां च शुक्लता-
दिजातीनां नीलघटादिवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमस्तीत्य-
व्याप्तिरिति चेन्न, तत्र परंपरया रूपत्वव्याप्यजातित्वस्यैव साध्य-
तावच्छेदकत्वात् । नहि तादृशधर्मावच्छिन्नाभावः कापि पृथिव्या-
मस्ति । रूपत्वव्याप्यजातिमात्रास्तीति बुद्धयापत्तेः । एवं दैर्घ्या-
दिसाध्ये परंपरासंबद्धं दण्डत्वादिकमेव साध्यतावच्छेदकं तच्च
प्रतियोगितानवच्छेदकमिति । साध्यादिभेदेन व्याप्तेर्भेदाच्चादृश-

स्वाभयसमवायुरूपपरंपरासंबन्धेन साध्यतावच्छेदकत्वं मन्यते । स्वयंदेजात्र
रूपत्वव्याप्यजातित्वस्य प्रत्यक्षम् । तदा भया रूपत्वव्याप्यनीलत्वपीततादिजातयः
सन्ति तासां, नीलपीतारिगुणेषु समवायः । अथ नीलपीतारिगुणा द्रव्येषु सम-
वायसंबन्धेन साध्याः सन्ति । एवं रूपत्वव्याप्यजातित्वरूपो धर्मः स्वाभयसम-
वायसंबन्धेन नीलपीतारिगुणेषु स्थितः सन् साध्यतावच्छेदको भवति । एवं
देवपिक्वणरूपघटादिद्वयभावा नीलत्वजातिमरभावः पीतत्वजातिमरभावः-
तादृशभावीप्रतियोगिता नीलपीतारिगुणेषु-प्रतियोगिताया अवच्छेदको नील-
त्वपीतत्वादियमः स एव रूपत्वस्य व्याप्यजातयः-तासु सर्वसु स्थितो यो
रूपत्वव्याप्यजातित्वरूपो धर्मः स एव साध्यतावच्छेदकोऽस्ति । स एव धर्मस्ता-
दृशभावीप्रतियोगिताया अवच्छेदकोऽप्यस्ति । रूपत्वव्याप्यजातिस्वाव-
च्छिन्नवदभावस्य कस्यापि पृथक्भावसत्त्वात् ।

१ यत्र दण्डिमान् दण्डिसंयोगात्-इत्यारिषु परंपरासंबन्धाभयणेन दोषो
न, यदि स संबन्धो न स्वीक्रियते तदा दण्डिसंयोगरूपहेतोरपिकरणमद्वयो-
गितासंबन्धेन यत्रोऽस्ति, तत्र दण्डिगो नास्ति, शुबदण्डी नास्ति, शयाकारर-
स्तत्तदभावो भविष्यति । तत्तदभावीप्रतियोगिता तत्तद्विविधासि प्रतियोगि-
तावच्छेदको धर्मो दण्डः स एव साध्यतावच्छेदकः-अवच्छेदको नास्तीत्यन्यासि ।
परंतु दससमवायिसंयोगरूपपरंपरासंबन्धेन दण्डत्वरूपो धर्मो यदि साध्यताव-
च्छेदको मन्यते तदा दोषो नास्ति । अत्र स्वयंदेन दण्डत्वरूपो धर्मो घृष्टते तस्य
समवायी दण्डः-तस्य घृष्टे संयोगः-यत्तादृशसंबन्धेन दण्डत्वधर्मः साध्यताव-
च्छेदकः । अभावीप्रतियोगिताया अवच्छेदकोऽप्यग्निं नातोऽप्यसि ।
२ साध्यादिभेदेनेति । तादृशस्यैव लक्षणांतरमेव कर्तव्यम् । देवपिक्वण-
वृत्त्यभावीप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकं यत् साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकं
तदवच्छिन्नवच्छिन्नसाध्यमानानापिकरण्यं व्याप्तिः । यत्र रूपत्वव्याप्यजातिम-
त्वात् पृथक्त्वम् । यत्र दण्डिमान् दण्डिसंयोगात् । उभयत्रापि लक्षणस्य सम-
न्ययः । पूर्वोक्तरीत्या देवपिक्वणवृत्त्यभावीप्रतियोगिता रूपत्वव्याप्यजातिः

बोध्यम् । तेन समवायेन धूमाधिकरणतदवयवनिष्ठाभावप्रति-
योगित्वेऽपि बह्वेर्नाव्याप्तिः । अभावश्च प्रतियोगिव्यधिकरणो
योग्यः । तेन कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्र मूलावच्छेदेनैव एत-
द्वृक्षवृत्तिकपिसंयोगाभावप्रतियोगित्वेऽपि कपिसंयोगस्य नाव्याप्तिः ।
न च प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं यदि प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं

१ अभावश्चेति । प्रथमवचने यो वै हेत्वधिकरणद्वयभावो विवक्षितः स तु
प्रतियोगिव्यधिकरणो विवक्षितः—अर्थात्—अभावे—तत्प्रतियोगी चेत्तद्वय नैकादि-
करणे विवक्षितम् । अथवा—दृष्टं कपिसंयोगान् एतद्वृक्षत्वात्—अभाव्याप्तिः ।
हेतुतावच्छेदकीभूतत्वव्यपसम्पत्तिरित्यत्र—एतद्वृक्षत्ववच्छेदक—आपेक्षानिष्ठ-
पिताधिकरणत्वात्तेनद्वय एव तत्र वर्तमानो योऽभाव “मूलावच्छेदेन कपिसं-
योगो नास्ति” इत्याकारकोऽभावः तादृशाभावीप्रतियोगिताया अत्रच्छेद-
कं कपिसंयोगस्य साध्यतावच्छेदकधर्मोऽस्ति—अत्रच्छेदको वास्ति तस्या-
व्याप्तिः । यदि हेत्वधिकरणत्वभावे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्य विवक्षा ज्ञियते
तदा दोषो नास्ति । कुत कपिसंयोगाभावव्यपस्य साध्यतावच्छेदक्य प्रतियोगित-
मन्ताधिकरणत्वेन लक्षणायत्नत्वात् रितु घटावभावे एव तादृशो भवति तस्य-
प्रतियोगितावच्छेदक घटादिरित्यत्र—अत्रच्छेदक साध्यतावच्छेदक कपिसंयोग-
स्यो धर्मः । अतो भावस्याव्याप्तिः । २ नच प्रतियोगिव्यधिकरणत्वमिति
लक्षणपक्षो योऽभावः स प्रतियोगिव्यधिकरण अपेक्षित इत्यस्य कोप्यं ।
अप्रतियोगिनोऽधिकरणादिकाधिकरणे—अपेक्षितभेदतः “दृष्टः कपिसंयोग-
वान् एतद्वृक्षत्वात्” इत्यत्र पुनरपि तदसंभोदव्याप्तिरूपो दोषः । प्रतियोगिपक्षेन
कपिसंयोगस्य साध्यं गुणतः तदधिकरणं दृष्टादिरिति—अनधिकरणं गुणधर्मा-
दिरिति तत्र वर्तमानो च कपिसंयोगाभावः स एव मूलावच्छेदेन दृष्टेऽपि
निवृत्तिरिति तस्य प्रतियोगिताया अत्रच्छेदकमेव कपिसंयोगस्य अत्रच्छेदकं न भवती-
त्येवापि । तद्व्याख्याय प्रतियोगिव्यधिकरणमित्यस्य—प्रतियोग्यधिकरणा-
वृत्तित्वमित्यर्थः । अर्थात् हेत्वधिकरणत्वस्याव मप्रतियोग्यधिकरणे स्थितो
नापेक्षित एवमुच्यमाने यद्यपि दृष्टं कपिसंयोगान् एतद्वृक्षत्वात्” इत्यत्र
दुष्ण नास्ति । कुत सयोगस्य साध्यतावच्छेदक्य प्रतियोगितायाव्यतिरिक्त-
प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात्तेन लक्षणायत्नत्वात् । रितु घटावभावे एव लक्षण-
घटाव स्यात्तथाव तादृशाभावीप्रतियोगिताया अत्रच्छेदको धर्मोऽस्ति—
अत्रच्छेदक साध्यतावच्छेदकः कपिसंयोगावच्छेदको धर्म इति सम्यक्वाप्त्यापि
दोषः । परंतु प्रतियोगिव्यधिकरणत्वमित्यस्य प्रतियोग्यनधिकरणादित्यदि-
त्यप्यधिकरणे “घट सयोगवान् सत्वात्” इत्यत्रापि नास्ति । अत्र व्यभिचार-

तदा तस्यैवाव्याप्तिः । प्रतियोगिनः कपिसंयोगस्यानधिकरणे
गुणादौ वर्तमानो योऽभावस्तस्यैव वृक्षेऽपि मूलावच्छेदेन सत्त्वात् ।
यदि तु प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं तदा संयोगी सत्त्वादित्या-
दावतिव्याप्तिः । सत्त्वाधिकरणे गुणादौ यः संयोगाभावस्तस्य
प्रतियोग्यधिकरणद्रव्यवृत्तित्वादिति वाच्यम्, हेतुधिकरणे प्रति-
योग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्य निवक्षितत्वात्, स्वप्रतियोग्यनधि-
करणीभूतहेतुधिकरणवृत्त्यभाव इति निष्कर्षः । प्रतियोग्यन-

स्थले हेतुविवरणे गुणवर्माग्निं तत्र यद्यपि संयोगरूपताव्यवस्थामात्रो विधि-
व्यति नथापि संयोगरूपताव्यवस्थामात्रो नैव भविष्यति लक्षणघटन पूर्वोक्त-
रीत्या । इतः संयोगरूपताव्यवस्थे अभ्यास पूर्वोक्तरीत्या स्वप्रतियोग्यधिकरणा-
वृत्तिर्नास्ति हिंनु-अप्याप्यवृत्तित्वेन स्वप्रतियोग्यधिकरणवृत्तिरत्र तदभावाद्यम-
भावां लक्षणघटनो भवितुं नादति तथा चात्रापि हेतुविवरणेतिर्पदभावात्
गृह्यते तादृशवार्तीयप्रतियोगितावच्छेदको घटत्वादियमर्थोऽस्ति । अनवरच्छेद-
ताव्यवस्थारच्छेद संयोगवत्त्वो धर्मः । एव चावच्छेदे लक्षणस्य गमनादति-
व्याप्तिः । समाधानमाह ।

१ हेतुविवरणेति । हेतुविवरणेन तावदावच्छेदणीभूतस्य प्रतियोगि-
व्यविकरणात्म्यं को वार्थः । पूर्वोक्तरीत्या तावार्थो विवक्षित हिंनु प्रतियोगि-
व्यविकरणमिति वक्ष्यते प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तिरविविष्टाभावात् हेतुवि-
करणे विवक्षितम् । अत्र भाव-हेतुविवरणेन तावत् स्वप्रतियोगिनोऽधि-
करणीभूतहेतुविवरणे वर्तमान अवेक्षित । एव वक्ष्यते पूर्वोक्तप्रत्यक्षे दोषो
नास्ति इह वक्ष्यमाणान् वक्ष्यते, अत्र यद्यपि कपिसंयोगाभावोऽपि
मुद्रावच्छेदेन वृक्षे निवक्षित तथापि त अभ्यास स्वप्रतियोगिनोऽधिकरणभूत
हेतुविवरणे नास्ति हिंनु स्वप्रतियोगिनोऽधिकरणभूतहेतुविवरणे निवक्षितम् ।
तावदावच्छेदकवित्तियोगाभावस्य लक्षणवत्त्वमात्रावच्छेदकभावात्
कृत्तनमवश्यम् । यत् संयोगवान् तावदावच्छेदक इत्यत्र अतावत्पदेविवरणे गुणादौ
संयोगरूपताव्यवस्थामात्र स्वप्रतियोगिनोऽधिकरणभूतहेतुविवरणे निवक्षितम्
तावदावच्छेदकवित्तियोगाभावस्य लक्षणवत्त्वमात्रावच्छेदक एव तावदावच्छेदक-
वित्तियोगावच्छेदको धर्मः अनवरच्छेदको नास्तीति नानिव्याप्तिः । २ प्रतियोग्यनधि-
करणत्वमिति । उक्तलक्षणे प्रतियोग्यनधिकरणभूत हेतुविवरणं प्रतियोगि-
तावच्छेदकवित्तियोगावच्छेदक इत्यत्र भावः । अत्रापि इतो विवक्षिततावत्
भावे " इत्यवतिव्याप्तिः अत्र चात्रावच्छेदकोऽधिकरणवत्त्वो गुणवर्माग्निः । तत्र

पिकरणत्वं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं वाच्यम् ।
तेन विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ जात्यधिकरणगुणादौ विशिष्ट-
सत्ताभावप्रतियोगिसत्ताधिकरणत्वेऽपि न सतिः । एवं साध्यता-
वच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वं बोध्यम् । तेन ज्ञानवान्
द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वाधिकरणघटादेर्विषयतासंबन्धेन ज्ञानाधि-
करणत्वेऽपि न सतिः । इत्थं च बहिमान् धूमादित्यादौ धूमाधि-

हेत्वधिकरणे गुणकर्मणि विशिष्टसत्ताभावो न मिळिष्यति । विशिष्टं दृष्टाभ्यानि-
रिच्यत इति न्यायात् । विशिष्टसत्ताभावस्य प्रतियोगिनी शुद्धसत्ताप्यस्ति तादृ-
शशुद्धसत्ताया अनधिकरणं हेत्वधिकरणं गुणकर्मणी न स्तः । एवं साध्याभावस्य
उपपन्नसत्ताभावेन घटाभावं शृङ्गत्वा समन्वयादतिश्यासि । यदि प्रतियोगिनो-
ऽधिकरणं हेत्वधिकरणं प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वानविकरणव्यप्यते
तदा हेत्वधिकरणगुणादौ विशिष्टसत्तात्वेन विशिष्टसत्ताया अभावो मिळिष्यति
तादृशाभावस्य प्रतियोगिनी विशिष्टसत्तास्ति । प्रतियोगितावच्छेदको धर्मो
विशिष्टमतात्वरूपः । अनवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकधर्मस्त्वस्मिन्नेतिव्याप्तिरूपो
दोषो नेति । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानविकरणं यदेतुतावच्छेदकसंबन्धेन
हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणं तद्वृत्तिर्गोऽभाव-सादृशाभावीयप्रतियोगितानत्र-
च्छेदकं यत्तादृशतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसाध्यमात्राधिकरणं व्याप्तिः ।

१ एवं साध्यतावच्छेदकसंबन्धेनेति । एवं हेत्वधिकरणे प्रतियोग्य-
नधिकरणतापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन निश्चितास्ति । अन्यथा-आत्मा
ज्ञानवान् द्रव्यत्वात्-इत्यत्र समवायेन साध्यहेतुत्वलेऽतिव्याप्तिः । अत्र द्रव्यत्व-
संबन्धेनैवविचारत्वं घटादिव्यति । तत्र ज्ञानरूपहेतोरभावस्तु नैव संभवति ।
विषयतासंबन्धेन तत्र विषयान्तरात् । तर्हि-उदासीनघटादिव्याप्यभावो लघुघट-
क स्यात्, एवमभावीयप्रतियोगिताया अवच्छेदको घटत्वादिवर्ध-अनवच्छेदकः
साध्यतावच्छेदको जावत्वरूपो धर्मः तदवच्छिन्नसाध्येन सह द्रव्यत्वरूपहेतो-
सामानाधिकरण्यात्-न्यस्तंतेषु संगतमित्यति-वाप्तिः । यदि साध्यतावच्छेदक-
संबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणोभूतं हेत्वधिकरणं कथ्यते तदा साध्यतावच्छेदकः
संबन्ध-समवाय-तेन संबन्धेन ज्ञानाधिकरणमात्मैवास्ति, अनधिकरणं घटादिकं
तत्र वर्तमानो य समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितादज्ञानापास्तप्रतियोगि-
तावच्छेदक एव ज्ञानत्वस्य साध्यतावच्छेदको धर्मोऽस्ति-अनवच्छेदको नास्ति-
इति नान्व्याप्तिः । २ इत्थं च बहिमानिति । ज्ञं प्रतियोग्यनधिकरणे
साध्यतावच्छेदकसंबन्धविशेषेन परतो बहिमान् धूमादित्यन्त्यानिर्वाग्निः,

करणे समवायेन बह्विविरहसत्त्वेऽपि न क्षतिः । नेनु प्रतियोगि-
तावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचित्प्रतियोगिनोऽनधिकरणत्वं
तत्सामान्यस्य वा यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधि-
करणत्वं वा विवक्षितम् । आद्ये कपिसंयोगी एतदुक्तत्वादित्यादौ
तथैवाव्याप्तिः । कपिसंयोगाभासस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नो

अन्यथा हेत्वधिकरणपरिते समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छिन्नमात्रस्य
लक्षणा तादृशमासीद्यप्रतियोगितावच्छेदको बह्वित्वधर्मोऽस्ति—अनवच्छेदकसा-
ध्यतावच्छेदकस्याभावेनाव्याप्तिः । यदि प्रतियोग्यनधिकरण साध्यतावच्छेदकस-
म्बन्धस्य विवक्षा विद्यते तदा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणपक्षेतादौ बहि-
ष्कृतसाध्यस्याभासो नैव विडिष्यति, संयोगसम्बन्धेन सत्र बह्वेति गमान्वाह । तदा
तु पक्षमात्रो लक्षणघटक भ्यात् । अभासीयप्रतियोगितावच्छेदको घटस्वाद-
िधर्म—अनवच्छेदक- साध्यतावच्छेदको बह्वित्वधर्म, एवं लक्षणसम्बन्धस्यार-
म्भित्वं । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरण यत्-
हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरण तदुक्तमासीद्यप्रतियोगि-
तानवच्छेदक साध्यतावच्छेदक तद्वच्छिन्नसाध्यतामात्राधिकरण्य भ्याप्तिः ।

१ स्यप्रतियोग्यनधिकरणीभूतं—यदेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुतावच्छेद-
कावच्छिन्नाधिकरण तद्वृत्तिर्योऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदक सम्साध्यतावच्छेदक
तद्वच्छिन्नसाध्यतामात्राधिकरण्य भ्याप्तिः । ननु प्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्नस्येति । विशिष्टमत्तावान् जाते, इत्यादिस्थले—अतिव्याप्तिवारणार्थं त्वया
प्रतियोग्यनधिकरणस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वं विवक्षितम् ।
तत्र पृच्छते हि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नयन्त्रिभिः प्रतियोगिनोऽनधिकरण
कथ्यते किञ्च, प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नमात्रा-व्याप्त्यनधिकरण कथ्यते अत्र
यन्त्रिभिः—१. प्रतियोगितावच्छेदको धर्मस्तद्वच्छिन्ननधिकरण कथ्यते । २. प्र-
त्यक्षपक्षे—३. कपिसंयोगात् एतदुक्तत्वात् अत्राव्याप्तिः । अत्र साध्यतावच्छे-
दकसमायमरन्ध्यावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदको यमं कपिसंयोगस्यमपि गृह्यते
तदमात्रावच्छिन्नयन्त्रिभिः प्रतियोगिगन्धेन मूलतत्त्वतः कपिसंयोगोऽपि गृह्यते तादृश
मूलतत्त्वतः कपिसंयोगस्यानधिकरणं यदेत्यधिकरणमेतदुक्तस्तदुक्तभावात् “कपिस-
योगो नास्ति” इत्यादिकारकोऽभाव—तादृशमासीद्यप्रतियोगितावच्छेदक एव कपि-
संयोगस्यसाध्यतावच्छेदकधर्मोऽस्ति अनवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकस्याभावात् ।
तत्रात्रार्थं यदि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नमात्राव्याप्त्यनधिकरणं विवक्ष्यते
चेत्तदा “एव कपिसंयोगात् एतदुक्तत्वात्—इत्यादिस्थले दोषवारण भवति—
प्रतियोगितावच्छेदक कपिसंयोगावच्छिन्नमात्राव्याप्त्यनधिकरणधीमूल हेतुरधिक

वृत्तावृत्तिकविस्योगोऽपि भवति तदनधिकरणं वृक्ष इति । 'द्वितीये तु प्रतियोगिन्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः । सर्वस्यैवाभावस्य पूर्वध-
णवृत्तित्वविशिष्टत्वाभावात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् । न च

रणमेतद्वृत्तौ नास्ति किं तु प्रतियोगितावच्छेदकपदस्यावच्छिन्नस्यानधिकरणं
रेवधिकरणमेतद्वृत्तौऽस्ति । एवमभावीप्रतियोगितावच्छेदकं वृत्तादिव-
मोऽस्ति—अनवच्छेदकः साध्यतावच्छेदकः कविस्योगत्वधर्मोऽस्ति नात्य-
सोऽप्यास्ति ।

३ द्वितीये तु प्रतियोगिन्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः । द्वितीयपक्षे
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसाधनव्यवधानविकरणमिति विवक्षाकरणे बहिमान्
धूमात्—इत्यादिस्थलेतुमात्रे लक्षणस्यामंभ्यः । अत्र पूर्वोक्तरीत्या लक्षणपदको
वृत्तापभावो भविष्यति परंतु सोऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभावप्रतियो-
गिनोऽनधिकरणे न तिष्ठति किं तु स्वाभाविकप्रतियोगिना सामानाधिकरण एव
भवति । तादृशमेवमस्ति—देवधिकरणपर्वते वृत्ताभावस्याप्यत्र पूर्वधणवृत्तित्ववि-
शिष्टपदाभावाभाव एतद्वत्त्वं चैकरूपमेवास्ति । एतदेकरूपत्वभावात् एव प्रतियोगि-
एतद्वत्त्वम् । एको वृत्तः, 'द्वितीयो वृत्ताभावाभावः । न च यद्यपि वृत्तात्मकप्रति-
योगिना सह सामानाधिकरण्यो नास्ति तथापि स्वाभाविकप्रतियोगिना सह
काधिकरणवृत्तिरस्ति । अत्रैवमभिप्रायः । यस्मिन्धिकरणे वृत्ताभाववृत्तिरिति
तस्मिन्नेवाधिकरणे वृत्ताभावाभावो न हि तिष्ठति । “अभावविरहात्तत्वं वस्तुनः
प्रतियोगिता” एतदाद्यप्येवमात्रोपाद् वृत्ताभावाभावस्य वृत्तत्वकपक्षत्वात् । एवं
प्रतियोगी तथा तस्याभाव एतद्व्यमेकाधिकरणे न तिष्ठति तस्यात्—वृत्ताभावे
पूर्वधणवृत्तित्वविशिष्टः, एतद्विशेषणं ह्येतत् । एवं वृत्ताभावाधिकरणे यद्यपि
पदो न तिष्ठति तथापि पूर्वधणवृत्तिरतिविशिष्टपदाभावाभाव उत्तरलक्षणावच्छेदेन
तिष्ठति—एवं पूर्वधणवृत्तिरतिविशिष्टपदाभावाभावाभ्याम्प्रायाः पूर्वधणवृत्तित्वविशिष्ट-
वृत्ताभाववत्त्वं एतस्मिन् “विशिष्टं वृत्ताभावविरहितं एव इति न्यायः” विशिष्टपदा-
भाव शुद्धपदाभावस्वरूपोऽस्ति तादृशभावस्य प्रतियोगी वृत्ततया स्वाभाव-
एतद्व्यमस्ति । एवं यद्यपि तस्य वृत्तात्वकप्रतियोगिना सह सामानाधिकरण्यं
नास्ति तथापि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभावप्रतियोग्यन्तर्गतस्वाभाववत्त्व-
प्रतियोगिना सह वृत्ताभावादेः सामानाधिकरण्यं भविष्यति । एवंरीत्या प्रति-
योगिन्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः २ न च बहिमान् धूमादित्यादौ बहिमान्
धूमादित्यादिस्थले वृत्ताभावादेः पूर्वोक्तरीत्या यद्यपि पूर्वधणवृत्तित्वविशिष्टत्वधर्मो-
वात्मकप्रतियोगिना सह पर्वते सामानाधिकरण्यमस्ति तथापि “ज्ञानान् इत्य-
त्वात्” इत्यादिस्थलेप्रतिन्यासितत्वात् साध्यतावच्छेदकधर्मव्येन प्रतियोग्यन्तर्ग-
तः

बद्धिमान् धूमादित्यादी घटाभावादेः पूर्वक्षणप्रतिविविधैस्त्वाभा-
वात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वं यद्यपि पर्वतादेस्तथापि साध्यतावच्छे-
दकसंबन्धेन तत्प्रतियोग्यनधिकरणत्वमस्त्येवेति कथं प्रतियोगि-
व्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिरिति वाच्यम्, घटाभावे यो बहुयभाव-
स्तस्य घटाभावात्मकतया घटाभावस्य बहिरपि प्रतियोगी तदधि-
करणं च पर्वतादिरित्येवं क्रमेण प्रतियोगिव्यधिकरणस्याप्रसिद्ध-
त्वात् । यदि च घटाभावाद्यौ बहुयभावादिभिन्न इत्युच्यते तथापि
धूमाभावात् बह्व्यभावादित्यादावभ्यासिः । तत्र साध्यतावच्छेदक-
संबन्धः स्वरूपसंबन्धः, तेन संबन्धेन सर्वस्यैवाभावस्य पूर्वक्षण-

करणस्य विवक्षितमस्ति प्रकृते साध्यतावच्छेदकसंबन्धे सयोगोऽस्ति-एव च
सयोगसंबन्धेन घटस्य तथा स्वाभावात्मकप्रतियोगिनोऽनधिकरण इत्यधिकरण-
मस्ति तस्मात्प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिनिबन्धनो दोषो नास्ति । अय-
मेव दोष प्रचारान्तरेणापि सभवति । यथा हेत्वधिकरणपर्वते यो घटाभावस्त-
द्व्यघटाभावात्मकधिकरणे प्राप्नो यो बहुयभाव बह्व्यभावाद्यौ घटाभावस्वरूपोऽस्ति
कस्माद्-अभावे विद्यमानो योभावस्तस्याधिकरणस्वरूपत्वमेव अद्वयते न्याय
विद् । अत्र घटाभावस्य प्रतियोगी बह्व्यस्तथा घट इत्येतद्वयमस्ति । अत्र
बह्व्यकप्रतियोगिनोऽधिकरणे पर्वते तस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्व नास्ति । एव
प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिं पुनरपि तद्वन्धेन ।

१ यदि च घटाभावाद्यौ बहुयभावादिभिन्न इत्युच्यते । सिद्धा ती अह-
मभावाधिकरणकामात्रस्याधिकरणम्बरूपत्व न मन्ये तस्माद्घटाभावे विद्यमानो
बहुयभावो घटाभावात्मको न भवति किं तु प्रथमभावेन स्वप्रतियोग्यधिकरणाद्
भिन्नाधिकरणे एव निषमेन तिष्ठति-एव प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धि-
र्नास्ति । वादी-एवकपत्नेन यद्यपि बद्धिमान् धूमादित्यादी प्रतियोगिव्यधिकरणा-
भावाप्रसिद्धिनिबन्धनासपरिरूपदोषो नास्ति तथापि “ हरेः धूमाभाववान् बहुय-
भावात् ” इत्यादित्येव अभ्यासिदोषो-त्यज । अत्र साध्यतावच्छेदकसंबन्धे स्वर-
पसत्त्व-तेन संबन्धेन वस्तुभावस्याभाव पूर्वक्षणप्रतिविविधैस्त्वाभावात्मकप्र-
तियोगिना सह हेत्वधिकरणे ददादावस्ति एवमभावात्तावच्छेदकस्य प्रतियोगिव्य-
धिकरणाभावाप्रसिद्ध्या अभावात्तयो दोषो निषयोऽस्ति । अतदुक्तपरिहाराय
यदि ऐतिह्येन-य प्रतियोगितावच्छेदको धर्मस्तद्वच्छिन्नसामान्यानाधिकरणम्
इति नृणीयपञ्चमवर्ण द्विषते तदा “ हरेः धूमाभाववान् बहुयभावात् ” इत्यादि
स्वरूपे दोषो नास्ति कस्माद् अत्र यत्किंचिदप्रतियोगितावच्छेदकपदेन धर्मत्वादेरपि

सिद्धान्तमुक्तावलीसहिता ।

वृत्तित्वनिशिष्टस्याभावात्प्रतियोग्यधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्येति ।
तृतीये तु कपिसंयोगाभावान् आत्मत्वादित्यादावव्याप्तिः । तत्रा-
त्मवृत्तिकपिसंयोगाभावाभावाः कपिसंयोगस्तस्य च गुणत्वात्मति-
योगितावच्छेदकं गुणसामान्याभावत्वमपि तदवच्छिन्नानधिकर-
णत्वं हेत्वधिकरणस्यात्मन इति । भैवम् । यादृशप्रतियोगितावच्छेद-

ग्रहणं संभवति । तदवच्छिन्नसामान्यानधिकरणं हेत्वधिकरणं जलद्वय-तद्वृत्त-
भावीयप्रतियोगितावच्छेदको घटत्वादियमः अनवच्छेदकः साध्यतावच्छेदको

पूमाभावत्वरूपस्तदवच्छिन्नो पूमाभावास्तेन सह द्वात्मस्याधिकरणे वक्ष्यमाणरूप-
हेतो सामान्यधिकरण्यमस्ति-एवमव्याप्तिरूपो दोषो नास्ति ।

१ तृतीये तु कपिसंयोगाभावान् आत्मत्वात् अत्रा-
वच्छेदकधर्मस्य ग्रहणेन “आत्मा कपिसंयोगाभावान् आत्मत्वात्” अत्रा-
व्याप्तिः । यद्यपि घटाभावीयवृत्तिकप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वधर्मावच्छिन्न-
स्यानधिकरणं हेत्वधिकरणमात्मास्ति तस्मात्प्रतियोगित्वधिकरणभावावस्याप्रति-
दिनिरूप्येन अव्याप्तिरूपो दोषो नास्ति, तथापि हेत्वधिकरणं आत्मा तद्वृत्तियं
कपिसंयोगाभावभावाः स कपिसंयोगत्वरूपोऽस्ति संयोगश्च गुणः गुणसामान्या-
भावाभावरूप अनन्तरप्रतियोगिता गुणसामान्याभावेऽपि तिष्ठति । एवं चा-
भावीयप्रतियोगितावच्छेदकधर्मः गुणसामान्याभावत्वमपि तस्य वृत्तिकप्रति-
योगितावच्छेदकधर्मेण ग्रहणं विद्यते तदा तदवच्छिन्नो गुणसामान्याभावोऽस्ति
तादृशगुणसामान्याभावस्यानधिकरणं हेत्वधिकरणमात्मास्ति । एवमव्याप्तिः ।
२ समाधानम् । यादृशप्रतियोगिताया अवच्छेदकावच्छिन्नस्यानधिकरणं हेत्व-
धिकरणमस्ति तादृशप्रतियोगिताया अनवच्छेदकः साध्यतावच्छेदको धर्मो विव-
क्षितोऽस्ति । प्रवृत्ते “आत्मा कपिसंयोगाभावान् आत्मत्वात्” अत्र यादृश-
प्रतियोगितावच्छेदक गुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नगुणसामान्याभावविशेषप्रतियो-
गिताया एव ग्रहणं योग्यमस्ति । एवं गुणसामान्याभावविशेषप्रतियोगिताया
अनवच्छेदक साध्यतावच्छेदकधर्मं कपिसंयोगाभावत्वमस्ति । तस्मात्तदव-
व्याप्तिः । एवं लक्षणस्वरूपं जातम् । साध्यतावच्छेदकसंख्यावच्छिन्नयादृश-
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यधिकरणं यत् हेतुतावच्छेदकमवधार-
यति हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणं तद्वृत्तयभावीयतादृशप्रतियोगितावच्छे-
दक यत्साध्यतावच्छेदक तदवच्छिन्नसाध्यसामान्यधिकरणं व्याप्तिः । समन्व-
यन्तु-साध्यतावच्छेदकीभूतस्वरूपसंख्यावच्छिन्ना गुणसामान्याभावाभावीया
या गुणसामान्याभावत्वावच्छिन्ना गुणसामान्याभावनिश प्रतियोगिता तादृ-
शप्रतियोगिताया अवच्छेदकीभूतो यो गुणसामान्याभावत्वरूपो धर्मस्तदव-

कावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमत्तादृशप्रतियोगितान्त्रच्छेदकत्वस्य
 निवृत्तित्वात् । ननु कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्र प्रतियो-
 गिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः, हेत्वधिकरणस्य महाकालस्य जगदा-
 धारतया सर्वेषामभावानां साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन कालिकविशे-
 षणतया प्रतियोग्यधिकरणत्वात् । अत्र केचित् । महाकालमेदवि-
 शिष्टयथाभावस्तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणो महाकालस्य यथाधार-
 त्वेऽपि महाकालमेदविशिष्टयथानाधारत्वात् । महाकाले महाकाल-
 मेदाभावात् । वस्तुतस्तु प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यन-
 धिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितासामान्ये यत्संबन्धा-

च्छिन्नो यो गुणसामान्याभावस्तादृशगुणसामान्याभावाभ्यामधिकरण यन् हेतु-
 तावच्छेदकी गुणसमवायमवयवेन आत्मस्वत्वावच्छिन्नविशेषणमात्मा तत्र वर्तमा-
 नाभावविरहिता या गुणसामान्याभावावच्छिन्नगुणसामान्याभावविरहिता प्रति-
 योगिता तादृशप्रतियोगिताया अवयवच्छेद साध्यतावच्छेदको यमं कृत्स्नयो-
 गमाभाववृत्त्यवच्छिन्नकृतिसयोगाभावेन सहा आत्मत्ववृत्तितोऽन्तरमप्येव ।
 धिकरणे सामानाधिकरण्यामिति ।

१ ननु कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्र । सर्वेषां पूर्वोक्तानां लक्ष-
 णानां “काष्ठो घटवान् कालपरिमाणश्च” इत्याद्याः । अत्र काठिकर्मवयवेन
 घट साध्य । लक्षणेन कालपरिमाण इव । हेत्वधिकरणोभूत महाकाल
 कालविशेषणतासंबन्धेन जगन्मात्रस्याभय । अतः साध्यतावच्छेदककालिक-
 त्वसंबन्धेन सप्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वमेव सर्वेषामभावानामिति प्रतियोगिव्यधिक-
 रणाभावात् यथाप्रसिद्ध । समवायमवयव । अत्र केचित् । हेत्वधिकरणमहाकालेऽवयव-
 विशेषणतादृशमामानाधिकरणत्वसंबन्धेन महाकालमेदविशिष्टयथाभावेन वृत्तते ।
 न एवामत्र प्रतियोगिव्यधिकरणोऽपि भवित्यनि । यद्यपि अद्वैतादौ घटस्यापा-
 रोक्षि तस्यापि महाकालमेदविशिष्टयथाभावेन भवित्यनि । अभावीविशेष-
 णतामवयवेन महाकालमेदस्य तथामत्त्वान् विशेषणमाधारप्रत्युक्तविशिष्टाभावाभ्य
 सत्तात् । २ यत्तत्त्वम् साध्यतावच्छेदकं सर्वत्र, यद्वत् साध्यतावच्छेदको
 यमं, तत्र यदि घटमवच्छिन्नमाभावमात्रप्रत्युक्तं तदा समवायेन यो वद्वयमात्र
 म्मात्र प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणपत्रं तारि-
 हितम् । ३ यत्प्रतियोगितावच्छेदकं च वद्वित्तमित्यस्यामिति स्यात् । यदि च
 यत्तत्त्वमावच्छिन्नमाभावमात्रप्रत्युक्तं तदा तादृशस्य लक्षणेन यथाभावेन प्र-
 योगिताया लक्षणावच्छिन्नत्वसम्बन्धादित्यसि स्यादतः समवायावयवादानम् ।

वच्छिन्नत्वपदपूर्वावच्छिन्नत्वोभयाभावत्वेन संबन्धेन तद्वर्मावच्छि-
नस्य तद्धेतुव्यापकत्वं बोध्यम् । व्यापकसामानाधिकरण्यं च
यातिः । इत्थं च कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ संयोग-
संबन्धेन यो घटाभावस्तत्प्रतियोगिनो घटस्यानधिकरणे हेत्वधिक-
रणे पक्षाकाले वर्तमानः स एव संयोगेन घटाभावस्तस्य प्रतियोगि-
तायां कालिकसंबन्धावच्छिन्नत्वघटत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्त्वा-
न्नाख्यातिः । धूमवान् वहेः, इत्यादावतिव्याप्तिवारणाय सामान्यप-
दमुपायम् । नैतु प्रमेयवद्विमान् धूमादिस्पादौ प्रमेयवदित्वावच्छि-
न्नत्वमसिद्धं गुरुवर्षस्यानवच्छेदकत्वादिति चेन्न, कम्बुग्रीवादिप्रां-

१ “कालो घटवान् कालपरिमाणात्” इत्येव संयोगेन घटाभावी-
घटनिष्ठप्रतियोगितायां यद्यपि साध्यतावच्छेदकघटत्वयमावच्छिन्नत्वमस्ति तथापि
साध्यतावच्छेदककालिकविशेषणनासंख्यवायच्छिन्नत्वं नास्ति । एवं चैकतावे
द्वयं नाम्नीनि प्रतीत्या-उभयाभावः संयोगेन घटाभावीघटनिष्ठप्रतियोगितायां
तिष्ठति । तेन कालिकविशेषणतासंबन्धेन घटत्वयमावच्छिन्नत्वं कालपरिमाण-
वच्छेदव्यापकत्वं निश्चयं, व्यापकसामानाधिकरण्यं च व्याप्तिः । २ उक्ता-
लक्षणे प्रतियोगितासामान्ये-इत्यस्य किं प्रशङ्कम् ? यत्किञ्चिदप्र-
तियोगितायां, इत्येवोच्यमाने-उपस्थितिकृते लाघवं स्यादिति । समाधानम् ।
सामान्यपदं यावदर्थकम् । तत्स्थाने यदि यत्किञ्चिद्विदेदपते तदा पक्षेनो धूम-
वान् वहेरिपन्नान्तिव्याप्तिः अत्र यत्किञ्चिच्छब्दवाक्यघटनिष्ठप्रतियोगितायां पूर्वो-
क्तरीत्या-उभयाभावस्य प्राप्तत्वेन लक्षणं संगच्छते । अन्यत्वे लक्षणसंगमनादति-
व्याप्तिः । यावदर्थकस्यामान्यपदस्य विदेशः क्लृप्तो चेत्तदा यावदन्तर्गतताः संयो-
गेन धूमाभावीप्रतियोगिताया अपि ग्रहणे अविव्यजि । तात्पर्यमेवमस्ति । संयो-
गेन धूमाभावी हेत्वधिकरणे लाघविच्छेदोपि मिलिष्यति परंतु संयोगेन धूमाभा-
वीप्रतियोगितायामुभयाभावो नास्ति किंतुअपमेयवामपतः अनित्याप्तिर्नास्ति ।
३ शाब्दा-पूर्वोक्तममललक्षणतां “पक्षतः प्रमेयवद्विमान् धूमान्” इत्यत्रा-
ख्यातिः । अत्र साध्यतावच्छेदको धर्मः प्रमेयवद्विस्त्वमेव स्वीकृतव्यः । तस्यावच्छे-
दकत्वं न स्वीकृतवत् ‘संप्रति लघुधर्मं गुरौ तदभावात्’ । प्रवृत्ते प्रमेयवद्विस्त्वस्य
समनियततया लघुधर्मस्त्वो धर्मोऽस्ति न एतावच्छेदको भवितुमर्हति । पाठ
स साध्यतावच्छेदको नास्ति । साध्यतावच्छेदको धर्मः प्रमेयवद्विस्त्वरूपः परंतु
स गुरावच्छेदको भवितुं नार्हति । साध्यतावच्छेदकधर्मस्य निवेशः पूर्वो-
क्तेषु यावद्व्यवस्थेति । एकमवच्छेदकाप्रसिद्धिनिवन्धोऽप्यातिरूपो दोषः ।

आस्तीति प्रतीत्या कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताविषयी-
करणेन मुख्यधर्मस्याप्यवच्छेदकत्वस्वीकारादिति संक्षेपः ॥ ६९ ॥

पक्षवृत्तित्वमित्यत्र पक्षत्वं किं तदाह ।

सिपाधयिषया शून्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते ।

स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत् ॥ ७० ॥

सिपाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धयभावः पक्षता तदान्पक्ष इत्यर्थः ।
सिपाधयिषामात्रं न पक्षता विनापि सिपाधयिषां धैर्मर्गमितेन
मेघानुमानात् । अत एव साध्यसंदेहोऽपि न पक्षता विनापि
संदेहं तदनुमानात् । सिद्धौ सत्यामपि सिपाधयिषासत्त्वेऽनुमिति-
र्भवत्येव । अतः सिपाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धौ विशेषणम् ।
तथा च यत्र सिद्धिर्नास्ति तत्र सिपाधयिषायां सरवामसत्यामपि
पक्षता । यत्र च सिपाधयिषाऽस्ति तत्र सिद्धौ सत्यामसत्यामपि
पक्षता । यत्र सिद्धिरस्ति सिपाधयिषा च नास्ति तत्र न पक्षता,
सिपाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धेः सत्त्वात् । ननु यत्र परामर्शानन्तरं
सिद्धिस्ततः सिपाधयिषा, तत्र सिपाधयिषाकाले परामर्शनाशा-
न्नानुमितिः । यत्र सिद्धिपरामर्शसिपाधयिषाः क्रमेण भवन्ति तत्र

समाधानम् । पक्षधर्मां निदि- प्रतीत्यतुरोपेन भवति न तु स्वयमन्वयतुरोपेन
“ अत्र कम्बुग्रीवादिसमाप्तिः ” इति प्रतीती कम्बुग्रीवादिसमाप्तिवृत्तिप्र-
तियोगितादोद्भावे भासते तादृशभागीकप्रतियोगिगानि कम्बुग्रीवादिसमाप्ति-
वृत्तिरैव भवति । अतः प्रतीत्यतुरोपेन मुख्यधर्मोऽप्यवच्छेदकता स्वीक्रियते ।

१ सिपाधयिषाविरहविशिष्टपक्षधर्मिण्यवयवताविधयो यत्र नास्ति स पक्षः ।

२ तत्तत्तं मेघवत् गर्जनम् । ३ सिद्धौ सत्यामपेति । निदिशोमं पक्षे साध्य-
वताज्ञानम् । “ यत्रो वद्विमान् ” इत्याकारकज्ञानमस्येति “ यत्रो वद्विदिरवका-
हमिनिमै भ्याम् ” इत्याकारिका या-इत्यादौ मयाप्यनुमितिर्भवत्येव । यपरि पक्षे
सादृश्यताज्ञानमनुमितिज्ञानस्य प्रतिबन्धकं तथापि सिपाधयिषा इत्येतिका
स्वीकृता । सिपाधयिषाविरहविशिष्टा या केवलसिद्धिः साधयिते प्रतिबन्धि-
कारिण मया भवानो यत्र तत्र पक्षमस्ति । अतः निदिशता सिपाधयिषा-
पक्षमस्ति । तथापि सिपाधयिषाविरहविशिष्टा या देवान्तीया वाताग्रमरीया

सिपाधयिपाकाले सिद्धेर्नाशात्यतिवन्धकाभावादेवानुमितिः । यत्र
सिपाधयिपासिद्धिपरामर्शाः सन्ति तत्र परामर्शकाले सिपाधयियैव
नास्ति । एवमन्यत्रापि सिद्धिकाले परामर्शकाले च न सिपाध-
यिपा, योग्यविशुद्धिशेषगुणानां योग्यपथनिषेधात्, तत्कथं सिपाध-
यिपाविरहविशिष्टत्वं सिद्धेर्विशेषणमिति चेन्न, यत्र बहिर्व्याप्यधूम-
वान् पर्वतो बहिमानिति प्रत्यक्षं स्मरणं वा, ततः सिपाधयिपा तत्र
पक्षतासंपत्तये तद्विशेषणस्यावश्यकत्वात् । अत्रेदं बोध्यम् । यादृश-
यादृशसिपाधयिपासत्त्वे सिद्धिसत्त्वे यल्लिङ्गकानुमितिस्तादृशतादृ-
शसिपाधयिपाविरहविशिष्टसिद्धयभावस्तल्लिङ्गकानुमितौ पक्षता ।
तेनै सिद्धिपरामर्शसत्त्वेऽपि यत्किञ्चिन्मानं मे जायतामितीच्छाया-
मपि नानुमितिः । बहिर्व्याप्यधूमवान् पर्वतो बहिमानिति प्रत्यक्षसत्त्वे
प्रत्यक्षातिरिक्तं बहिज्ञानं जायतामितीच्छायां तु भवत्येव । एवं धूम-
परामर्शसत्त्वे आलोकेन बहिमनुमिनुयापितीच्छायामपि नानुमितिः ।
सिपाधयिपाविरहकाले यादृशसिद्धिसत्त्वे नानुमितिस्वादृशी सिद्धि-
र्विशिष्टैव तद्यदनुमिता प्रतिबन्धका वक्तव्या । तेन पर्वतस्तेजस्वी

सिद्धिस्तस्या अभावोऽत्र विद्यते । तस्यास्तिसत्त्वेऽपि क्षनिर्वाप्ति अत्र विशेषणा-
भावाप्रयुक्तत्रिगुणाभावः । सिपाधयिपाविरहो विशेषणम् । निदिर्विशेष्यम् ।

१ तादृशेच्छायां यदुर्विचिन्तयन्निषेधकारणेन प्रवृत्तायमिति प्रत्युत्पन्नता
नास्ति । अतो नानुमितिः । २ पर्व-प्रवृत्तायुगमे पर्वतस्य विशेषणत्वेन “ बहि-
व्याप्यधूमवान् पर्वतो बहिमान् ” इत्याकारकपुत्रपरामर्शवत्त्वं “ आलोकेन हेतु-
नानुमितिर्मे जायताम् ” इत्याकारिकेच्छयापि-नानुमितिः । सिपाधयिपापरामर्श-
योर्मिषेऽनुविषयत्वात् । ३ अर्थात् । पर्वतो बहिमान् ” इत्याकारकानुमितौ पर्व-
तस्यावच्छिन्नविशेष्यभाववि-चितबहिस्तावच्छिन्नप्रकारकशक्तिविभयत्वेन सिध्दा-
त्यवज्ञानस्य प्रतिबन्धकतामिति । तेन “ पर्वतं तेजस्वी, अथवा पादाग्नयसो
बहिमान् ” इत्याकारकसिद्ध्यात्यवज्ञानसत्त्वेऽपि “ पर्वतो बहिमान् ” इत्या-
कारकमनुमितिज्ञानं नैव दृष्टं स्यात्, एवं विषयोऽस्ति । तद्विशेषणतत्प्राकार-
तद्विनि प्रनि तद्विशेष्यत्वं तत्प्राकारत्वं सिद्ध्यात्मकं ज्ञानं प्रतिबन्धकमस्ति ।
प्रवृत्तेऽनुमितिज्ञानं पर्वतस्वावच्छिन्नविशेष्यभाववि-चितबहिस्तावच्छिन्नप्रकारता-
यापि वर्तते परंतु सिद्धिज्ञानं प्रयमोदाहरणे तेजमन्तावच्छिन्नप्रकारत्वं द्वितीयोदा-
हरणे पादाग्नयमन्तावच्छिन्नविशेष्यकमस्ति । तस्मात् प्रतिबन्धकं क्षनिं नास्ति ।

पाषाणमयो वह्निमानिति ज्ञानसत्त्वेऽप्यनुमितेर्न विरोधः । परंतु पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावपि तदवच्छेदेनानु-
मितिर्दर्शनात्पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिं प्रति पक्षतावच्छेदका-
वच्छेदेन साध्यसिद्धिरेव प्रतिबन्धिका, पक्षतावच्छेदकसामानाधि-
करण्येनानुमितिं प्रति तु सिद्धिमात्रं विरोधि । इदं तु बोध्यम् ।
यथायं पुरुषो न वेति संग्रहानन्तरं पुरुषत्वव्याप्यकरादिमान् अय-
मिति ज्ञानं तत्रासत्यामनुमित्सायां पुरुषस्य प्रत्यक्षं भवति न त्वनु-
मितिरतोऽनुमित्साविरहविशिष्टसमानविषयकप्रत्यक्षसामग्री कामि-
नीजिज्ञासादिवत्स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धिका । एवं परामर्शानन्तरं
विनापि प्रत्यक्षेच्छां पक्षादेः प्रत्यक्षानुत्पत्तेः प्रत्यक्षेच्छाविरहवि-
शिष्टानुमितिसामग्री भिन्नविषयकप्रत्यक्षे प्रतिबन्धिका ॥ ७० ॥

हेतुमसङ्गाद्धेतुभासान्विमते—

अनैकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।

१ परंतु पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन-परंतु प्रतिबन्धमति-
बाधकत्वावच्छेदकमपि ज्ञानमयम् । पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन
(अर्थात् पक्षसिद्धये) वह्निष्ठात्पक्षस्य सिद्धावपि तदवच्छेदेन-पक्षता-
वच्छेदकावच्छेदेन-अर्थात् परेकत्वावच्छिन्नेषु पक्षरूपे परेतेषु भवत्येवमितिः ।
तस्मान् पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिं प्रति पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्य-
सिद्धिः प्रतिबन्धिका पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनानुमितिं प्रति तु सिद्धि-
मात्रम् । २ इदं तु बोध्यम् । यत्र स्थले दोषत्रयात् पुटपे “ अयं पुटो न वा ”
इत्याकारः संशयो जायते पक्षान्तरपरः सप्त संशयेन “ पुटवत्पुटस्याप्यपक्ष-
कारिमानयम् ” इत्याकारः परामर्शो जायते तत्र संशयपक्षमात्रसिद्धि-
परामर्शकप्राप्तमितिलामात्रस्य निषेधे तथा बाधु-संशयोपपन्नपक्षमात्रमात्रस्य
निषेधे परंतु-अनुमितिनिवाहना अनुमित्या सहकारिणी न स्यादति । पुटवत्पु-
टके प्रागप्रज्ञानमेव यदेव मातृविरण्यमकम् । अनोऽनुमित्याविरहितसिद्धि-
विनिवामर्थं प्रति ज्ञानानुमितिविना (अनुमितिविना) कार्योपक्षिप्यमातृमिति-
नामर्थं भवति तद्विषयकप्रत्यक्षमात्रस्य सप्रतीतिज्ञानमात्रं पक्षतावच्छे-
दितेन प्रतिबन्धिका । ३ यं वह्निष्ठात्पक्षमात्रं परंतु, इत्यादिपक्षमात्रमात्रं
यदि “ पक्षानुमितिवत् प्रत्यक्षं मे ज्ञानमात्रमात्रावच्छिन्नमात्र-ज्ञानेति

बाधभ्रमस्यानुमितिविरोधित्वेऽपि न क्षतिः । तत्र पर्वतो वह्नयभाव-
वानिति विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वान्न हेतुदोषः । न च वह्नयभावव्याप्य-
पापाणमयत्ववान् पर्वत इति परामर्शकाले वह्नियव्याप्यधूमस्याभासत्वं
न स्यात्, तत्र वह्नयभावव्याप्यवान्पक्ष इति विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वा-
दिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः । अन्यथौ बाधस्यानित्यदोषत्वापत्तेः
तस्मात्तत्र वह्नयभावव्याप्यपापाणमयत्ववानिति परामर्शकाले वह्न-
यव्याप्यधूमस्य नाभासत्वम्, भ्रमादनुमितिप्रतिगन्धमात्रं, हेतुस्तु न
दुष्टः । इत्थं च साध्याभाववद्बुद्धिहेत्वादिकं दोषः । तद्वत्त्वं च हेतौ येन
केनापि संबन्धेनेति नव्याः । परे तु यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमिति-

१ शङ्का—यस्मिन्काले यस्मिन्स्थले सिद्धान्तिन “पर्वतो वह्नियव्याप्यधूममात्रं,
इत्याकारकहेतुना “वह्नियव्याप्यधूमवान् पर्वत” इत्याकारक परामर्शज्ञानं जात
तस्मिन्काले तस्मिन्स्थले बाधिन “पर्वतो वह्नयभाववान् पापाणमयत्वात्”
इत्याकारकहेतुना वह्नयभावव्याप्यपापाणमयत्ववान् पर्वत “इत्याकारक परा-
मर्शज्ञानं जायते । अत्र द्वितीयपरामर्शेन प्रथमपरामर्शकृत्तिप्रतिषेधमन्पदेतु
सत्प्रतिषेधत्वेन हेत्वाभासो जात । यादृशविशिष्टविषयत्वरूपकधर्माद्वसारेण
तत्र हेत्वाभासत्वव्यवहारस्यावश्यकता नास्ति । तत्राभासत्वसंपादक “वह्नय-
भावव्याप्यपापाणमयत्ववान् पर्वत” इत्याकारक विरोधिपरामर्शज्ञानं भवति
तत्र वह्नयभावविशिष्टपर्वतांश अप्रसिद्धः । अर्थात् पापाणमयत्वरूपहेतौ वह्नयमा-
वगिरुषितव्याप्यता नास्ति । तस्मात्पापाणमयत्वरूपहेतुना धूमरूपहेतौ राभासत्व
न युक्तम् । समाधानमिष्टापत्तेः । २ अन्यथा—यदि । प्रविष-धकीभूतममविषय-
स्यापि दोषत्वेन ग्रहणं क्रियते चेत्तदा बाधोऽप्यनित्यदोषः स्यात् । अयं भाव
पक्षे साध्याभावस्व भवेण सदेतुर्वास्तवरीत्या नैव दुष्टः । परंतु यदि पूर्वोक्तरीत्या
हेतौ सत्प्रतिषेधता स्वीक्रियते तदा पक्षे साध्याभावस्य धमण सदेतुविषयेऽपि
बाधदोषेण दुष्टव्यवहारः कर्तव्यः स्यात् । परंतु स कस्यापि नष्टः । तस्मात्तत्राप्येव
मन्तव्यं “वह्नयभावव्याप्यपापाणमयत्ववान् पर्वत” इत्याकारकपरामर्शस्थले
वह्नियव्याप्यधूमरूपहेतौ राभासत्व नास्ति किंतु भ्रमादनुमितिप्रतिरोधमात्रम् ।
३ परे तु यद्विषयकत्वेन—येषां मते सत्प्रतिषेधादिदोषाणामनित्यत्वमस्ति तेषां
मते “हेतौ राभासा हेत्वाभासा” इति व्युत्पत्त्या हेत्वाभासशब्दो दोषपरः । एव
च दोषवता हेतौ—एकज्ञानविषयत्वसंबन्धेन सत्त्वं निवृत्तिः । यद्विषयकत्वेन ज्ञान
स्यादभिनिविरोधित्वमिति लक्षणं तेषां मते दोषाणामस्ति । तादृशदोषवत्त्वं
एव ज्ञानविषयकसंबन्धेन हेत्वाभासव्यवहारः । सत्प्रतिषेधादिपक्षे विरोधिप्या

विरोधित्वं तद्वत्त्वं हेत्वाभासत्वम् । सत्यतिपक्षे विरोधिव्याप्त्या-
दिकमेव तथा । तद्वत्त्वं च हेतोर्ज्ञानरूपसंबन्धेन । नै चैवं बहिमान्
धूमादित्वादौ पक्षे बाधभ्रमस्य साध्याभावविषयकत्वेनावुमिति-
विरोधित्वाज्ञानरूपसंबन्धेन तद्वत्त्वस्यापि सत्त्वात्सदेतोरपि बाधि-
तत्त्वापत्तिरिति वाच्यं, तत्र ज्ञानस्य संबन्धत्वाकल्पनात् । अत्र
सत्यतिपक्षित इति व्यवहारेण तत्कल्पनात् । सत्र बाधित इति
व्यवहाराभावादित्याहुः । अनुमितिविरोधित्वं च अनुमितितत्कर-
णान्यतरविरोधित्वम् । तेनैकहेतौ व्यभिचारमहे हेतुन्तरेणावुमित्यु-

स्यादिकमेव दोषरूपेण शृण्वते । सादृशदोषवत्ता हेतौ "अयं सिद्धस्याप्रतिविशिष्टो
हेतुः" इत्याकारवैकल्यादिविषयत्वसंबन्धेन ज्ञातव्या ।

१ न चैवं बहिमान् धूमात् । एवं रीत्या सत्यतिपक्षस्यानित्यदोषत्वं मग्य-
मानस्य मते बाधोऽप्यनित्यदोषो भविष्यति । यद्यपि 'बहिमान् धूमात्,
इत्यारिसदेतौ पक्षे साध्याभावस्याभावेन बाधो नास्ति तथापि 'परंतौ बह्व्य-
भाववान्' इत्याकारवैकल्यादयमम. संभवति । स एव साध्याभावविषयकत्वेन
'परंतौ बहिमान्' इत्याकारवैकल्यादित्वेतिरोपी, अस्तिभ्रमहे पक्षिषयकत्वेनेत्यस्य
यत्प्रकारत्वेनेत्यर्थेन तथा यत्त्वेन बह्व्यभावस्य ग्रहणाच्छ्रुतं बह्व्यभासो धूमश्च"
इत्याकारवैकल्यादियमत्वेन धूमरूपहेताविति सदेतोरपि बाधितत्त्वापत्तिः ।
२ समाधानम् । तत्र-बाधरातीनधूमादिसदेतौ-एवज्ञानविषयत्वरूपसंबन्धस्य
कल्पनेन न प्रियते । सदेतौ 'अयं हेतुर्बाधितः' इति व्यवहाराभावात् ।
३ अत्र सत्यतिपक्षित इति । अत्र प्रतिपत्तामर्शकादीन्धूमादिसदेतौ 'अयं
हेतुः सत्यतिपक्षितः' इत्याकारवैकल्यादौ पक्षे पूर्वोक्तरीत्या ज्ञाने संबन्धत्ववत्त्वना
भविष्यति । तस्मात्सत्यतिपक्षस्यानित्यदोषत्वहीनरूपे नास्ति दोषः । ४ अनुमि-
तिविरोधित्वं चानुमितिः ॥ अत्रणवदवावुमितिविरोधित्वमित्यस्यानुमितिन-
शरण्यान्यतरविरोधित्वमित्येवार्थः । सादृशविशिष्टविषयकत्वेन ज्ञानस्यावुमिति-
वत्त्वस्यान्यतरविरोधित्वं तद्वत्त्वं । एतादृशवत्त्वमेव परापरविरोधित्वावतिपक्ष-
व्यभिचार्यादिहेतुनामपि सम्यगे जातः । अन्यथा 'वर्तिगुणव्यभिचारी' इत्या-
कारवैकल्यात् साक्षादनुमितिविरोधित्वाभावेन व्यभिचार्यादिहेतुष्वप्यपत्तिः । अत-
मित्येदेनावुमितितत्करण्यान्यतरत्वदोषे तु न दोषः ॥५ अतः परं 'तत्र व्यभिचा-
रिणि नाप्याप्तिः । दोषज्ञानं च यदेतद्विषयकं तदेतद्वत्त्वमिदं प्रतिकल्पकम् । तेनै-
कहेतौ व्यभिचारज्ञाने हेतुन्तरेणावुमित्युत्पत्तिरितिमात्रावरोध्यादिपादः । सदेतु
यदिननुल्लेखेन दृश्यते । परंतु न न युक्तः । तथाहि-तेनैकहेतावतिपक्षे तेनेभ्यपा-

त्यत्तेस्तदभावाद्यनवगाहित्वाच्च व्यभिचारज्ञानस्यानुमितिविरोधि-
त्वाभावेऽपि न क्षतिरिति संक्षेपः । यादृशप्रक्षसाध्यहेतौ यावन्तो
दोषास्तावदन्यान्यत्वं तत्र हेत्वाभासत्वम् । पञ्चत्वकथनं तु तत्सम-
वस्यलाभिप्रायेण । एवं च साधारणाद्यन्यतमत्वमनैकान्तिरुत्त्वम् ।
साधारणः साध्यवदन्यवृत्तिर्हेतुः । तेन च व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धः
क्रियते । असाधारणः साध्यसामानाधिकरणो हेतुः । तेन साध्य-
सामानाधिकरण्यग्रहः प्रतिबध्यते । तथा शब्दो नित्यः शब्दत्वा-
दित्यादानसाधारण्यं शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ स्वसाधारण्य-
भ्रमः । अन्ये तु सपक्षवृत्तिरसाधारणः । सपक्षश्च निश्चितसाध्य-
वान् । इत्थं च शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा पक्षे साध्य-
निश्चयस्तदा नासाधारण्यं तत्र हेतुनिश्चयादिति वदन्ति । अनुपस-
हारी चात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकादिः । अनेन च व्यतिरेक-

वृत्तिविरोधित्वपदन अनुमितितत्करणा-यतरविरोधित्वस्य निवृत्तित्वेने-
त्यर्थः । एवहेतौ प्रमेयत्वाद्यौ । हेत्वन्तरेण धूमरिना । अनुमित्युत्पत्तेरिति व्यभि-
चारज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वाभावे हेतुः । अतएव तदभावाद्यनवगाहित्वाच्चेति
व्यचार सगच्छते । प्रथमात्तपाडाङ्गीकारे तदसमिति स्पष्टैव । तथाच व्यभिचारा-
त्तत्साध्यकानुमितिं प्रति तत्रिरूपितव्यभिचारज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वाभवेऽपि न
क्षतिरित्यर्थः । अत्र यदि तद्हेतुवत्तत्साध्यकानुमितिं प्रति तद्देतौ तत्साध्यनिरूपित
व्यभिचारज्ञान प्रतिबन्धक तथाच दृष्टित्वव्यभिचारभावेनानुमितिव्यभिचारज्ञा-
नयो साधारणप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावात् न्य निष्प्रसङ्गत्वादनुमितिपक्षोक्तान्यतर-
परत्वविवक्षया निष्प्रयोजनमिति कश्चिद्भूयात्ततो दोषान्तरमाह—तदभावाद्यनवगाहि-
त्वाच्चेति । तद्वत्तानुद्धौ तदभावाद्यनवगाहित्वेन तदभावाव्याप्यवशवगाहित्वेन तद-
भावावच्छेदकतया नृदीतपर्ववृद्धया वा तदभावाव्यग्राहिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्व-
मिति । प्रवृत्ते व्यभिचारज्ञानस्य साध्यवत्तावृद्धिं प्रत्युक्तायतमरूपाभावेन प्रति-
बन्धकत्वाभवेऽपि न क्षतिः न व्यभिचारिण्यभ्यासिरिति तदर्थः । एवं च—‘तेन
व्यभिचारिणि नाप्याप्तिः’ इति ‘दोषज्ञानं च यदेतुविषयकं तदेतुनानुमितौ प्रति-
बन्धकम्’ इति च क्रमेण ‘न क्षतिः’ इत्यत्र ‘तदभावाद्यनवगाहित्वाच्च’ इत्यत्र
च टिप्पणीरूपेण केन चित्रित कश्चिद्वैतको व्यवसय मन्धमध्वे प्राप्तिपद ।
तादृश पुनःकमलस्य प्रथमपुद्गलावसरे सशेषविशे केनचिदधिक पाठ इति
मत्या तत्संगतये ‘हेत्वन्तरेणानुमितिरूपते’ इत्यत्र अनुमित्युत्पत्तिरिति प्रथमा-
नपाठ कश्चित् स योत्तरोत्तरमुद्दिष्टप्राकपञ्चगत इति प्रतिभाति ।

व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः कियते । विरुद्धस्तु साध्यव्यापकीसूताभावप्र-
तियोगी । अयं साध्याभावग्रहसाधयोत्वेन प्रतिबन्धकः । सत्यतिपक्षे
तु प्रतिहेतुः (द्वितीयहेतुः) साध्याभावसाधकः । अत्र ॥ हेतुरेवेति
विशेषः । साध्याभावसाधक एव हेतुः साध्यसाधकत्वेनोपन्यस्त
इति अशक्तिविशेषोपस्थापकत्वाच्च विशेषः । सत्यतिपक्षः साध्या-
भावव्याप्यत्वापक्षः । अगृहीताप्रामाण्यकसाध्यव्याप्यत्वोपस्थिति-
कालीनागृहीताप्रामाण्यकसाध्याभावव्याप्यत्वोपस्थितिपक्षस्त-
थेत्यन्ये । अत्र च परस्परामात्रव्याप्यवत्ताज्ञानात्परस्परानुमितिमति-
बन्धः फलम् । अत्र केचित् । यथा यदाभावव्याप्यवत्ताज्ञाने विद्यमा-
नेऽपि घटचतुःसंयोगे सति घटवत्ताज्ञानं जायते । यथा च शस्त्रे
सत्यपि पीतत्वाभावव्याप्यशङ्खत्ववत्ताज्ञाने सति पिच्छादिदोषे पीतः
शङ्ख इति धीर्जायते । एवं कोट्टिद्वयाप्यदर्शनेऽपि कोट्टिद्वयस्य प्रत्य-
क्षरूपः संशयो भवति । तथा सत्यतिपक्षस्थले संशयरूपानुमितिर्भव-
त्येव । यत्र चैककोट्टिव्याप्यदर्शनं तत्राधिक्यलक्षणा द्वितीयकोट्टिभा-
नप्रतिबन्धान्न संशयः । फलबलेन चाधिक्यसमबलभावः कल्प्यत इति
वदन्ति । तत्र । तदभावेव्याप्यवत्ताज्ञाने सति तदुपनीतमानविशेष-
शान्दबोधादेरनुद्याट्टौक्तिसंनिकर्षाजन्यदोषविशेषानन्यज्ञानमात्रे
तस्य प्रतिबन्धकता न्यायवाद् । न तूपनीतमानविशेषे शब्ददोषे
च पृथगप्रतिबन्धकता गौरवान् । तथा च प्रतिबन्धकसत्त्वात्कय-
मनुमितिः । नहि लौकिकसंनिकर्षस्थले प्रत्यक्षपिब सत्यविवक्ष-

१ विरुद्धस्तु-साध्यव्यापकीसूतः कः अभावप्रमाण्य प्रतिशेपी हेतुर्विरुद्धः ।

यथा वृत्तौ निव्यः कृतकत्वाद् । २ साध्यतिपक्षः-साध्याभावात् साध्यः
साध्याभावव्याप्यः स यस्मिन्मति स साध्याभावव्याप्यत्वात् यत्र-दोषे वदिमान्
पुत्राद् इति घटवत्ताज्ञानं ज्ञातु-इत्यादि । ३ साध्याभावव्याप्यत्वाभावात्
तीक्ष्णमतिवर्षात्संशयसंनिधौ साध्यव्याप्यत्वात् साध्यः प्रतिबन्धकत्वात् । अर्थाद्
साध्याभावव्याप्यत्वाभावात् तीक्ष्णमतिवर्षात्संशयसंनिधौ साध्यव्याप्यत्वात् साध्यः
रतिविद्धः दोषविशेषनिवृत्तव्याप्यत्वात् तीक्ष्णमतिवर्षात्संशयसंनिधौ साध्यव्याप्यत्वात् साध्यः
प्रतिबन्धकत्वात् ।

स्थले संशयाकारानुमितिः प्रामाणिकी, येनानुमितिभिन्नत्वेनापि
विशेषणीयम् । यत्र च कोटिद्वयव्याप्यवत्ताज्ञानं तत्रोभयप्राप्ताभाष्य-
ज्ञानात्संशयो नान्यथाऽऽर्हीताप्रामाण्यरूपैव विरोधिज्ञानस्य प्रति-
बन्धकत्वादिति । असिद्धिस्त्वाश्रयासिद्ध्याद्यन्यतमत्वम्, आश्र-
यासिद्धिः पक्षे पक्षतावच्छेदकस्याभावः । यत्र च काश्चनमयः
पर्वतो वह्निमानिति साध्यते तत्र पर्वतो न काश्चनमय इति ज्ञाने
विद्यमाने काश्चनमये 'पर्वते परामर्शप्रतिबन्धः फलम् । स्वरूपा-
सिद्धिस्तु पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्य हेतोरभावः । अत्र च हेतौ द्रव्यं
धूमादित्यादौ पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्य हेतोरभावे ज्ञाते पक्षे साध्य-
व्याप्यहेतुमत्ताज्ञानरूपस्य परामर्शस्य प्रतिबन्धः फलम् । साध्या-
सिद्धिरपि व्याप्यत्वासिद्धिः । सा च साध्ये साध्यतावच्छेद-
कस्याभावः, तथाच काश्चनमयवह्निमानित्यादौ साध्ये साध्यताव-
च्छेदकाभावे ज्ञाते साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यव्याप्यवत्ताज्ञान-
रूपपरामर्शप्रतिबन्धः फलम् । एवं हेतौ हेतुतावच्छेदकाभावः
साधनोपसिद्धिः । यथा च काश्चनमयधूमादित्यादौ । अत्र हेतुता-
वच्छेदकविशिष्टहेतोज्ञानाभावाच्चेतुर्न्यासिज्ञानादेरभावः फलम् ।
एवं वह्निमान् नीलधूमादित्यादौ शुक्तया नीलधूमत्वं हेतुतानव-

१ रश्मिरोजकारेण "स्थापुर्वां प्रपुनो वा" इति प्रत्ययसमासप्रसङ्गस्य सम्प्र-
नितश्रुतये सचशानुमिते स्थापन इत्यम् । तत्र समीचीनमित्याह-यत्र चेति ।
२ व्याप्यत्वेन-हेतुत्वेन-अभिमतो हेतुर्हेति पक्षे न निवृत्तिः तत्रा स्वरूपानिहि-
यथा हेतौ द्रव्यज्ञानं धूमात्-इत्यादौ । इत्यादिपक्षे व्याप्यत्वेनाभिमतधूमकारहेतोर-
भावज्ञानात्-द्रव्यव्याप्यधूमज्ञानं हेतु-इत्याकारकज्ञानपरामर्शप्रतिबन्धः फलम् ।
३ साध्याप्रतिद्विरिति व्याप्यत्वाभिहेतुत्वार्थेन । यत्र साध्ये साध्यतावच्छे-
दकप्रधानं स्येतावता नास्ति तत्र साध्याप्रतिद्विः । यथा पर्वत काश्चनमयवह्नि-
मान् धूमात्-इत्यादौ बह्वी काश्चनमयवह्निमान् व्याप्यतावच्छेदकप्रधानाभावेन-
काश्चनमयवह्निरव्याप्यधूमात् पर्वत इत्याकारकज्ञानपरामर्शप्रतिबन्धः फलम् ।
४ यत्र हेतौ हेतुतावच्छेदकप्रधानं समाज्ञा नास्ति तत्र साध्याप्रतिद्विः-
यथा पर्वतो वह्निमान् काश्चनमयधूमात्-इत्यादौ हेतौ काश्चनमयधूमाभावात्तान्
हेतुतावच्छेदकविशिष्ट-काश्चनमयधूम-कवरेतुतावत्तावत्ता-तद्विनिध्यानिज्ञाना-
देरभावः फलम् ।

च्छेदक्रमपि व्याप्यत्वासिद्धिरित्यपि वदन्ति । बाधस्तु पक्षे साध्या-
भावादिः । एतस्यानुमितिप्रतिबन्धः फलम् । तद्वर्त्मिकतद्भाव-
निश्चयो लौकिकसंनिकर्षाजन्यदोषविशेषानन्यतद्वर्त्मिकतज्ज्ञानमात्रे
विरोधीति । न तु संशयसाधारणं पक्षे साध्यसंसृष्टत्वज्ञानमनुमि-
तिकारणं तद्विरोधितया च बाधसत्यतिपक्षयोर्हेत्वाभासत्वमिति
युक्तम् । अप्रसिद्धसाध्यकानुमित्यनापत्तेः, साध्यसंशयादिकं
विनाऽऽनुमित्युत्पत्तेश्च । एवं साध्याभावज्ञाने प्रमात्वज्ञानमपि न
प्रतिबन्धकं प्रमाणाभावाद्गौरवाच्च । अन्यथा सत्यतिपक्षादावपि तद-

१ एव पक्षे साध्यं न तिष्ठति तत्र बाधाकूपो दोषः । तस्य च एकज्ञानविषयत्व-
सम्बन्धेन हेतौ विद्यमानत्वाद् बाधितत्वव्यवहारः । यथा बद्धिरतुल्यः द्रव्यत्वाद्-
इत्यादी-तद्वर्त्मिकतद्भावनिश्चयः-अनादायसंप्रामाण्यज्ञानावास्तक्यमित-तद्वर्त्मिकत-
द्भावनिश्चयः, लौकिकसंनिकर्षाजन्य-दोषविशेषानन्य-तद्वर्त्मिकतज्ज्ञानमात्रं प्रति
विरोधी । बाधकालीनेष्वज्ञानयं ज्ञानयथाकार्यज्ञानं-तद्विज्ञानमात्राद्यर्थ-एवं संशया-
न्यज्ञानं निश्चयः । अप्रामाण्यप्रकरकज्ञानविशेषप्रामाण्यज्ञानावास्तक्यमित-तद्वि-
ज्ञानप्रामाण्यज्ञानावास्तक्यमितम् । अस्य यन्त्यस्य स्फुटतरं व्याख्यानं ८२-८३
कारिकयोऽतिपण्यो द्रष्टव्यम् । १ 'ननु तत्र' इत्यादिपण्येन मतान्तरं प्रतिपाद्यते ।
पक्षे संशयसाधारणं साध्यसंसृष्टत्वस्य ज्ञानमनुमितेः कारणमस्ति । अनुमिति-
कारणीभूतसाध्यसंसृष्टत्वज्ञानस्य विरोधितया बाधसत्यतिपक्षयोर्हेत्वाभासता-
स्तीति केषांचिन्मतं न मध्य-यत्वेन स्थापार्थि-रूपिन्यामितरपेक्षे 'इत्यप्र-
सिद्धसाध्यकानुमितिरित्येवोत्पद्यते । अयं भावः-वक्ष्यते अनुमितेः प्राप्त पक्षे
साध्यसंसृष्टत्वज्ञानं केनापि प्रमाणेन नास्ति । प्रमाणनारित्येन तु साध्यसंशया-
दिकं विनापि-अनुमितिज्ञानस्योत्पत्तिर्हस्यते । अतः पक्षे संशयसाधारणसाध्य-
संसृष्टत्वज्ञानस्य-अनुमितिं प्रति वारण्यत्वमवधिकम् । २ एवं प्राचा साध्याभा-
वज्ञानं प्रमात्वबुद्धेः प्रतिबन्धकता स्वीहना, अर्थात् इदो बद्धिमान्-इत्यनुमितिं
प्रति-इदो वक्ष्यमाणान्-इदं ज्ञानं प्रमा' इत्याकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकता
मन्यते तत्प्रमाणज्ञानत्वेनायुक्तम् । अयं भावः-साध्याभावज्ञानस्य प्रतिबन्धकता-
प्राचाभावावगाहितवान्ति-इदं ज्ञानं प्रमा-इति ज्ञानं तु प्राचाभावावगाहितवान्ति प्रहते च
प्राचाभावावगाहि 'इदो वक्ष्यमाणान्-इति ज्ञानमेव अस्ति ननु-इदं ज्ञानं प्रमा-
इत्याकारकम् । एव पक्षविशेषकसाध्याभावज्ञाने प्रमात्वनिश्चयस्वरूपमुदपक्षेण
प्रतिबन्धकता स्वीकृत्या बाधवात्, ३ अन्यथा-साध्याभावज्ञाने प्रमात्वज्ञानस्य
प्रतिबन्धकत्वे सत्यतिपक्षादिन्येकेऽपि अनुमितिं प्रति साध्याभावावगाहितवान्ति
प्रमात्वविषयकत्वेन प्रतिबन्धकता वक्ष्यता स्यात् । सा तु न केनाप्यभिनिता ।

भावव्याप्यवत्ताज्ञाने प्रमात्वविषयकत्वेन प्रतिबन्धकतापत्तेः । किंतु
भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दितवाधादिवृद्धेः प्रतिबन्धकता, तत्र भ्रमत्व-
शङ्काविघटनेन प्रामाण्यज्ञानं कचिदुपयुज्यते । न च बाधस्थले पक्षे
हेतुसत्त्वे व्यभिचारः, पक्षे हेतुभावे तु स्वरूपासिद्धिरिव दोष इति
वाच्यं, बाधज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानादेर्भेदात् । किं च यत्र पराम-
र्शानन्तरं बाधमुद्धिस्तत्र व्यभिचारज्ञानादेरकिंचित्करत्वाद्वाधस्या-
नुमितिप्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् । एवं यत्रोत्पत्तिज्ञानाच्छिद्ये घटादौ
गन्धव्याप्यपृथिवीत्ववत्ताज्ञानं तत्र बाधस्यैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् ।
न च पक्षे घटे गन्धसत्त्वात्कथं बाध इति वाच्यं, पक्षतावच्छेदक-
देशकालावच्छेदेनानुमितेरनुभवसिद्धत्वादिति । बाधसत्प्रतिपक्ष-
भिन्ना ये हेत्वाभासास्तद्याप्या अपि तन्मध्य एवान्तर्भवन्ति ।
अन्यथा हेत्वाभासाधिक्यमसङ्गात् । बाधव्याप्यसत्प्रतिपक्षस्तु भिन्न
एव, स्वतन्त्रेच्छेन मुनिना पृथगुपदेशात् । सत्प्रतिपक्षव्याप्यस्तु न
प्रतिबन्धक इतिमपदकार्यः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

यः सपक्षे विपक्षे च भवेत्साधारणस्तु सः ।

यः सपक्ष इति । सपक्षविपक्षवृत्तिः साधारण इत्यर्थः । सपक्षो
निश्चितसाध्यवान् । विपक्षः साध्याभाववान् । विरुद्धवारणाय
सपक्षवृत्तित्वमुक्तम् । वस्तुनो विपक्षवृत्तित्वमेव वाच्यम्, विरुद्धस्य
साधारण्येऽपि दूरकतावीजस्य भिन्नतया तस्य पार्थक्यात् ।

यस्तूभयस्माद्रथावृत्तः स चासाधारणो मतः ॥ ७३ ॥

यस्तूभयस्मादिति । सपक्षविपक्षव्यावृत्त इत्यर्थः । सपक्षः
साध्यवत्तया निश्चितः । विपक्षः साध्यशून्यतया निश्चितः । शैन्दो-

१ बाधगतप्रतिपक्षविचार ये हेत्वाभासा व्यभिचारादप्यनयाप्या अनि तन्म-
ध्येऽन्तर्भवन्ति व्यभिचारादेरिव व्यभिचारादिप्राप्यप्राप्यानि व्याप्तिपदप्रतिबन्धक-
ज्ञानविघटनेन पक्षहेत्वाभासादन्तर्भवन्त्ये तन्मयानिरिष्यहेत्वाभासात्वं व्याप्तिव्यप-
२ बाधेनयानि । साधारणः-अव्यभिचारज्ञानं प्रति अनिवार्यकः । रि-
द्वस्तु सामानादिप्रत्यक्षवृत्तयः प्रतिकल्पकः-एव दूरकतावीजस्य विपक्षान् ।

३ परा-अपक्षानिरिष्यः अन्तर्भावा-इत्यादौ अन्तर्भावकपक्षे-अनिरिष्यत्वरूपमाप्तव्य

अनित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा शब्देऽनित्यत्वसन्देहस्तदा सप-
क्षत्वं षष्ठादीनामेव, तत्राह्वं च शब्दत्वमिति तदा तदसाधारणम् ।
यदा तु शब्देऽनित्यत्वनिश्चयस्तदा नासाधारणः इदं च भावं
मतम् । नवीनमतं तु पूर्वमुक्तम् ॥ ७३ ॥

तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षकः ।

तथैवेति । केवलान्वयिपक्षक इति । केवलान्वयिधर्माविच्छिन्न-
पक्षक इत्यर्थः । सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वावित्यादौ सर्वस्यैव पक्षत्वात्सा-
मानाधिकरण्यग्रहस्यलान्तराभावाद्भानुमितिः । इदं तु न सम्पक्,
पक्षैरुद्देशे सहचारग्रहेऽपि सत्तेरभावात् । अस्तु वा सहचाराग्रहस्ता-
वताप्यज्ञानरूपासिद्धिरेव न तु हेत्वाभासत्वं तस्य, तथापि केवला-
न्वयिसाध्यवत्त्वं तत्त्वमित्युक्तम् ।

यः साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृतः ॥ ७४ ॥

यः साध्यवतीति । एवकारेण साध्यवत्त्वावच्छेदेन हेत्वभावो
बोधितः । तथा च साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तदर्थः ॥ ७४ ॥

आश्रयासिद्धिराद्या स्यात्स्वरूपासिद्धिरप्यथ ।

व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतस्त्रिधा ॥ ७५ ॥

पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्मणिमयो गिरिः ।

हृदो द्रव्यं धूमवत्त्वादत्रासिद्धिरथापरा ॥ ७६ ॥

सदेहस्तदा सपञ्च-षष्ठ्यादिकं भवति तनु-अवित्यत्वरूपसाध्यवत्त्वेन निधि-
तवस्ति-विषय-समानादिकमस्ति-साध्या व्याहृत शब्दरूपपञ्चमात्रं स्थितो
हेतुरसाधारणो भवति । परन्तु यदि शब्दे वृत्तत्वेन हेतुना अनित्यत्वनिश्चय-
स्तदा शब्दत्वरूपो हेतुरसाधारणो न भवति । नवीनमतं तु-साध्यासमानादि-
करणो हेतुरसाधारण-इत्युक्तम् ।

१ यन्म हेतोः पञ्च, लक्षणया पञ्चत्वा, केवलान्वयि यस्मि सौत्रपसंहारी-यश्च
तासाधन साध्यमशयक्या साध्या । तेन सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वात्-इत्यादौ वस्तुमात्रस्य
पक्षत्वात्साध्यनिमित्तत्वं वृत्तव्यसमयेन व्यापकस्यासाधारण्यविशेषविशिष्टप्रमेयत्वा-
दिरूपव्याप्तिग्राह्यतुल्यतादात्म्यामिति त्वित्यनुपसंहारिणो हेत्वाभासत्वमिति भव ।

व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिकं भवेत् ।

असिद्धिविषयते । आश्रयासिद्धिरित्यादि । पञ्चासिद्धिरिति । आश्रयासिद्धिरित्यर्थः । अपरेति । स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः । नीलधूमादिक इति । नीलधूमत्वं गुरुतया न हेतुतावच्छेदकं स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकवर्मान्तराद्यतिस्पर्श व्याप्यतावच्छेदकत्वात् । धूमप्रागभावैवसंग्रहाय स्वसमानाधिकरणेति ।

विरुद्धयोः परामर्शं हेत्वोः सत्प्रतिपक्षता ॥ ७७ ॥

चिन्त्ययोरिति । कैषमंयोगतद्भावव्याप्यवत्तापरामर्शोऽपि न सत्प्रतिपक्षत्वमत्र उक्तं-चिन्त्ययोरिति । तथा च स्वसाध्यवि-

१ अग्निमय पर्वणो वद्विमात्, पुमान्-इत्यादिस्थले-भाषयामिद्धि ।
२ पर्वणो वद्विमात् नीलधूमात्-इत्यादिस्थले व्याप्यत्वनिधि । अत्र नीलधूम-
स्वरूपो यवो गुरुत्वान्नो हेतुतावच्छेदको न भवति स्वसमावाधिकरणव्याप्य-
तावच्छेदकवर्मान्तराद्यतिस्पर्श एव व्याप्यतावच्छेदको भवति । प्रुते वा यमं-
नीलधूमत्वस्य । तस्यैव स्वयमेव गुरुत्वम् । एवं नीलधूमत्वममानाधिकरणव्याप्य-
तावच्छेदकवर्मान्तरे गुरुधूमत्वं भवति । नाह्यगुरुधूमत्वस्वरूपमैव घटित एव
नीलधूमत्वस्यो यमं-अग्निर्नो नास्ति तस्यानीलधूमत्वं व्याप्यतावच्छेदकमिति
वाहेति । किंतु धूमत्वस्य यमं एव व्याप्यतावच्छेदकवर्मान्तराद्यतिस्पर्शमिति
मीति इत्यादीनां व्याप्यतावच्छेदकवर्मान्तरे लक्ष्यं भवति । ३ अत्र व्याप्यता-
वच्छेदकवर्मान्तरे स्वसमावाधिकरणव्यप्यतावच्छेदकवर्मान्तरे तु-यवत्तावच्छेदको भवति
धूमप्रागभावात्-इत्यादिस्थले धूमप्रागभावत्वस्य यमं-अथात् केवले व्याप्यता-
वच्छेदकवर्मान्तराद्यतिस्पर्शमेवोप्यते तदा धूमप्रागभावत्वस्य यमं-व्याप्यतावच्छे-
दकवर्मान्तराद्यतिस्पर्शो नास्ति किंतु व्याप्यतावच्छेदकीयान्धत्वस्य यमं एव घटित
एवास्ति-एवं चावच्छेदको भवितुं शक्नोति परंतु यदि लक्षणे स्वसमावाधिकरण-
व्यप्यतावच्छेदकवर्मान्तरे तदा यमं न । धूमप्रागभावत्वस्य यमं-धूमप्रागभावत्वस्य
धूमत्वं धूमं निवृत्ति-अथयवो यवत्वं तावताधिकरणं नास्ति । मय तु
स्वसमावाधिकरणवर्मान्तराद्यतिस्पर्शं निवृत्तिम् । अत्र तु व्यवहृत्ययमं व्या-
प्यतावच्छेदकीयं न भवत्येव । ४ इत्यादिस्थले चिन्त्ययोगान्धता चिन्त्ययोगा-
भाव-अन्यथाप्यतावच्छेदकीयं न तावन्निवृत्त्यवच्छेदकवर्मान्तरे यमं-
वात् । इत्यादिस्थले चिन्त्यो वा व्याप्यतावच्छेदकवर्मान्तरे यमं-
व्याप्यतावच्छेदकवर्मान्तरे चिन्त्यो वा व्याप्यतावच्छेदकवर्मान्तरे यमं-
व्याप्यतावच्छेदकवर्मान्तरे चिन्त्यो वा व्याप्यतावच्छेदकवर्मान्तरे यमं-

रूढसाध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शकालीनसाध्यव्याप्यवत्तापरामर्श-
विषयइत्यर्थः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

साध्यशून्यो यत्र पक्षस्त्वसौ बाध उदाहृतः ।

उत्पत्तिकालीनघटे गन्धादिर्यत्र साध्यते ॥ ७८ ॥

साध्यशून्य इति । पक्षः पक्षतौक्छेदकविनिष्ट इत्यर्थः ।
तेन घटे गन्धसत्त्वेऽपि न क्षतिः । एवं मृदावच्छिन्नो हस्तः कपि-
संयोगोत्पन्नापि बोध्यम् ॥ ७८ ॥

इति श्रीविष्णुपञ्चादपञ्चाननमहाचार्यसिद्धान्त-

श्रुतापत्त्यामित्रमालवण्डम् ।

उपमिति व्युत्पादयति—

ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् ।

सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात्सा करणं मतम् ॥ ७९ ॥

वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्व्यापार उच्यते ।

गवयादिपदानां तु शक्तिधीरुपमा फलम् ॥ ८० ॥

यत्रारण्यकेन केनचिद्ग्रामीणं प्रत्युक्तं गोसदृशो गवयपदवाच्य
इति । यथाग्रामीणेन कचिदरण्यादौ गवयो दृष्टस्तत्र गोसादृश्यज्ञानं
यज्जातं तदुपमितिकरणम् । तदनन्तरं गोसदृशो गवयपदवाच्य
इत्यतिदेशानर्थार्थस्मरणं यज्जायते तदेव व्यापारः । तदनन्तरं

इत्यादौ स्वपदेन सत्प्रतिपक्षत्वेनाभिमतस्य धूमस्य ग्रहणम् । तस्मादप्ये वदित-
द्विरुद्धो यः साध्यामात्रो वक्ष्यमाणस्तथाप्यवत्तापरामर्शः प्रुषायाप्यवत्तापरामर्श-
इदं इति परामर्शः, तत्कार्यतो यः साध्याप्यवत्तापरामर्शः वदित्वाप्यवत्ता-
नन्द इति तद्विषयो धूमः सत्प्रतिपक्ष इत्यर्थः ।

१ 'उत्पत्तिकालावच्छिन्नो घटः गन्धवान् प्रुचीत्वात्, 'अथ बाधो होत ।
अथ पक्षघटं पक्षतावच्छेदकदेशवच्छिन्नविनिष्टपक्षस्य ग्रहणम् । तेन कालान्तरे घटे
गन्धसत्त्वेऽपि नाप्यति । एवं—मृदावच्छिन्नो हस्तः कपिसंयोगोत्पन्नावत्ता—अथ
हस्ते घात्यावच्छेदेन कपिसंयोगमलोत्पि पक्षतावच्छेदकमृदावच्छेदेन कपिसंयोगो
नास्ति एवं मृदावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन बाधं भवति ।

तत्र गवयो गवयपदवाच्य इति ज्ञानं यज्ज्ञायते तदुपमितिः न
त्वयं गवयपदवाच्य इत्युपमितिः, गवयान्तरे शक्तिग्रहामाव-
प्रसङ्गात् ॥ ७९ ॥ ८० ॥

इति श्रीविष्णुनाथन्यायपञ्चाननयद्वाचार्यविरचितायां सिद्धान्त-

सुत्तारन्यासप्रमाणवन्दम् ।

शब्दबोधमकारं दर्शयति—

पदज्ञानं तु करणं, द्वारं तत्र पदार्थधीः ।

शब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी ॥ ८१ ॥

पदज्ञानं त्यजति । न तु ज्ञायमान पदं करणं पदाभावेऽपि
मौनिश्रोत्रादौ शब्दबोधात् । पदार्थधीरिति । पदजन्यपदार्थ-
स्मरणं व्यापारः । अन्यथा पदज्ञानवतः श्रुत्यक्षरदिना पदार्थोप-
स्थितावपि शब्दबोधापत्तेः । तत्रापि दृष्ट्या पदजन्यत्वं बोध्यम् ।
अन्यथा यदादिपदात्समवायसंयन्धेनाकाशस्मरणे जाते आकाश-
स्यापि शब्दबोधापत्तेः । दृष्टिश्च शक्तिलक्षणान्यतरः संयन्धः । अत्रैवै
शक्तिज्ञानस्योपयोगः । पूर्वं शक्तिग्रहामाये पदज्ञानेऽपि तत्संयन्धेन
स्मरणानुपपत्तेः । पदज्ञानस्य च एवसंयन्धिज्ञानविषयार्थस्मारक-
त्वम् । शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य संयन्धः । स चास्माच्छब्दादय-
मर्थो शोद्धव्य इतीश्वरच्छास्त्ररूपः । आधुनिके नास्ति शक्तिरस्येव ।

१ शब्दबोधे पदज्ञाने करणं न तु ज्ञायमान पदम् । अयमाव—शब्दमात्रस्य
ज्ञान श्रोत्रादौपेति स्वस्मात्—यस्मादि शब्दमिच्छेत्तन्मैव नाम तस्यापि ज्ञान श्रोत्रा-
देव, परंतु मौनिश्रोत्रेण—अक्षरज्ञानद्वारा इत्यादिशेषाद्वारा वा पर श्रुत्यप्रापि-
तत्त्वतः परोक्षारण्यमावेदति केवलपदज्ञानमात्रेण शब्दबोधो भवति तस्मात्प्राप-
मानं पदं न करणं किंतु पदज्ञानं करणम् । २ शक्तिर्बोध बोधोऽभ्युपगम्यतु
परपदार्थो पराभ्युपगम्यतु । न च द्विविधः । शक्तिश्चो लक्षणात् । ३ अत्रैव
परमपदार्थोपगमिण्यादेव शक्तिज्ञानस्योपयोगः । एवसंयन्धिज्ञानविषया—अर्थात्—
पदभ्युपगमिण्यादयस्तत्संयन्धिज्ञानादयः, इति नियमेन इतिर्न दृष्टा इतिपरमप-
त्तेः च दृष्टा इतिवः स्मरणं भवति—यामेव पदज्ञानस्यापि संयन्धिज्ञानविष-
यार्थस्मारकत्वमिति ।

एकादशेऽहनि पिता नाथ कुर्यादिति श्वरेच्छायाः सत्त्वात् । आधु-
निके तु सङ्केते न शक्तिरिति संशयः । नव्यास्तु ईश्वरेच्छा न
शक्तिः, किंत्विच्छेव तेनाधुनिकसंकेतेऽपि शक्तिरस्त्येवेत्याहुः ।
शक्तिग्रहस्तु व्याकरणादितः । तथा हि—

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद्विद्वतेर्वदन्ति सांनिध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥

धातुपकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्याकरणाद्भवति । कचि-
त्सति वाचके त्यज्यतेऽपि । यथा चैवाकरणैराख्यातस्य कर्तरि
शक्तिरुच्यते । चैत्रः पचतीत्यादौ कर्त्ता सः चैत्रस्याभेदान्वयः ।
तच्च गौरवात्पच्यते, किंतु कृतौ शक्तिर्लाप्यताम् । कृतिश्चैत्रादौ
प्रकारीभूय भासते । न च कर्तुरनभिधानाच्चैत्रादिप्रदानन्तरं तृतीया
स्यादिति वाच्यं, कर्तृसंख्यानभिधानस्य तत्र तन्त्रत्वात् । संख्या-
भिधानयोग्यश्च कर्मत्वायनवरुद्धः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यः । कर्म-
त्वादीत्यस्येतरविशेषणत्वतात्पर्याविषयत्वमर्थः । तेन चैत्रं इव मैत्रो

१ तावदादिति । अपं वाक्य-उः कर्मणीं व्याकरणपुत्रादख्यातस्य कर्तरि
यदि शक्तिः स्वीक्रियते तदा शक्यतावच्छेदकः कर्तृनिष्ठपरमविशेषः कृतिरेव
मन्तव्यः—सा च प्रतिकर्तृ मित्रा-एवं च शक्यतावच्छेदका मन्ता स्याः । एवं
नामापमर्णावच्छेदकपरमविशेषोपस्थितेः—गौरवं स्यादतो तावदाख्यातस्य
कर्तृनिष्ठपरमविशेषकृतौ—एव शक्तिर्मन्तव्या एवं च शक्यतावच्छेदको कर्मः—याव-
त्तन्निष्ठ नियमाणां कृतिस्वरूपा जातिरेकैवेति परमोपपन्नम् । २ पचेति ।
आख्यातप्रत्ययस्य इत्यर्थरुत्वं तावदायदि स्वीक्रियते तदा कर्तुरनुकल्पावेरेण
पचतीति प्रयोगपतिः । समाधानम् । आख्यातप्रत्ययस्य कृतिः संख्याकाण्डा-
दयोऽनेकेऽर्थाः सन्ति । यत्र स्थले कर्तृगतसंख्या आख्यातप्रत्ययेनानुष्ठा तत्र
तृतीया भवति । प्रयुक्तान्तरणे कर्तृगतैकत्वसंख्याया वक्ष्यताम्—चैत्रः पचति-
इत्यस्यैव साधुत्वं न ॥ चैत्रेण पचतीत्यस्य । ३ अत्र कथं जायतेऽत्र संख्योक्त-
वातुचेति—समाधानम् । कर्मत्वायनवरुद्धः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यः कर्त्ता संख्यादि-
धानयोग्यो भवति । कर्मत्वायनवरुद्ध इत्यस्य—इतरविशेषणत्वेन सात्पर्याविषयत्व-
रूपः संकेतितोऽयः । तथाच इतरविशेषणत्वेन तात्पर्याविषयत्वविशिष्टप्रथमान्त-
पदोपस्थाप्यः कर्त्ता संख्याभिधानयोग्य इति समुद्दिताः । ४ चैत्रं इव मैत्रो गच्छ-
तीत्यादिस्थले मच्छरइतरइत्याख्यातशक्यमरुतावाधैरेऽवबो भवितुं नार्हति

गच्छतीत्यादौ न चैत्रे संख्यान्वयः । यत्र कर्मादौ न विशेषणत्वे तात्पर्यं तद्वारणाय प्रथमान्तैति । यद्वा धात्वर्थातिरिक्ताविशेषणत्वं प्रथमद्वयार्थः । तेन चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यत्र चैत्रादेर्वारणम् । स्तोके पचतीत्यादौ स्तोत्रादेर्वारणाय च द्वितीयद्वयम् । तस्य द्वितीयान्तोपस्थाप्यत्वाद्वारणमिति । एवं व्यापारेऽपि न शक्ति-
गौरवात् । एते गच्छतीत्यादौ तु स्वव्यापारे आश्रयत्वे वा लक्षणा । जानातीत्यादौ तु आश्रयत्वे, नश्यतीत्यादौ प्रतियोगित्वे निरुद्धलक्षणा । उपमानाद्यथौ शक्तिग्रहस्तथोक्तम् । एवं कोर्शादपि शक्तिग्रहः सति बाधके क्वचित्त्यज्यते । यथा नीलादिपदानां नील-
रूपादौ नीलादिविशिष्टे च शक्तिः, कोशेन व्युत्पादिता तथापि लाघवाभ्रीलादावेव शक्तिः, नीलादिरूपविशिष्टे तु लक्षणेति ।

किंतु मैत्रेऽन्वयः । चैत्रपदार्थः इवपदार्थस्तद्वत्त्वे विशेषण-चैत्र तात्पर्यद्विषयः । तथा च चैत्रनिरूपितं यत् सादृश्यं नादृशमादृश्येन यत् गमनं तादृशगमनानुदृष्टा वा कुनिस्तादृशइत्याश्रय एवत्वस्य यावद्विशिष्टो मैत्र इति शाब्दबोधः । तत्पदं पचती-
त्यादौ-आख्यातार्थमरूपाया तद्वत्त्वेऽन्वयवारणाय तथा चैत्रेण संप्रत्ये इत्यादौ धात्वर्थमन्वापदौ सख्यान्वयवारणाय प्रथमान्तपदोपस्थाप्य इत्यस्य निवेद्य ।

१ यदेति । चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यादौ चैत्रपदार्थो धात्वर्थो-अतिरिक्त इत्यर्थस्तद्वत्त्वे विशेषणमस्ति-अविशेषणं नास्तीति वारणं जातम् । स्तोके पचति स्तु पचति-इत्यादौ 'त्रियाविशेषणानां कर्मत्वम्' इत्यनुशासनाद् द्वितीयान्तपदोपस्थाप्यत्वेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्य इति द्वितीयद्वयस्याभावात् बोधः । २ एवमिति । सर्वलकाराणां व्यापारे अतिरिक्तं बीयासकर्ममतिविषयं तन्मी-
चीनं ज-मरादिपरित्यक् व्यापारोऽपि यत्त्वत्वं (वृत्तिम्) जात्यपेक्षया शुद्धं त एव तावदादृतमेव शक्तिः । एते गच्छतीत्यादौ गमनाद्व्यापारेऽप्यत्र गमनाद्व्यापारस्याप्यन्वयान्तरितार्थपर्यन्ती लक्षणा । ३ मान्त्रिकप्रतिपत्त्य-
निरसादप्यस्मात्कारकभूतपदानेन यथा 'गमयो गमयपदवाच्य' इत्याकारक शक्तिग्रहो भवति तथोपमाननिरूपणे उक्तम् । ४ कोशादपीति । 'गुणे शुद्धादय इति गुणिलिङ्गम्' इति, 'इत्यपरबोधेऽपि शुद्धनीलादिपदानां शुद्धनीलारूपे-
भ्येव शक्तिः स्वीकर्तव्या मीलादिमत्वापेक्षया नीलत्वमिहास्ति शब्दपत्राच्छेदकत्व-
कल्पनायां लाघवात् । मीलादिरूपविशिष्टे च मीलादिपदस्य लक्षणेति सिद्धम् । केचित्तु-एवमित्ये लक्षणायां प्रयोजनं नास्ति, "गुणशब्देभ्यो भवतो भुवि" इति वार्तिकेनैव लक्ष्यवत्पदत्वव्यवहारेण बोधममशादिनि यदिति ।

एवमाप्तवाक्यादपि यथा कोकिलः पिकपदवाच्य इत्यादिशब्दादि-
कादिपदशक्तिग्रहः । एवं व्यवहारादपि । यथा प्रयोजकवृद्धेन
घटमानयेत्युक्तम् । तच्छ्रुत्वा प्रयोज्यवृद्धेन घट आनीतः । तदव-
धार्य पार्श्वस्थो बालो घटनयनरूपं कार्यं घटमानयेतिशब्दप्रयो-
ज्यमित्यवधारयति । ततश्च घटे नय गामानयेत्यादावावापोद्वा-
पाभ्यां घटादिपदानां कार्यान्वितघटादौ शक्तिं गृह्णाति । इत्थं च
भूतले नीलो घट इत्यादिशब्दान्न शब्दबोधः । घटादिपदानां
कार्यान्वितघटादिबोधे सामर्थ्यावधारणात्, कार्यताबोधं मतिं च
लिङ्गादीनां सामर्थ्यात्तदभावाच्च शब्दबोध इत्यपि केचित् । तन्न ।
प्रथमतः कार्यान्वितघटादौ शक्त्यवधारणेऽपि लाघवेन पञ्चाक्षर-
परित्यागोचित्यात् । अत एव 'चैत्र पुत्रस्ते जातः कन्या ते गर्भिणी
जाता' इत्यादौ मूलप्रसादमुखमालिन्याभ्यां सुखदुःखे अनुपाय-
तत्कारणत्वेन परिशेषाच्छब्दबोधे निर्णाय तद्धेतुतया तं शब्दम-
वधारयति । तथा च व्यभिचारस्तत्कार्यान्विते न शक्तिः । न च
तत्र तं पश्येत्यादि शब्दान्तरमभ्याहार्यं, मानामावात् । चैत्र ।
पुत्रस्ते जातो मृतयेत्यादौ तदभावाच्च । इत्थं च लाघवाद्गन्वित-
घटेऽपि शक्तिं त्यक्त्वा घटपदस्य घटमात्रे शक्तिमवधारयति । एवं
वाक्यशेषादपि शक्तिग्रहः । यथा यवमयश्चरुर्भवतीत्यत्र यवपदस्य
दीर्घश्रुतिविशेषे आर्याणां प्रयोगः, कङ्गौ च स्लेच्छानाम्, तत्र हि,
अयान्या ओषधयो भ्यावन्तेऽथैते मोदमानास्तिष्ठन्ति, इति वाक्य-
शेषादीर्घश्रुते शक्तिर्निर्णायते, कङ्गौ तु शक्तिभ्रमेत्ययोगः, नाना-
शक्तिरूपत्वेन गौरवात् । इत्यादिपदे तु विनिगमकाभावाच्चानाशक्ति-

१ इत्थं चेति । मीमांसकमते शब्दः । यदि घटादिपदानां कार्यान्वितघटादौ
शक्तिः स्वीक्रियते तदा भूतले नीलो घट इत्यत्र शब्दबोधो न स्यात् । कार्यता-
बोधकटिगादिपदमात्रम् । तथेति । प्रथमकाले घटादिपदानां कार्यान्वितघटादा-
वेव शक्तेर्ग्रहणमस्ति तथापि कार्यताग्नितघटमात्रत्वापेक्षया केवलघटशब्दमप्य-
कार्यतावृद्धेनैवत्वकल्पने लाघवम् । २ शक्तिभ्रमात्ययोगः-स्लेच्छानामिति
शेषः । न चैवमर्थः यत्रशब्दप्रयोगकार्यत्वमत्र आह तन्मात्रमित्यनेन गौरवात्वेन ।

कल्पनम् । एवं विवरणादपि शक्तिग्रहः । विवरणं तु तत्समानार्थ-
पदान्तरेण तदर्थक्यनम् । यथा यद्येऽस्तीत्यस्य कलशोऽस्तीत्यनेन
विवरणाद्वदपदस्य कलशे शक्तिग्रहः । एवं पचतीत्यस्य पाकं करो-
तीत्यनेन विवरणादाख्यातस्य यद्वार्यकत्वं कल्प्यते । एवं प्रसिद्ध-
पदसंनिध्यादपि शक्तिग्रहः । यथा इह सहकारतरौ मधुरं पिको
रौतीत्यादौ पिकपदस्य कोकिले शक्तिग्रह इति । तत्र जातावेव
शक्तिर्न तु व्यक्तौ, व्यभिचारादानन्त्याच्च । व्यक्तिं विना च
जातिमानस्यासंभवाच्चैकरपि भानमिति केचित्, तन्न । शक्तिं
विना व्यक्तिमाननुपपत्तेः । न च व्यक्तौ लक्षणा, अनुपपत्तिप्रति-
सन्नानं विनापि व्यक्तिगोचात् । न च व्यक्तिशक्तावानन्त्यं, सक-
लव्यक्तानेकस्या एव शक्तेः स्वीकारात् । न चाननुगमः, गोत्वादेरे-
वानुगमकत्वात् । किंच गौः शक्तेति शक्तिग्रहो यदि तदा व्यक्तौ
शक्तिः, यदि तु गोत्वं शक्यमिति शक्तिग्रहस्तदा गोत्वप्रकारकपदा-
र्थस्मरणं शब्दबोधश्च न स्यात् । समानप्रकारकत्वेन शक्तिज्ञानस्य
पदार्थस्मरणं शब्दबोधं प्रति च हेतुत्वात् । किं च गोत्वे यदि शक्ति-
स्तदा गोत्वत्वं शक्यतावच्छेदकं वाच्यम् । गोत्वत्वं तु मथितरासम-

१ तत्रेति । श्रीमांसक एव वदति षण्दपिपशना षड्त्वाद्विजातावेव शक्तिं वस्तु-
मीशदिव्यली न व्यभिचारात् । अथाह-यत्र व्यक्ती शक्तिग्रहणानायेद्वि शब्द-
बोधोदयो भवति परतु तत्र शब्दबोधोपकर्णाश्रुतशक्तिज्ञान नास्ति तन्माह व्यभि-
चार । जातौ शक्तिस्वीकारे तु तत्रापि शक्तिरस्तीति न व्यभिचार । व्यक्तीनामान
न्यात्तत्र शक्तिरूपने गौरवाच्च । २ नवति । जातौ शक्ति-व्यक्तौ लक्षणा-इत्यपि
न । यथावुपपत्तिं स्यात्तत्र लक्षणा मन्तव्या प्रवृत्ते तदभारात् । ३ नचाननुगम
इति । षट्पदादिव्यर्थाभावनतगतत्वात्-विषयताशक्येन शक्तिज्ञानकारणनायाम-
वच्छेदकत्वपक्षेभ्याभावरूपोत्तनुगम । ४ किंचेति । यदि गौ गोपदशक्य-इत्या-
कारकशक्तिज्ञान आपते तदा व्यक्तत्वेन शक्तिरनुभवनिहा । यदि गोत्वे गोपदशक्य-
मित्याकारक शक्तिज्ञान जायते तदा गोपदशो वप्रकारकपदार्थस्याथाह-गोम्वन
स्मरणं न भवति तथा च गोत्वप्रकारकगोमिशेष्यकशब्दबोधो न स्यात् । एव
नियमो वर्तते शब्दप्रकारक शक्तिशेष्यक शक्तिग्रहण जायते तादृशशक्तिग्रहस्तत्रैव
रूपपदार्थस्मरणं प्रति तथा तत्रप्रकारकशक्तिशेष्यकशब्दबोधं प्रति कारणम् ।

वेतत्वे सति सकलगोसमवेतत्वम् । तथा च गोव्यक्तीनां श्रवयताव-
च्छेदकेऽनुप्रवेशाच्चैव गौरवम् । तस्मात्तच्चज्ञात्याकृतिविशिष्टत-
त्वात्किञ्चोदानुपपत्त्या कल्पमाना शक्तिर्जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तौ
विश्राम्यतीति । शक्तं पदं, तच्चतुर्विधम्, कचियौगिकं कचिद्रु-
कचियोगरुद्धं कचियौगिरुद्धम् । तथाहि । यत्रावयवार्थ एव युज्यते
तथौगिकम् । यथा पाचकादिपदम् । यत्रावयवशक्तिर्नैरपेक्ष्येण
समुदायशक्तिमात्रेण युज्यते तद्रुद्धम्, यथा गोमण्डलादिपदम् ।
यत्र तु अवयवशक्तिविषये समुदायशक्तिरप्यस्ति तथौगरुद्धम् ।
यथा पङ्कजादिपदम् । तथाहि । पङ्कजपदमवयवशक्त्या पङ्कजनि-
कर्तृत्वरूपमर्थं बोधयति । समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन रूपेण पद्मं
बोधयति । नच केवलपाञ्चयवशक्त्या कुमुदे भ्रयोगः स्यादिति
वाच्यं, रुद्धिज्ञानस्य केवल्यौगिकार्थज्ञाने प्रतिबन्धकत्वादिति
प्राञ्चः । वस्तुतस्तु समुदायशक्त्युपस्थितपञ्चयवार्थपङ्कजनिर्कृतुर-
न्वयो भवति सांनिध्यात् । यत्र तु रुद्धयर्थस्य बाधः प्रतिसंधीयते
तत्र लक्षणया कुमुदादेर्बाधः । यत्र तु कुमुदत्वेन रूपेण बोधे
न तात्पर्यज्ञानं पद्मत्वस्य च बाधस्तथावयवशक्तिमात्रेण निर्वह
इत्याहुः । यत्र तु स्थलपङ्कजादाववयवार्थबाधस्तत्र समुदायशक्त्या
पद्मत्वेन रूपेण बोधः । यदि तु स्थलपङ्कजं विजातीयमेव तदा
लक्षणपदैवेति । यत्रावयवार्थरुद्धयर्थयोः स्वातन्त्र्येण बोधस्तथौगिक-
रुद्धम् । यथोद्भिदादिपदम् । तत्र हि वज्रेणकर्ता तस्मिन्वादिरपि
पृथ्यते बागविशेषोऽपीति ॥ ८१ ॥

१ तस्मादिति । केवलजाती अथवा आहूतो-अवयवस्थाने अवयवार्थे वा
शक्तिरूपेण तत्पदोत्पादितत्वात् तत्तद्-शृङ्गमाणादिरिषिष्टासु तत्तद्वा-
दिभ्यश्चित् बोधोपपत्तिस्तत्प्राप्तिपूर्वकमपि न्यूनं जात्याह निरिषिष्टत्वादेव
विभान्ति प्राप्नोतीतिपथं । २ यौगिकरुद्धादिपदमिति । योऽस्य लक्षणपद-
गोमण्डली वर्तते । एव मण्डलपदस्य समुदायशक्तिः यथादिरोपपङ्कजटाकारा-
दिपदौ वर्तते तथाच समुदायमवयवैव बाधबोरोरस्यन्मादवयवनिवि-
रम्यावयवयोगः ।

लक्षणा शक्यसंबन्धस्तात्पर्यानुपपत्तिः ।

गङ्गायां घोषे इत्यादौ गङ्गापदस्य शक्यार्थे प्रवाहरूपे घोषस्या-
न्वयानुपपत्तिस्तात्पर्यानुपपत्तिर्वा यत्र प्रतिसंधीयते तत्र लक्षणया
तीरस्य बोध इति । सा च शक्यसंबन्धरूपा । तथाहि । प्रवाह-
रूपशक्यार्थसंबन्धस्य तीरे गृहीतत्वात्तीरस्य स्मरणम्, ततः शब्द-
बोधः । परंतु यद्यन्वयानुपपत्तिर्लक्षणावीजं स्यात्तदा यष्टीः प्रवेश-
येत्यत्र लक्षणा न स्यात्, यष्टिषु प्रवेशान्वयस्यानुपपत्तेरभावात्,
तत्र च यष्टिप्रवेशे भोजनतात्पर्यानुपपत्त्या यष्टिधरेषु लक्षणा । एवं
काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादौ काकपदस्य दध्युपघातके लक्षणा
सर्वतो दधिरक्षावास्तात्पर्यविषयत्वात् । एवं छत्रिणो यान्तीत्यादौ
छत्रिपदस्यैकसार्थवाहित्ये लक्षणा । इयमेवाजहत्स्वार्था लक्षणेत्युच्यते
एकसार्थवाहित्वेन रूपेण छत्रितदन्ययोर्बोधात् । यदि चान्वयानुप-
पत्तिर्लक्षणावीजं स्यात्तदा कचिद्गङ्गापदस्य तीरे कचिद्घोषपदस्य
मत्स्वादौ लक्षणेति नियमो न स्यात् । इदं तु बोध्यम् । शक्यार्थसं-
बन्धो यदि तीरत्वेन रूपेण गृहीतस्तदा तीरत्वेन तीरबोधः । यदि तु
गङ्गातीरत्वेन रूपेण गृहीतस्तदा तेनैव रूपेण स्मरणम् । अत एव
रक्ष्यतागच्छेदके न लक्षणा, तत्प्रकारकबोधस्य तत्र लक्षणा विना-
प्युपपत्तेः । परंतु एवंक्रमेण शम्भतावच्छेदकेऽपि शक्तिर्न स्यात्तत्प्र-
कारकशक्यार्थस्मरणं प्रति तत्पदस्य सामर्थ्यमित्यस्य सुवचत्वादिति
विभावनीयम् । यत्र तु शक्यार्थस्य परंपरासंबन्धरूपा लक्षणा सा

१ जहत्स्वार्था अजहत्स्वार्था चेतिभेदेन लक्षणा द्विधा । आयाया वडाहरण
गङ्गायां घोष । अत्र गङ्गापद स्वशक्यार्थप्रवाहस्य तत्रैव लाक्षणिकम् । परंपरा
संबन्धेन शक्यार्थभोजनपरं पद लाक्षणिकं भवति । प्रवृत्ते च स्वभक्त्युपयोगरूपो
गङ्गापदस्य तीरण सह परंपरासंबन्धस्तस्माद् गङ्गापद लाक्षणिकम् । २ अत्र
एवंति । तदर्थमिति लक्षणापहणस्य तेनैव रूपेणोपस्थितिं प्रति शब्दबोध
प्रति च शक्यतासंबन्धतादेन रक्ष्यतागच्छेदकीरत्वादिवर्जम् लक्षणां विनापि
तीरत्वादिवर्जप्रकारकतीरार्थानुपपत्तौ भवत्येव ।

अक्षितलक्षणेत्युच्यते । यथा द्विरेफादिपदे रेफद्वयसंबन्धो भ्रमरपदे
ज्ञायते । भ्रमरपदस्य च संबन्धो भ्रमरे ज्ञायते । तत्र लक्षितल-
क्षणा । किंतु लाक्षणिकं पदं नानुभावं लाक्षणिकार्थस्य शब्द-
बोधे तु पदान्तरं कारणम् । अक्षिलक्षणान्यतरसंबन्धेनेतरपदार्था-
न्वितस्वभाववार्थशब्दबोधं प्रति पदानां सामर्थ्यावधारणात् । वाक्ये
तु शक्तेरभावाच्छक्यसंबन्धरूपा लक्षणाऽपि नास्ति । यत्र गम्भी-
रायां नद्यां घोष इत्युक्तं तत्र नदीपदस्य, नदीतीरे लक्षणा ।
गम्भीरापदार्थस्य नद्या सहाभेदेनान्वयः कचिदेकदेशान्वयस्यापि
स्वीकृतत्वात् । यदि तत्रैकदेशान्वयोऽपि न स्वीक्रियते तदा नदी-
पदस्य गम्भीरनदीतीरे लक्षणा गम्भीरापदं तात्पर्यग्राहकम् । बहु-
व्रीहावप्येवम् । तत्र हि चित्रगुपदादौ यथेकदेशान्वयः स्वीक्रियते
तदा गोपदस्य गोस्वामिनि लक्षणा गवि चित्राभेदान्वयः । यदि
त्येकदेशान्वयो न स्वीक्रियते तदा गोपदस्य चित्रगोस्वामिनि लक्षणा
चित्रपदं तात्पर्यग्राहकम् । एवमाख्यानरो हस्त इत्यत्र वानर-
पदस्य वानरारोहणकर्मणि लक्षणा, आरूढपदं तात्पर्यग्राहकम् ।
एवमन्यत्रापि बोध्यम् । तत्पुरुषे तु पूर्वपदे लक्षणा । तथाहि ।
राजपुरुषादिपदे राजपदार्थेन पुरुषादिपदार्थस्य सासामान्वयो
निपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदानान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात् । अन्यथा

१ द्विरेफो रीतोत्पन्न द्विरेफादिपदे रेफद्वयस्य संबन्धः भ्रमर इति पदे
ज्ञायते । तस्य च संबन्धः मधुपञ्जतुविशेषे ज्ञायते । तेनात्र स्वभाव्यरेफद्वय-
पदितपदभाव्यरूपः परंपरासंबन्धः । २ परंतु लाक्षणिकं पदं नानुभावकम्-
शब्दबोधजनकं न भवति किंतु लाक्षणिकार्थस्य शब्दबोधे पदान्तरम्-गोपादि-
पदान्तरं कारणम् । अक्षिलक्षणान्यतरसंबन्धेन य इतरपदस्य गद्गदिपदार्थः-
तीरादिभ्यः-तेन सहान्वितो यः स्वस्य-गोपादिपदस्य-अवधारण-गोपादप्राप्त-
स्तद्विषयशब्दबोधं प्रति गोपादिपदानां सामर्थ्याविश्रयम् । ३ शब्देति । नदी-
पदस्य नदीतीरे लक्षणायां स्वीकृतापामपि गम्भीरापदस्यान्यपन्तु नदीपदार्थेन
सहाभेदः । अपांतु नदीपदकोषो यो नदीतीररूपः पदार्थस्तत्पदेनो यो नदी-
रूपोऽपेक्षेन सहभेदान्वयः । चेन्न स्युद्धृष्टमित्यत्र तथान्वयस्य दृष्टत्वात् । भ्रम-
रपदं पदार्थः पदार्थान्वयेन ननु पदार्थकदेनेन इति निषेधक्यज्यते ।

राजा पुरुष इत्यत्रापि तथान्वयगोचः स्यात् । घटो न पटः इत्यादौ
 घटपटाभ्यां नञः साक्षादेवान्वयान्निपातातिरिक्तेति । नीलो घट
 इत्यादौ नामार्थयोरभेदसंज्ञेनान्वयान्नेदेनेति । न च राजपुरुष
 इत्यादौ लुप्तविभक्तेः स्मरणं कल्पमिति वाच्यम्, अस्मृतविभक्ते-
 रपि ततो बोधोदयात् । तस्मादराजराजादौ राजसंबन्धिनि लक्षणा ।
 तस्य च पुरुषेण सहाभेदान्वयः । इन्द्रे तु, धवस्वद्विरी छिन्धी-
 स्यादौ धवः स्वद्विरथ विभक्त्यर्थद्वित्वपरकारेण व्युत्पद्यते । तत्र न
 लक्षणा । नै च साहित्ये लक्षणेति वाच्य, साहित्यशून्ययोरपि
 द्वन्द्वदर्शनात् । नै च त्रियामेदेषि धवस्वद्विगे वड्य छिन्नीत्यादौ तद्दर्शनात्साहित्य
 स्थाननुभवाच्च । अत एव राजपुरोहितौ सायुज्यश्रमौ यजेता-
 मित्यत्र लक्षणाभावाद्द्वन्द्व आश्रीयते तस्मात्साहित्य नार्थः किंतु
 वास्तवभेदो यत्र तत्र द्वन्द्वः । नै च नीलपटयोरभेद इत्यादौ
 कयमिति वाच्य, तत्र नीलपटस्य नीलत्वे घटपटस्य घटत्वे
 लक्षणा, अभेद इत्यस्य आश्रयाभेद इत्यर्थात् । समाहारद्वन्द्वे
 तु यदि समाहारोऽप्यनुभूयत इत्युच्यते तदौऽहिनकृन्मित्यादौ
 परपदेऽहिनकृत्समाहारे लक्षणा पूर्वपद तु तात्पर्यग्राहकम् । न
 च मेरीमृदङ्ग वादयेत्यत्र कय समाहारस्यान्वय, अपेक्षानुद्धि-
 विशेषरूपस्य तस्य वादनासंभवादिति वाच्य, परंपरासमन्वयेन

१ नञिति । घटपटिरात्रिपुत्रवद्वति वत्सद्वित्वेनैव साहित्ये तदाभव यदि
 तद्विपदस्य लक्षणा स्वीक्रियते तदा क। हानिरिति शब्दद्वयस्य । समाधानम् ।
 हिमनिःस्वामियत्र साहित्यस्य वि द्वन्द्वधनात् लक्षणा । २ न नञिति ।
 सद्वद्वित्वेनैव साहित्यमात्रेणैव त्रियामेदेषि धवस्वद्विगे वड्य छिन्नीत्यादौ
 कयमिति वाच्य । ३ साहित्यं न ज्ञायामि पदस्यापि । किंतु पदार्थद्वयस्य यत्र वास्तवो
 भेदस्तत्र द्वन्द्व । ४ नञिति । यत्र वास्तवो भेदस्तत्र द्वन्द्व इत्यत्र नियम स्वीकृ-
 यते यत्तदा नीलपटयो भेदाभावात् समाधौ न स्यादन वाद तत्रेति । तथाच
 नीलपटस्यैव भेदस्याद् द्वन्द्व इति भावः । ५ अहिनकृन्मित्यत्र परपदं नञ्उपप-
 द्यति नञ्साहित्यस्य लक्षणा—पूर्वपदं अहिनं तात्पर्यग्राहकम् ।

नदनैवात् । एवं पञ्चमूलीत्यादावपि परे तु अहिनकुलमित्यादौ
अहिर्नकुल्य बुध्यते प्रत्येकमेकत्वान्वयः, समाहारसंज्ञा च यत्रैकत्वं
नपुंसकत्वं च प्राणितूर्येत्यादिषूत्रेणोक्तं तत्रैव, अन्यत्रैकवचनम-
साञ्चित्याहुः । पितरो अशुरावित्यादौ पितृपदे जनकदम्पत्योः
अशुरपदे स्त्रीजनकदम्पत्योर्लक्षणा । एवमन्यत्रापि । घटा इत्यादौ
तु न लक्षणा, घटत्वेन रूपेण नानाघटोपस्थितिसंभवात् । कर्मधा-
रपस्थले तु, नीलोत्पलमित्यादावभेदसंबन्धेन नीलपदार्थ उत्पल-
पदार्थे प्रकारः तत्र च न लक्षणा, अत एव निपादस्पर्शति याजये-
दित्यत्र न तत्पुरुषो लक्षणापत्तेः, किंतु कर्मधारयो लक्षणाभावात् ।
न च निपादस्य संकरजातिविशेषस्य वेदानधिकाराद्याजनासंभव
इति वार्ष्णेय, निपादस्य विद्याप्रयुक्तेस्तत एव कल्पनात् । लीधयेन
मुख्यार्थस्यान्वये तदनुषपत्त्या कल्पनायाः फलमुख्यगौरवतयाऽद्वो-
पत्वादिति । उपकुम्भमर्थेपिण्णलीत्यादौ परपदे तत्संबन्धिनि
लक्षणा पूर्वपदार्थप्रधानतया चान्वयबोध इति । इत्थं च समाप्ते
न कापि शक्तिः पदशक्त्यैव निर्वाहादिति ।

१ एवमि-अभियाताख्यसंयोगवच्छिन्नक्रिया वादनपदार्थ-तस्यापेक्षादुदि-
विशेषरूपमसाहारेऽर्त्तभवस्तथापि स्वाद्यप्यतिस्वरूपपरंपरासंबन्धेन वादनक्रि-
यायाः समाहारऽङ्गवः । अत्र स्वशब्देन अपेक्षादुदिविशेषरूपमसाहारे पृथगे
तस्य-आत्मनो विषयमासंबन्धेन भेदीष्टत्वादि तदुत्तरे वादनरूपक्रियायाः-इति
भावार्थः । २ पञ्चमूलीत्यत्र द्वित्वसंज्ञासंज्ञासंज्ञा-उत्तरपदस्य समाहारे लक्षणा
पूर्वपदं तात्पर्यप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । ३ अभिनवतार्किकाम्बु-अहिनकुलमित्यत्र अहि-
नकुल-इति द्वयोर्भेदः समाहारस्य न । एववचनबोधितैश्वर्यसंस्थायाः प्रत्येक-
मन्वयः । ४ तदनुषपत्त्या-उत्तरपदे लक्षणा पूर्वपदं तात्पर्यप्राप्त्यर्थमित्यर्थः पूर्वपदं ।
५ तत्पुरुषसमाप्ते दूषणं शङ्कते न चेति । निपादस्पर्शति याजयेत्-इति शिषि-
वाक्यस्यैव निपादानां विद्याप्रयोगवत्त्वमपि वक्ष्यते । ६ न च निपादानां विद्या-
वत्त्वेन तत्र नीलवत्त्वम् आह लायतेनेति । कर्मधारयवत्त्वात्तद्वारा प्रथमं
मुख्यार्थेन सहान्वयः पश्चात् तदनुषपत्त्या निपादानां विद्यावत्त्वमेव फलमुख्यगौर-
वस्यादौभवत्वात् । ७ कुम्भसंबन्धमिति स्मरितम्, तथा पिण्णलीसंबन्धमिति पूर्वपदं
इत्याहारः पूर्वपदार्थप्रधानः शाब्दबोधो भवतीत्यर्थः ।

तथा च खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं तथैव पदार्थस्मृत्या महा-
वाक्यार्थबोध इत्यप्याहुः । एतेन वाचद्वर्णाभिव्यङ्ग्यः पदस्फोटोऽपि
निरस्तः । तत्तद्वर्णसंस्कारसहितचरणवर्णोपलंभेन तद्व्यञ्जकेनैवोप-
पत्तेरिति । इदं तु बोध्यम् । यत्र द्वारमित्युक्तं तत्र पिबेहीत्यादि-
पदस्य ज्ञानादेव बोधो न तु पिबानादिरूपार्थज्ञानात् । पदजन्य-
पदार्थोपस्थितेस्तच्छाब्दबोधे हेतुत्वात् । किञ्च क्रियाकर्मपदानां तेन
तेनैव सह साक्षाद्भूत्वात् । तेन क्रियापदं विना कथं शाब्दबोधः
स्यात् । तथा पुष्पेभ्य इत्यादौ स्पृहयतीत्यादिपदाध्याहारं विना
चतुर्थ्यनुपपत्तेः पदाध्याहार आवश्यकः ।

पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता ॥ ८३ ॥

एकपदार्थेऽपरपदार्थसंख्यो योग्यतेत्यर्थः । तज्ज्ञानाभावाच्च
बहिना सिञ्चतीत्यादौ न शाब्दबोधः । नन्वेवस्या योग्यत्वाया ज्ञानं
शाब्दबोधात्मानसर्वत्र न संभवति वाक्यार्थस्यापूर्वत्वादिति चेन्न,
तत्तत्पदार्थस्मरणे सति कचित्संज्ञपरूपस्य, कचिन्निश्चयरूपस्यापि
योग्यताया ज्ञानस्य संभवात् । नव्यास्तु, योग्यत्वाया ज्ञानं न शाब्द-
ज्ञाने कारणम् । बहिना सिञ्चतीत्यादौ सेके बहिकरणत्वाभावरू-
पाऽयोग्यतानिश्चयेन प्रतिबन्धान्न शाब्दबोधः । तदेवावनिश्चयस्य
लौकिकसंनिरुपाजन्यदोषविशेषाज्जन्यज्ञानमात्रे प्रतिबन्धकः-

च्छाब्दबोधे प्रत्यपि प्रतिबन्धकत्वं सिद्धम् । योग्यताज्ञानविलम्बाच्च
शाब्दबोधविलम्बोऽसिद्ध इति वदन्ति ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

आकाङ्क्षां निर्वक्ति—

यत्पदेन विना यस्याननुभावकता भवेत् ।

आकाङ्क्षा वक्तुरिच्छा तु तात्पर्यं परिकीर्तितम् ॥ ८४ ॥

येन पदेन विना यत्पदस्याननुभावाकृत्त्वं तेन पदेन सह
तस्याकाङ्क्षेत्यर्थः । क्रियापदं विना कारकपदं नान्वयबोधं जनय-
तीति तेन तस्याकाङ्क्षा । वस्तुतस्तु क्रियाकारूपदानां संनिधान-
मात्राया चरितार्थम् । परंतु घटकर्मताबोधं मति घटपदोत्तरद्वितीया-
रूपाकाङ्क्षाज्ञानं कारणम् । तेन घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ
न शाब्दबोधः । अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽप्यसार्थतामित्यादौ
तु पुत्रेण सह राजपदस्य तात्पर्यग्रहसत्त्वात्तेनैव सद्धान्वयबोधः ।
पुरुषेण सह तात्पर्यग्रहे तु तेन सद्धान्वयबोधः स्यादेव । तात्पर्यं
निर्वक्ति । वक्तुरिच्छेति । यदि तात्पर्यज्ञानं कारणं न स्यात्तदा
'सिन्धुमानय' इत्यादौ कचिदश्वस्य कचिद्वज्रस्य बोधो न स्यात्

तदभावनिधायस्य प्रतिबन्धकत्वात् । वक्तिना मिश्रतोत्यत्र तेनैव वक्तिकरणत्वा
भावम्प्राप्त्येव निधयेन प्रतिबन्धात् ।

१ क्रियाकारकादिवदानामन्वयबोधकत्वे निधयस्य व्याप्त्यै पुत्रोऽपि तेन सप्त
शाब्देन जानस्तस्मात्तेषां प्रथमाकाङ्क्षाया कारणत्वमनुपपन्नं तथापि प्रत्यये प्रह-
रपुत्रसत्त्वाकाङ्क्षाज्ञानस्यासत्त्वात्प्रतापर्यत्वादाकाङ्क्षाज्ञानमपि प्रत्यह कारणम् ।
यथा घटनिर्धर्मताबोधं प्रति(घट) पदाम्बुप्रदितोत्तरद्वितीयाविमक्तिरूपाकाङ्क्षा-
ज्ञान कारण, तथाच घटः कर्मत्वमानयनं कृति, इत्यादिशक्यस्यो 'घटमानय'
इत्यादिशाकाङ्क्षायादिबोधादिव शाब्दबोधो न भवति । २ अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषो
ऽप्यसार्थताम् इत्यादौ नमयिष्याकाङ्क्षाज्ञानं निवृत्त्यै वस्तुतस्तत्पदोत्तरबोधेन शाब्दबोधो
भवति । कत्र राज्ञ इति मन्थमिच्छाबोधोऽपि च पर्या-उभयत्रान्वयेन भवति । यदि पुत्रे
द्वयप, स्यात्तदा—अथ राज्ञ पुत्र भाषाणि अथ पुरुष जनतत्पदाय अथ सार्थताम्—
यदि पुत्रेऽप्यत्र तदा राज्ञ पुरुष आयाति अथ पुत्र—अथ सार्थतामिति बोधः ।

न च तात्पर्यग्राहकप्रकरणादीनां शाब्दबोधे कारणत्वमस्त्विति वाच्यं, तेषामननुगमात् । तात्पर्यज्ञानमनस्त्वेन तेषामनुगमे तु तात्पर्यज्ञानमेव लाघवात्कारणमस्तु । इत्थं च वेदस्थलेऽपि तात्पर्यज्ञानार्थमीश्वरः प्रत्यक्षते । न च तत्राध्यापकतात्पर्यज्ञानं कारणमिति वाच्यं, सर्गादावध्यापकाभावात् । न च प्रत्य एव नास्तीति कुतः सर्गादिरिति वाच्यं, प्रलयस्यागमेऽपि प्रतिपाद्यत्वात् । इत्थं च शुरुवाक्येऽपीश्वरीयतात्पर्यज्ञानं कारणम् । विसर्वादिशुरुवाक्ये तु शिसपितुरेव तात्पर्यज्ञानं कारणम् । अन्ये तु नानार्थादौ कचिदेव तात्पर्यज्ञानं कारणम् । तथा च शुरुवाक्ये विनैव तात्पर्यज्ञानं शाब्दबोधः । वेदे त्वनादिमीमांसापरिशोधिततत्त्वेनैवावधारणमित्याहुः ॥ ८४ ॥

इति श्रीविश्वनाथशास्त्रपञ्चाननमहोपाध्यायविरचितायां सिद्धान्त

शुक्लावलीं शाब्दबोधः समाप्तम् ॥

पूर्वमनुभवस्मरणमेवाहुर्देहविध्यमुक्तम् । तत्रानुभवमकारा दर्शिताः, सुगमतया स्मरणं न दर्शितम् । तत्र हि पूर्वानुभव कारणम् । अत्र केचित् । अनुभवत्वेन न कारणत्वं किंतु ज्ञानत्वेनैव । अन्यथा सकृदनुभवस्थले स्मरणानन्तरं स्मरणं न स्यात्संपानमकारकस्मरणेन पूर्वसंस्कारस्य विनष्टत्वात् । मन्मते तु तेनैव स्मरणेन संस्कारान्तरद्वारा स्मरणान्तरं जन्यत इत्याहुस्तत्र । यत्र समुहालम्बनोत्तरं घटपटादीनां त्रयेण स्मरणमभिहितं, सकलविषयकस्मरणं तु नाभूत्तत्र कल्पस्य संस्कारनाशकत्वाभावात्कालस्य रोगस्य चरमफलस्य वा संस्कारनाशकत्वं वाच्यम् । तथा च न क्रमिकस्मरणानुपपत्तिः । न च पुनः पुनः स्मरणादृढतरसंस्कारानुपपत्तिरिति वाच्यं, श्रुतिपुटोद्यमसमवधानस्य दाढ्यपटार्थत्वात् । नै च

१ नचति । मयदा स्मृतित्वावच्छिन्नं प्रति अनुभवत्वेन कारणम् वाच्यते मया च जन्तवेनेति विविगमवानिराह्यं ज्ञानत्वेन कारणतायां स्वीकृतं वा

विनिगमनाविरहादेव ज्ञानत्वेनापि जनकत्वं स्यादिति वाच्यं, विशेष-
पर्ययेण व्यभिचाराज्ञाने सामान्यधर्मेणान्यथासिद्धत्वात् । कथमे-
न्यथा दण्डस्य भ्रमिद्वारा द्रव्यत्वेन रूपेण न कारणत्वम् । न
चान्तरालिकस्मरणानां संस्कारनाशकत्वसंशयाद्व्यभिचारसंशय इति
वाच्यम्, अनन्तसंस्कारतद्वाशकल्पैनापेक्षया लाघवेन चरमस्मर-
णस्यैव संस्कारनाशकत्वकल्पनेन व्यभिचारसंशयाभावात् । इति
स्मृतिप्रक्रिया ।

इदानीं क्रममाप्तं मनो निरूपयितुमाह—

साक्षात्कारे सुखादीनां करणं मन उच्यते ।

अयौगपद्याज्ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहेष्यते ॥ ८५ ॥

एतेन मनसि प्रमाणं दर्शितम् । तथाहि सुखसाक्षात्कारः सकृ-
रणको जन्यसाक्षात्कारत्वात् चाक्षुषसाक्षात्कारवत् । इत्यनुमानेन
मनसः करणत्वसिद्धिः । न चैवं दुःखादिसाक्षात्काराणामपि कर-
णान्तराणि स्युरिति वाच्यं, लाघवादेकस्यैव तादृशसकृदसाक्षा-
त्कारकरणतया सिद्धेः । एवं सुखादीनामसम्बन्धिप्रकारणसंयोगा-
श्रयतया मनसः सिद्धिर्बोद्धव्या । तत्र मनसोऽणुत्वे प्रमाणमाह ।

इति । समाप्तम् । यदि विशेषपर्ययेण कार्यकारणभावस्य व्यभिचारो न
ज्ञायते तदा सामान्यधर्मेण कार्यकारणभावस्य कल्पनाद्भवति । प्रकृते अत-
मवत्स्वरूपो विशेषधर्मः स च प्रत्ययादिष्वुच्येव तिष्ठति । ज्ञानत्वरूपसामान्य-
धर्मस्तु स्मृत्यनुमतोपपत्त्याधारण ।

१ कथमन्यथेति । यदि सामान्यधर्मेणैव कारणता मन्यते तदा घटादिकार्यं
प्रति दण्डस्य भ्रमिद्वारा द्रव्यत्वेनापि कारणता मन्तव्या स्यात्—अथ भाव—यद्यपि
दण्डे दण्डस्य द्रव्यत्वमुपमं तिष्ठते तथापि द्रव्यत्वेनापि कारणत्वं मन्तव्यं तस्य न
स्तीह । २ अन्तिमस्मरणान् प्राप्तं मध्यमवर्तानां स्मरणानामपि सम्स्कारनाशक-
त्वशक्ता स्यादेवं च मध्यवर्तिस्मरणेन सम्स्कारनाशस्य सिद्धे स्मृतित्वाच्चिह्न
प्रति अनुमतत्वेन कार्यकारणभावस्यापि व्यभिचाररूपः शङ्केत आग आह-
भनतेति । ३ मनसि सिद्धिरिति । अवेदमनुमानम्—यत्तदुक्तमयमशयिकारण
सदोषं प्रतिपेक्षित्वेन क्वचिदभिहितं, सुखमवच्यन्त्याह समाप्तम् ।

अयोग्यपद्यादिति । ज्ञानानां चाक्षुषरासनादीनामयोग्यमेककालोत्पत्तिर्नास्तीत्यनुभवसिद्धम् । अत्र नानेन्द्रियाणां सत्यपि विषयसंनिधाने यत्संबन्धादेकेनेन्द्रियेण ज्ञानप्लवद्यते यत्संबन्धाच्च परैर्ज्ञानं नोत्पद्यते तन्मनसो विभ्रुत्वे चासंनिधानं न संभवतीति न विभ्रु मनः । न च तदानीषट्पविशेषोद्बोधकविलम्बादेव तज्ज्ञानविलम्ब इति वाच्यं, तथा सति चक्षुरादीनामप्यकल्पनापत्तेः । न च दीर्घशङ्कुलीभक्षणादौ नानावधानभाजां च कथमेकदा नानेन्द्रियजन्यज्ञानमिति वाच्यं, मनसोऽतिलाघवाच्चरया नानेन्द्रियसंबन्धाज्ञानाज्ञानोत्पत्तेः । उत्प्लवशतपत्रमेदादिवयौगपथप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वात् । न च मनसः संकोचविकाशशालित्वाद्बुभयोपपत्तिरस्त्विति वाच्यं, नानावपयतभाशादिकल्पने गौरवाच्छाद्यवाञ्छितवयवस्याणुरूपस्यैव मनसः कल्पनादिति संक्षेपः ॥ ८५ ॥

॥ इति द्रव्यपदार्थो व्याख्यातः ॥

द्रव्यं निरूप्य गुणाश्रित्ययति—

अथ द्रव्याश्रिता ज्ञेया निर्गुणा निष्क्रिया गुणाः ।

गुणत्वजातौ किं मानमिति चेत्, इदम् । द्रव्यकर्मभिरे सामान्यवति या कारणता सा किंचिद्दर्मावच्छिन्ना निरवच्छिन्नकारणताया असंभवात् । नहि रूपत्वादिकं सत्त्वा वा तत्रावच्छेदिका न्यूनातिरिक्तदेशवृत्तित्वात् । अतश्चतुर्विंशत्यनुगतं किंचिद्वाच्यं तदेव गुणत्वमिति सिद्धम् । द्रव्याश्रिता इति । यद्यपि द्रव्याश्रितत्वं न लक्षणं कर्मादावतिव्याप्तेस्तथापि द्रव्यत्वैव्यापकतावच्छेदकसत्ता-

१ दृष्टान्तमत्रायां विचारायां यद्यद्विद्यमानेन कारणविलम्बः अनुभूयते तदा चक्षुरादीन्द्रियाणां किं प्रयोजनं सर्वत्रादृष्टकल्पनेनैव निर्वाहत् । २ यथा वयस्य शतपराणां सुख्या भेदनं क्रमेणैव परंतु कैश्चिन् प्रतीयते—एकवाटावच्छेदेन भेदनं जातमिति । तथा ज्ञानेऽपि—अत्यन्ताप्यवहितवालोत्पत्तिवृत्तरूपदोषेण योग्यपत्रादीनि—वस्तुमो नेति भावः । ३ द्रव्यत्वनिष्क्रियता या गुणनिष्ठा व्यापकता तादृशव्यापकतावच्छेदिका सत्ताभिन्ना गुणत्वरूपा भातितादृशजातिविषयं गुणेऽ इति सूटार्थः ।

भिन्नजातिमत्त्वं तदर्थः । भवति हि गुणत्वं द्रव्यत्वव्यापकतावच्छे-
दकं तद्वत्ता च गुणानामिति । द्रव्यत्वं कर्मत्वं वा न द्रव्यत्वव्याप-
कतावच्छेदकं गगनादौ द्रव्यकर्मणोरभावात् । द्रव्यत्वत्वं सामान्य-
त्वादिकं वा न जातिरिति तद्युदासः । निर्गुणा इति । यद्यपि
निर्गुणत्वं कर्मादावपि तथापि सामान्यवत्त्वे सति कर्मान्यत्वं च
सति निर्गुणत्वं बोध्यम् । जात्यादीनां न सामान्यवत्त्वं, कर्मणो न
कर्मान्यत्वं, द्रव्यस्य न निर्गुणत्वमिति तत्र नातिव्याप्तिः । निष्क्रिया
इति स्वरूपरूपनं न तु लक्षणं गगनादावतिव्याप्तेः ।

रूपं रसः स्पर्शगन्धौ परत्वमपरत्वकम् ॥ ८६ ॥

द्रवत्वं स्नेहवेगाश्च मत्ता मूर्तगुणा अमी ।

मूर्तगुणा इति । अत्र वेगेन स्थितिस्थापकोऽप्युपलक्षणीयः ।
अमूर्तेषु न वर्तन्त इत्यर्थः । लक्षणं तु तावदन्यान्यत्वम् । एवमग्रेऽपि ।
धर्माधर्मौ भावना च शब्दो बुद्ध्यादयोऽपि च ॥ ८७ ॥
एतेऽमूर्तगुणाः सर्वे विद्वद्भिः परिकीर्तिताः ।

अमूर्तगुणा इति । मूर्तेषु न वर्तन्त इत्यर्थः ।

संख्यादयो विभागान्ता उभयेषां गुणा मत्ताः ॥ ८८ ॥

उभयेषामिति । मूर्तामूर्तगुणा इत्यर्थः ॥ ८६-८८ ॥

संयोगश्च विभागश्च संख्या द्वित्वादिकास्तथा ।

१ द्रव्यत्वकर्म कर्मत्वकर्मो वा धर्मः द्रव्यत्वनिरूपितव्यापकतावच्छेदको न भवति ।
यदि सर्वद्रव्येऽत्र द्रव्यं वा कर्मं निष्ठेत् तदा द्रव्यत्वनिरूपितव्यापकता तत्र द्रव्येऽत्र वा
कर्मस्य समागता तथा च तत्र विद्यमानो द्रव्यत्वकर्मो वा कर्मत्वकर्मो वा धर्मोऽपि
व्यापकतावच्छेदको भवितुमर्हति परंतु—आकाशादिष्वेकैरेव किमपि द्रव्यान्तरं सम-
वापनं बन्धनं न निश्चिन्तयित्वा आकाशादिष्वेकैरेव कर्मापि न निश्चिन्तयित्वा द्रव्यत्वकर्मो
धर्मः कर्मत्वकर्मो धर्मः—द्रव्यत्वनिरूपितव्यापकतावच्छेदको न भवति । द्रव्यत्वे
विद्यमानो द्रव्यत्वकर्मो धर्मः—सामान्ये विद्यमानः सामान्यद्रव्यकर्मो धर्मः—आदि-
कर्मो नास्ति किं तु—आकाशविशेषः—तस्याहोरात्रे जातिपरिवर्तनेन द्रव्योत्पत्तिर्न जायते ।

द्विपृथक्त्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता गुणाः ॥ ८९ ॥

अनेकाश्रिता इति । संयोगविभागद्विधादीनि द्विवृत्तीनि ।
त्रित्वचतुष्पादिकं त्रिचतुरादिवृत्तीति बोध्यम् ॥ ८९ ॥

अतः शेषगुणाः सर्वे मता एकैकवृत्तयः ।

रूपरसगन्धस्पर्शं तत्परिमाणैकपृथक्त्वपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुः-
खेच्छाद्वेषमयत्नगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारादृष्टशब्दा इत्यर्थः ।

बुद्ध्यादिपटुं स्पर्शान्ताः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः ॥ ९० ॥

अदृष्टभावनाशब्दा अमी वैशेषिका गुणाः ।

बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषमयत्ना इत्यर्थः । स्पर्शान्ताः रूपरसगन्ध-
स्पर्शा इत्यर्थः । द्रवो द्रवत्वम् । वैशेषिका इति । विशेषा एव वैशे-
षिकाः । स्वार्थे षक् । विशेषेण गुणा इत्यर्थः ।

संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवः सांसिद्धिकस्तथा ॥ ९१ ॥

गुरुत्ववेगौ सामान्यगुणा एते प्रकीर्तिताः ।

संख्यादिरिति । संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वा-
परत्वानीत्यर्थः ।

संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव च ॥ ९२ ॥

एते तु द्वीन्द्रियग्राह्याः—

द्वीन्द्रियेति । चक्षुषा त्वचाऽपि ग्रहणयोग्यत्वात् ।

अथ स्पर्शान्तशब्दकाः ।

वातैकैकेन्द्रियग्राह्याः—

१ विष्णुपुण्यत्वं नाम द्रव्यविभागात्तत्रापि द्विपृथक्त्वमात्राविरचनाद्विधिव्यवहारोऽस्ति-
जातिमत्त्वम् । द्रव्यस्य विभाजनमुपाधिद्वयं पृथिवीत्वं जलत्वादि तत्समानमपि हरण-
संयोगसंख्यादिलभादस्ति विचिन्मात्रा स्याद्व्यवहारं मोक्षस्य विचिन्मात्रा ॥ २ ॥ रूपादिभ-
तिपयगुणेषु विचिन्मात्रा जातिरुत्पादककालमयत्वं पूर्वोक्तविशेषगुणेष्वनुगतमित्यर्थः ।

वाद्येति । रूपादीनां चक्षुरादियामत्वात् ।

गुस्त्वादृष्टभावनाः ॥ ९३ ॥

अतीन्द्रिया विभूनां तु ये स्युर्वैशेषिका गुणाः ।

अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्तिताः ॥ ९४ ॥

विभूनामिति । बुद्धिमुखदुःखेन्द्रोद्देशमयत्नवर्माधर्मभावना-
द्यन्ता इत्यर्थः । अकारणेति कारणगुणेन कार्ये ये गुणा उत्पद्यन्ते
ते कारणगुणपूर्वका रूपादयो वक्ष्यन्ते । बुद्ध्यादयस्तु न तादृशा
आत्मादेः कारणाभावान् ॥ ९०-९४ ॥

अपाकजास्तु स्पर्शान्ता द्रवत्वं च तथाविधम् ।

स्नेहवेगगुस्त्वैकपृथक्त्वपरिमाणकम् ॥ ९५ ॥

स्थितिस्थापक इत्येते स्युः कारणगुणोद्भवाः ।

अपाकजास्तिथिति । पारुजरूपादीनां कारणगुणपूर्वकत्वा-
भावात् अपाकजा इत्युक्तम् । तथाविधमपारुजम् । तथैकत्वमपि
बोध्यम् । सप्तम् ।

संयोगश्च विभागश्च वेगश्चेते तु कर्मजाः ॥ ९६ ॥

कर्मजाइति । यद्यपि कर्मजत्वं न साधर्म्यं यद्यदावतिव्याप्तेः,
संयोगजसंयोगेऽप्याप्तेः । तथापि कर्मजवृत्तिगुणत्वव्याप्यजाति-
मत्त्वं बोध्यम् । एवमन्यत्राप्युक्तम् ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

स्पर्शान्तपरिमाणैकपृथक्त्वं स्नेहशब्दके ।

भवेदसमवायित्वं-

स्पर्शान्तंति । [स्पर्शोऽध्यानुष्णो मायः ।] एतद्व्यस्त्यमित्यत्र
त्यन्ययस्य अन्यैकमन्वयादेकत्वं पृथक्त्वं च यावत् । पृथक्त्वपदेन
वैकपृथक्त्वं विवक्षितम् । भवेदसमवायित्वमिति । यथादि-
स्परसगन्धस्पर्शाः कषान्दादिरूपरसगन्धस्पर्शेभ्यो भवन्ति । एवं

कपालादिपरिमाणादीनां यत्रादिपरिमाणायसमवायिकारणत्वम् ।
शब्दस्यापि द्वितीयशब्दं प्रत्यसमवायिकारणत्वम् । एवं स्थिति-
स्यापकैकपृथक्त्वयोरपि हेयम् ।

—अथ वैशेषिके गुणे ॥ ९७ ॥

आत्मनः स्यान्निमित्तत्वम्—

निमित्तत्वमिति । बुद्ध्यादीनामिच्छादिनिमित्तत्वादिति भावः ।

—उष्णस्पर्शगुरुत्वयोः ।

वेगोऽपि च द्रवत्वे च संयोगादिद्वये तथा ॥ ९८ ॥

द्विधैव कारणत्वं स्याद्

द्विधैवेति । असमवायिकारणत्वं निमित्तकारणत्वं च ।
तथाहि । उष्णस्पर्श उष्णस्पर्शस्यासमवायिकारणं पाकत्रे निमि-
त्तम् । गुरुत्वं गुरुत्वपतनयोरसमवायिकारणं प्रतिघाते निमित्तम् ।
वेगो वेगस्पर्शानयोरसमवायी अभिघाते निमित्तम् । द्रवत्वं द्रवत्व-
स्पर्शानयोरसमवायि संग्रहे निमित्तम् । भेरीदण्डसंयोगः शब्दे
निमित्तम् । मेर्षाकाशसंयोगोऽसमवायी । वंशदलद्वयविभागः शब्दे
निमित्तम् । वंशदलाकाशविभागोऽसमवायीति ।

अथ प्रादेशिको भवेत् ।

वैशेषिको विमुगुणः संयोगादिद्वयं तथा ॥ ९९ ॥

प्रादेशिकोऽव्याप्यवृत्तिः ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

चक्षुर्ग्राह्यं भवेद्रूपं द्रव्यादेरुपलम्भकम् ।

चक्षुषः सहकारि स्याच्छ्रुत्वादिगमनेकधा ॥ १०० ॥

चक्षुरिति । रूपत्वनाविस्तृत्यसिद्धा । रूपशब्दोद्वेगिनी
प्रतीतिर्नास्तीति चेन्मास्तु रूपशब्दप्रयोगस्तथापि नीलपीतादिष्व-
नुगतजातिविशेषोऽनुभवसिद्ध एव । रूपशब्दप्रयोगेऽपि नीलो

वर्णः पीतो वर्ण इति वर्णविशेषोल्लेखिनी प्रतीतिरस्त्येव । एवं नीलत्वादिकमपि प्रत्यक्षसिद्धम् । न चैकैका एव नीलरूपादिव्यक्तय इत्येकव्यक्तिवृत्तित्वाद्नीलत्वादिकं न जातिरिति वाच्यं, नीलो नष्टो रक्त उत्पन्न इत्यादिप्रतीतेर्नीलादेरूपाद्विनाशशालितया नानात्वात् । अन्यथा एकनीलनाशे जगदनीलमापद्येत । न च नीलसमवायरक्तसमवाययोरेवोत्पाद्विनाशविषयकोऽसौ प्रत्यय इति वाच्यं, प्रतीत्या समवायानुल्लेखात् । न च स एवायं नील इति प्रत्ययाल्लाघवाच्चैरयमिति वाच्यं, प्रत्यक्षस्य तज्जातीयविषयकत्वात् । सैवैवं गुर्जरीतिवत् । लाघवं तु प्रत्यक्षवाधितम् । अन्यथा घटादीनामप्येक्यमसङ्गात् । उत्पादविनाशबुद्धेः समवायबलम्बनत्वापत्तेरिति । एतेन रसादिकमपि व्याख्यातम् । चक्षुर्ग्राह्यमिति । चक्षुर्ग्राह्यविशेषगुणत्वमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । द्रव्यादेरिति । उपलम्भकमुपलब्धिकारणम् । इदमेव विवृणोति । चक्षुष इति । द्रव्यगुणकर्मसामान्यानां चाक्षुषप्रत्यक्षं प्रति उद्भूतरूपं कारणम् । शुक्लादिकमनेकधेति । तच्च रूपं शुक्लनीलपीतरक्तहरितकपिशर्करादिभेदादनेकरूपकारकं भवति । ननु कथं कर्षुरपतिरिक्तरूपं भवति । इत्थं नीलपीताद्यवयवारब्धोऽवयवी न तावन्निरूपोऽप्रत्यक्षमसङ्गात् । नापि व्याप्यवृत्तिर्नीलादिरूपमुत्पद्यते पीतावच्छेदेनापि नीलोपलब्धिमसङ्गात् । नाप्यन्याप्यवृत्तिर्नीलादिकमुत्पद्यते व्याप्यवृत्तिर्जातीयगुणानामन्याप्यवृत्तित्वे विरोधात् । तस्मान्नानाजातीयरूपैरवयविनि विजातीयं चित्रं रूपमारभ्यते । अत एवैकं चित्रमित्यनुभवोऽपि । नानारूपकल्पने गौरवात् । इत्थं च नीलादीनां पीताचारभ्ये प्रतिवैन्वस्त्वकल्पनादव-

१ नचेति । “ पीतो नष्टो रक्त उत्पन्न ” इति प्रत्ययश्च नीलसमवायनाश रक्तसमवायोत्पत्तिश्च आत्रगाहते न तु नीलनाशतोऽस्त्येव तत्रात्र नीलपीतादिभ्यस्त्रिभूतानात्वरूपमवच्छिन्नमिति यावत् । २ इत्थं चेति । वक्ष्यमाणेन चित्ररूपमिदं चोपपन्नं । ३ प्रतिबन्धकत्वरूपनादिति । समवायेन नीलं प्रति स्वसमवायिसमये

यविनि न पीताद्युत्पत्तिः । एतेन स्पष्टोऽपि व्याख्यातः । रसा-
दिकमपि नाव्याप्यवृत्तिर्किंतु नानाजातीयरससंबन्धवैराग्येष्वप-
विनि रसाभावेऽपि न क्षतिः । तत्र रसनयाज्वपरस एव गृह्यते,
रसनेन्द्रियादीनां द्रव्यग्रहे साधर्माभावात्, अवयविनो नीर-
सत्वेऽपि क्षतेरभावात् । नव्यास्तु, तत्राव्याप्यवृत्त्येव नानारूपं;
नीलादेः पीतादिप्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवात् । अत एव—

लोहितो यस्तु वर्णेन मृते पुच्छे च पाण्डुरः ।

श्वेतः शुभ्रविषाणाभ्यां स नीलो हृष उच्यते ।

इत्यादिशास्त्रमप्युपपद्यते । न च व्याप्याव्याप्यवृत्तिजातीययो-
र्द्वयोर्विरोधः, मानाभावात् । न च लाघवादेकं रूपम्, अनुभवेवि-
रोधात् । अन्यथा घटादेरपि लाघवादिक्यं स्यात् । एतेन स्पष्टादि-
कमपि व्याख्यातमिति वदन्ति ॥ १०० ॥

जलादिपरमाणौ तन्नित्यमन्यत्सहेतुकम् ।

जलादीति । जलपरमाणौ तेजःपरमाणौ च रूपं नित्यम् ।
पृथिवीपरमाणुरूपं तु न नित्यं तत्र पाकेन रूपान्तरोत्पत्तेः । नहि
घटस्य पाकानन्तरं तदवयवोऽप्यहं उपलभ्यते । नहि रक्तकपालस्य
कपालिका नीलावयवा भवति । एवंक्रमेण परमाणवपि पाक-
सिद्धेः । अन्यजलतेजःपरमाणुरूपमिदं रूपं सहेतुकं जन्यम् ।

रसं निरूपयति—

रसस्तु रसनाग्राह्यो मधुरादिस्नेकधा ॥ १०१ ॥

सहकारी रसज्ञाया नित्यतादि च पूर्ववत् ।

मत्सर्गवर्णन बीजानिद्रिरूपत्वेन बीजरूपं प्रति बीजानिद्रिरूपत्वेन प्रति-
बन्धकत्वमिति रीत्या प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावकत्वनाशदया नानाकारादिकरा-
त्त्वपादाकार्ये घटे बीजकपालावयव्येदेन बीजोन्माहावनेर्दुर्गात्तादिति भावः ।

१ रूपमिति । त्विदं रूपमिति । २ “अयं बीजविराजितवर्णोऽष्टोत्तरशी”
इत्युक्तमहोपाधिरिति । ३ यत्र वरावयवोऽप्यावात् पादो यत्र परमाणव-
भाव इति रसमिति ।

रसस्त्विति । सहकारीति । रासनज्ञाने रसः कारण-
मित्यर्थः । पूर्ववदिति । जलपरमाणौ रसो नित्योऽन्यः सर्वोऽपि
रसोऽनित्य इत्यर्थः ।

गन्धं निरूपयति—

घ्राणग्राह्यो भवेद्गन्धो घ्राणस्यैवोपकारकः ॥ १०२ ॥

घ्राणग्राह्य इति । उपकारक इति । घ्राणजन्यज्ञाने कारण-
मित्यर्थः । सर्वो गन्धोऽनित्य एव ॥ १०१ ॥ १०२ ॥

सौरभश्चासौरभश्च स देधा परिकीर्तितः ।

स्पर्शं निरूपयति—

स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यस्त्वचः स्यादुपकारकः ॥ १०३ ॥

स्पर्श इति । उपकारक इति । स्पर्शनमत्यक्षे स्पर्शः कारण-
मित्यर्थः ॥ १०३ ॥

अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात्स त्रिविधो मतः ।

कठिन्यादि क्षितावेव नित्यतादि च पूर्ववत् ॥ १०४ ॥

अनुष्णाशीतेति । पृथिव्यां वायौ च स्पर्शोऽनुष्णाशीतः ।
जले शीतः । तेजस्युष्णः । कठिन्येति । कठिनमुद्वृषस्पर्शां
पृथिव्यामवेत्यर्थः । कठिनत्वादिकं तु न संयोगगतो जाति-
मिश्रणः, चक्षुर्ग्राह्यत्वापत्तेः । पूर्ववदिति । जलतेजोराष्ट्रपरमाणुस्पर्शां
नित्यास्तद्विधास्तनित्या इत्यर्थः ॥ १०४ ॥

एतेषां पाकजत्वं तु क्षितौ नान्यत्र कुत्रचित् ।

तत्रापि परमाणौ स्यात्पाको वेशेषिके नये ॥ १०५ ॥

एतेषामिति । एतेषां रूपरसगन्धस्पर्शानां नान्यथेति ।
पृथिव्यां हि रूपरसगन्धस्पर्शपराट्तिरग्रिमयोगादुपलभ्यते । नहि

शतधापि ध्यायमाने जले रूपादिकं परिवर्तते । नीरे सौरभपौष्णं
चान्वयव्यतिरेकाभ्यामौपाधिकमेवेति निर्णयते । पवनपृथिव्योः
शीतस्पर्शादिवत् । तत्रापि पृथिवीष्वपि मध्ये परमाणावेव रूपा-
दीनां पाक इति वैशेषिका वदन्ति । तेषामपमाश्रयः । अवयवि-
नाञ्जष्ट्येष्ववयवेषु पाको न संभवति परंतु बहिसंयोगेनावयवेषु
विनष्टेषु स्वतन्त्रेषु परमाणुषु पाकः । पुनश्च परपरमाणुसंयोगाद्व्य-
णुकादिक्रमेण पुनर्महावयवविपर्यन्तमुत्पत्तिः । तेजसामतिशयितयेग-
वशात्पूर्वव्यूहनाशो ददिति व्यूहान्तरोत्पत्तिश्चेति । अत्र व्यणुकादि-
विनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरुत्पत्त्या रूपादिमज्जवतीति
शिष्यमुद्भिर्वैशद्यार्थं क्षणप्रक्रिया । तत्र विभागजविभागानङ्गीकारे
नवक्षणा तदङ्गीकारे तु विभागः किंचित्सापेक्षो विभागं जनयेत् ।
निरपेक्षस्य तत्रैव कर्मत्वं स्यात् । संयोगविभागधोरनपेक्षं कारणं
कमेति वैशेषिकमूत्रम् । स्वोत्तरोत्पन्नभावान्तरानपेक्षत्वं तत्सार्थः ।
अन्यथा कर्मणोऽप्युत्तरसंयोगोत्पत्तौ पूर्वसंयोगनानापेक्षणादव्याप्तिः
स्यात् । तत्र यदि द्रव्यारम्भरुतसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य
विभागजविभागः स्यात्तदा दशक्षणा । अथ द्रव्यनाशविशिष्टं कालम-
पेक्ष्य विभागजविभागः स्यात्तदा दशक्षणा । तथा हि अथ नव-
क्षणा । बहिसंयोगात्परमाणौ कर्म । ततः परमान्वन्तरेण विभागः ।
तत आरम्भरुतसंयोगनाशः । ततो व्यणुकनाशः । १ । ततः परमाणौ
द्रव्यामादिनाशः । २ । ततो रक्ताद्युत्पत्तिः । ३ । ततो द्रव्यारम्भांशु-
गुणा क्रिया । ४ । ततो विभागः । ५ । ततः पूर्वसंयोगनाशः । ६ ।

१. रूपादीनां पाक इति । रूपादीनां पराप्रतिरिक्तार्थः । २. पाको न संभवतीति
रूपादिररादिति द्रव्यरुतसंयोगो न संभवतीत्यर्थः । ३. रूपादिररादिति
संभवतीति भावः । ४. रूपादिनाशं प्रति साधारणपरमाणुनाशारम्भसर्ववयवनाशेदेव
तेजसंयोगश्च हेतुमत्तावयवविनाशकमेव तत्रैव तत्त्व अवयविति रूपादिनाशो
न भवति तदेतौः तत्रैव तत्त्वकमेव तेजसंयोगाभावात्तदिति भावः ।
५. ततः परमाणौ द्रव्यामादिनाश इति । द्रव्यामादिनाशं प्रति व्यणुकाद्युत्प-
त्तिश्च प्रतिवचनत्वात् तदुक्तं द्रव्यामादिनाशवदिति भावः ।

तत आरम्भकसंयोगः । ७ । ततो अणुकोत्पत्तिः । ८ । ततो रक्ता-
द्युत्पत्तिः । ९ । ननु श्यामादिनाशक्षणे रक्तोत्पत्तिक्षणे वा परमाणौ
द्रव्यारम्भानुगुणाः क्रियास्त्विति चेन्न, अग्निसंयुक्ते परमाणौ यत्कर्म
तद्विनाशमन्तरेण गुणोत्पत्तिमन्तरेण च परमाणौ क्रियान्तरमावा-
त्कर्मवति कर्मान्तरानुत्पत्तेर्निर्गुणे द्रव्ये द्रव्यारम्भानुगुणक्रियानुप-
पत्तेश्च । तथापि परमाणौ श्यामादिनिवृत्तिसमकालं रक्ताद्युत्पत्तिः
स्यादिति चेन्न, पूर्वरूपादिध्वंसस्यापि रूपान्तरे हेतुत्वात् । इति
नवक्षणा । अथ दशक्षणा । सा च आरम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं
कालमपेक्ष्य विभागेन विभागजनने सति स्यात् । तथा हि । वह्नि-
संयोगाद्दृश्यकारम्भके परमाणौ कर्म । ततो विभागः । तत आर-
म्भरुसंयोगनाशः । ततो अणुरनाद्यविभागजविभागौ । १ । ततः
श्यामनाशपूर्वसंयोगनाशौ । २ । ततो रक्तोत्पत्त्युत्तरसंयोगौ । ३ ।
ततो वह्निनोदनजन्यपरमाणुकर्मणो नाशः । ४ । ततोऽष्टवदात्म-
संयोगाद्द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया । ५ । ततो विभागः । ६ । ततः
पूर्वसंयोगनाशः । ७ । तत आरम्भरुसंयोगः । ८ । ततो अणुको-
त्पत्तिः । ९ । ततो रक्तोत्पत्तिः । १० । अथैकादशक्षणा । वह्नि-
संयोगात्परमाणौ कर्म । ततो विभागः । ततो द्रव्यारम्भरुसंयोग-
नाशः । ततो अणुरनाशः । १ । ततो अणुरनाशविशिष्टं कालम-
पेक्ष्य विभागजविभागश्यामनाशौ । २ । ततः पूर्वसंयोगनाश-
रक्तोत्पत्तिः । ३ । तत उत्तरसंयोगः । ४ । ततो वह्निनोदनजन्य-
परमाणुकर्मनाशः । ५ । ततोऽष्टवदात्मसंयोगाद्द्रव्यारम्भानुगुणा
क्रिया । ६ । ततो विभागः । ७ । ततः पूर्वसंयोगनाशः । ८ ।
ततो द्रव्यारम्भकोत्तरसंयोगः । ९ । ततो अणुकोत्पत्तिः । १० ।
ततो रक्ताद्युत्पत्तिः । ११ । इति । मध्यमशब्दवदेकस्मादग्निसंयो-

१ अथ य एवाग्निसंयोगो अणुरनाशकः न एव श्यामनाशे रक्तोत्पादे च हेतु-
रिति केचित्किञ्चन पुनरग्न्यारम्भयोगादिति भाव्यस्तत्र काररणीयविशेषाभिदे-
शसाह सध्यमशब्दवदिति । अर्द्धं नाशं यथा आरम्भकशब्दं वक्तव्यम् । मध्यमं

गान्ध्वं रूपनाशोत्पादौ तावत्कालमेकस्याग्रेरस्थिरत्वात् । किञ्च
नाशक एव यद्युत्पादकस्तदा नष्टे रूपादावग्निनाशे नौरूपश्चिरं
परमाणुः स्यात् । उत्पादकश्चेन्नाशकस्तदा रक्तोत्पत्तौ तदग्निनाशे
रक्ततरतो न स्यात् । अथ परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात्पञ्चमादि-
क्षणेऽपि गुणोत्पत्तिः । तथाहि । एकत्र परमाणौ कर्म । ततो
विभागः । तत आरम्भकसंयोगनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी । ततस्तु
अणुकनाशः । परमाण्वन्तरकर्मजन्यविभाग इत्येकः कालः । १ ।
ततः श्यामादिनाशः । विभागाच्च पूर्वसंयोगनाशश्चेत्येकः कालः । २ ।
ततो रक्तोत्पत्तिर्द्रव्यारम्भकसंयोगश्चेत्येकः कालः । ३ । अथ अणु-
कोत्पत्तिः । ४ । ततो रक्तोत्पत्तिरिति । ५ । पञ्चसणा । द्रव्य-
नाशसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात्पष्टे गुणोत्पत्तिः । तथा
हि । परमाणुकर्मणा परमाण्वन्तरविभागः । तत आरम्भकसंयोग-
नाशः । अथ अणुकनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी । १ । अथ श्यामादि-
नाशः । परमाण्वन्तरकर्मजश्च विभागः । २ । ततो रक्तोत्पत्तिः
परमाण्वन्तरे पूर्वसंयोगनाशश्च । ३ । ततः परमाण्वन्तरसंयोगः । ४ ।
ततो अणुकोत्पत्तिः । ५ । अथ रक्तोत्पत्तिरिति । ६ । पदक्षणा ।
एवं श्यामनाशक्षणे परमाण्वन्तरेण कर्मचिन्तनात्सप्तसणा । तथा
हि । परमाणौ कर्म ततः परमाण्वन्तरेण विभागः । तत आरम्भक-
संयोगनाशः । ततो अणुकनाशः । १ । ततः श्यामादिनाशपरमाण्व-
न्तरकर्मणी । २ । ततो रक्तोत्पत्तिः परमाण्वन्तरे कर्मजविभागश्च । ३ ।

यावत्पञ्चसर्गाः स्वपूर्वसंज्ञार्थं अग्निं ज्योतिरव्युत्पत्तिं प्रति च कारणता तर्क-
न्यर्थः । एतस्मादिनि-अणुकनाशकार्त्तस्मादित्यर्थः ।

१ रक्ततरता न स्यादिति । अयं अतः कल्पनाद्यवतावच्छेदकं किञ्चिद्व्याप्ति-
योगत्वं तदेव यमुत्पादकनाशच्छेदकं तदा कार्यनाशच्छेदकमपि सामान्यतः पूर्वो-
पमाणात्पत्तत्वं त्वया साध्यं तथा सति किञ्चिद्व्यवस्था अस्ति रक्ततमना परमाणौ
न स्यात् । कार्यवैधिभ्यस्य कारणतावच्छेदकमेवापीतत्वादिति । २ अथ परमा-
वन्तर इति । अणुकनाशकार्त्तियावत्परमाणुमित्रमणुकान्ताररम्भकारणभा-
वित्यर्थः । ३ कर्मचिन्तनादिति । अणुकारम्भकसंयोगनाशानुवृत्तिक्षणे अणुका-
न्तरारम्भकर्मचिन्तनादित्यर्थः ।

ततः परमाण्वन्तरेण पूर्वसंयोगनाशः । ४ । ततः परमाण्वन्तरेण संयोगः । ५ । ततो व्यणुकोत्पत्तिः । ६ । ततो रक्तोत्पत्तिः । ७ । इति सप्ततन्त्राणां । एवं रक्तोत्पत्तिसप्तकालं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनादष्टतन्त्राणां । तथाहि । परमाणौ कर्म । ततः परमाण्वन्तरविभागः । तत आरम्भरुसंयोगनाशः । ततो व्यणुकनाशः । १ । ततः श्यामनाशः । २ । ततो रक्तोत्पत्तिपरमाण्वन्तरकर्मणी । ३ । ततः परमाण्वन्तरकर्मजविभागः । ४ । ततः परमाण्वन्तरे पूर्वसंयोगनाशः । ५ । ततः परमाण्वन्तरसंयोगः । ६ । ततो व्यणुकोत्पत्तिः । ७ । अथ रक्तोत्पत्तिरित्यष्टतन्त्राणां ॥ १०५ ॥

नैयायिकानां तु नये द्व्यणुकादावपीष्यते ।

नैयायिकानामिति । नैयायिकानां मते द्व्यणुकादाववयविन्यपि पाको भवति । तेषामयमाशयः । अवयविनां सच्छिद्रत्वाद्भेदेः द्वित्वादवयवैरन्तःप्रविष्टैरवयवेष्ववयवेष्वपि पाको न विरुद्धयते । अनन्तावयवितन्त्राशकल्पने गौरवात् । इत्थं च सोऽयं घट इत्यादि-मैत्यभिज्ञाऽपि संगच्छते । यत्र तु न मत्पभिज्ञा तत्रावयविनाशोऽपि स्वीक्रियत इति ।

संख्यां निरूपयितुमाह—

गणनाव्यवहारे तु हेतुः संख्याभिधीयते ॥ १०६ ॥

गणनेति । गणनाव्यवहारासाधारणकारणं संख्येत्यर्थः । १०६ ।

नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्येऽनित्यमिष्यते ।

द्वित्वादयः परार्धान्ता अपेक्षाबुद्धिर्जा मताः ॥ १०७ ॥

नित्येष्विति । नित्येषु परमाण्वादिषु एकत्वं नित्यम् । अनित्ये घटादरेकत्वमनित्यमित्यर्थः । द्वित्वादयो व्यासज्यट्ति-संख्या अपेक्षाबुद्धिजन्याः ॥ १०७ ॥

१ मत्पभिज्ञानि संगच्छन्ते—इति । पूर्वोक्तविनाशे मूलरूपेणावयविनि पूर्वावयविनोत्पत्तेः शब्देनाशब्देनादिविनि प्राप्यभिज्ञा न स्थासिति भावः । २ द्वित्वादयो १०७ । एकत्वाद्यमकत्वमात्ममपेक्षाबुद्धिजन्यमित्यकारणजन्यदिरत्यर्थः ।

अनेकाश्रयपर्याप्ता एते तु परिकीर्तिताः ।

अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां निरूपितः ॥ १०८ ॥

अनेकेति । यद्यपि द्वित्वादिसमवायः प्रत्येकं घटादावपि वर्तते तथाप्येको द्वाविति प्रत्ययाभावात् एको न द्वाविति प्रत्यय-संभवाच्च, द्वित्वादीनां पर्याप्तिलक्षणः कश्चन संबन्धोऽनेकाश्रयोऽभ्यु-पागम्यते । प्रथममपेक्षाबुद्धिः, ततो द्वित्वोत्पत्तिः, ततो विशेषण-ज्ञानं द्वित्वत्वनिर्विकल्पात्मकम् । ततो द्वित्वत्वविशिष्टप्रत्यक्षम्, अपेक्षाबुद्धिनाशश्च । ततो द्वित्वनाश इति । यद्यपि ज्ञानानां द्विक्षण-माश्रयायित्वं योग्यविश्वविशेषगुणानां स्वोत्तरवर्तिगुणनाशत्वात् । तथाप्यपेक्षाबुद्धेर्विशेषणावस्थापित्वं कल्प्यते । अन्यथा निर्विकल्प-कालेऽपेक्षाबुद्धिनाशानन्तरं द्वित्वस्यैव नाशः स्यात्तु द्वित्व-प्रत्यक्षं, तदानीं विपर्याभावात् । विद्यमानस्यैव बहुरादिना ज्ञान-जननोपगमात् । तस्माद्द्वित्वप्रत्यक्षादिकमपेक्षाबुद्धेर्नाशकं कल्प्यते । न चापेक्षाबुद्धिनाशात्कथं द्वित्वनाश इति वाच्यं, कालान्तरे, द्वित्व-प्रत्यक्षाभावात् । अपेक्षाबुद्धिस्तदुत्पादिका तत्राज्ञातत्राश इति कल्पनात् । अत एव तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादिकं तेनैव गृह्यत इति कल्प्यते । न चापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वप्रत्यक्षे कारणत्वयस्त्विति वाच्यं, लाघवेन द्वित्वं प्रत्येव कारणत्वस्यैवोचितत्वात् । अतीन्द्रिये ब्रह्मकादावपेक्षाबुद्धिर्योगिनाम् । सर्गादिकालीनपरमाप्त्वादावी-

असमवायिकारणं तु द्वित्वं प्रति समवायिकारणत्वभावदेकत्वमिति बोध्यम् । व्यासज्येति । चर्मद्रव्यसमनियतवृत्तिद्वित्वादिरपार्थपर्यन्ता यावत्सर्वत्वा अपेक्षा-बुद्धिजन्या इत्यर्थः ।

१ द्विरप्रत्ययप्रतिपत्तिः । द्वित्वद्वित्वत्वनिर्विकल्पकमित्यर्थः । भाविना वित्तद्विष्टकत्वादिप्रत्यक्षपरिग्रहः । योग्यविश्वविशेषगुणत्वस्य स्वत्वस्य चात्रा-तस्याभावेन स्वोत्तरोत्तरगुणत्वस्याउपगतत्वाभावात्तत्तदभ्यक्षित्वेनैव नाशयमात्मक-भावस्य वाच्यतया द्वित्वत्वविशिष्टप्रत्यक्षरूपकार्यावरोधेन द्वित्वद्वित्वत्वनिर्विक-ल्पकस्यैव तदभ्यवित्तेनावेक्ष्यबुद्धिनाशकत्वं कल्प्यते न तु द्वितीयगुणोत्पत्त्यन्तर-
' नादिति भावः ।

शरीयापेक्षाबुद्धिर्विद्याण्डान्तरवर्तियोगिनामपेक्षाबुद्धिर्वा द्वित्वादि-
कारणमिति ॥ १०८ ॥

अपेक्षाबुद्धिः केतयत आह—

अनेकैकत्वबुद्धिर्या सापेक्षाबुद्धिरिष्यते ।

अनेकेति । अयमेकोऽयमेक इत्याकारिका इत्यर्थः । इदं तु
बोध्यम् । यन्नानिर्णयकत्वन्नानं तत्र त्रित्वादिभिन्ना बहुत्वसंख्यो-
त्पद्यते यथा सेनावनादाविति कन्दलीकारः । आचार्यास्तु त्रित्वा-
दिकमेव बहुत्वं मन्यन्ते । तथा च त्रित्वत्वादिव्यापिका बहुत्वत्व-
जातिर्नान्तिरिच्यते । सेनावनादाद्युत्पद्येऽपि त्रित्वादौ त्रित्वत्वाद्य-
ग्रहो दोषाद् । इत्थं चेतो बहुतरेयं सेनेति प्रतीतिरूपपद्यते । बहु-
त्वस्य संख्यास्तस्त्वे तु तत्तारतम्याभावात्त्रोपपद्येतेत्यवधेयम् ।

परिमाणं निरूपयति—

परिमाणं भवेन्मानव्यवहारस्य कारणम् ॥ १०९ ॥

परिमाणमिति । परिमितिव्यवहारात्तात्पारणं कारणं परि-
माणमित्यर्थः ॥ १०९ ॥

अणु दीर्घं महच्छ्रस्वमिति तद्वेद ईरितः ।

तदनुर्विषं अणु मरद् दीर्घ इत्थं चेति—

अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ॥ ११० ॥

संख्यातः परिमाणान्न प्रचयादपि जायते ।

तन्परिमाणम् । निष्पत्तिरत्र परिमाणमिन्प्यनुपपद्यते । जायते
इत्यत्रापि परिमाणमिन्प्यनुवर्तते । अनित्यमिति पूर्वोक्तान्वि-

१ अद्वैत इति । तत्तत्पदविभाषादिर्विद्वत्प्राज्ञैश्च विवेच्यतामिति विवेक-
तत्त्वज्ञानादिति बुद्धिरपेक्षाबुद्धिरित्यर्थ इति भावः । २ अन्वयेऽतीति । अवि-
वर्तकत्वज्ञानादिति विद्याबुद्ध्यादिव्यापिनि जायते । दोषाद् विद्यामेवेव तत्त्वज्ञा-
नात्तात्पर्यम् ।

तम् । तथा चानित्यपरिमाणं संख्याजन्यं परिमाणजन्यं प्रचय-
जन्यं चेत्पर्यः ।

तत्र संख्याजन्यमुदाहरति—

अनित्यं द्व्यणुकादौ तु संख्याजन्यमुदाहृतम् ॥१११॥

अनित्यमिति । द्व्यणुकस्य त्रसरेणोश्च परिमाणं प्रति पर-
माणुपरिमाणं द्व्यणुकपरिमाणं वा न कारणं परिमाणस्य स्वसमान-
जातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वात् । द्व्यणुकस्याणुपरिमाणं तु पर-
माण्वणुत्वापेक्षया नोत्कृष्टम् । त्रसरेणुपरिमाणं तु न सजातीयम् ।
अतः परमाणौ द्वित्वसंख्या द्व्यणुकपरिमाणस्य द्व्यणुके त्रित्वसंख्या
च त्रसरेणुपरिमाणस्यासमवायिकारणमित्यर्थः ॥ ११० ॥ १११ ॥

परिमाणजन्यं परिमाणमुदाहरति—

परिमाणं घटादौ तु परिमाणजमुच्यते ।

प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते ॥११२॥

परिमाणं तूलकादौ

परिमाणं घटादाविति । घटादिपरिमाणं कपालादिपरिमा-
णजन्यम् । प्रचयजन्यमुदाहर्तुं प्रचयं निर्वक्ति प्रचय इति ॥११२॥

नाशस्वाश्रयनाशतः ।

परिमाणं चाश्रयनाशादेव नश्यतीत्याह । नाश इति । अर्था-
त्परिमाणस्यैव । न चावयवनाशः कथं परिमाणनाशकः सत्यव-
यवविनि त्रिक्तुरादिपरमाणुविच्छेदे तदुपचये चावयवविनः प्रत्य-
भिज्ञानेपि परिमाणान्तरस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति वाच्यम्, पर-
माणुविच्छेपे हि द्व्यणुकस्य नाशोऽवश्यमभ्युपेयस्तत्रातो च त्रसरेणु-
कनाशः, एवंक्रमेण घटावयवविनो नाशस्यावश्यकत्वात् । सति च
नाशकेऽनभ्युपगममात्रेण नाशस्याप्युपपत्तुमशक्यत्वात् । शरीरादा-
वयवोपचयेऽसमवायिकारणनाशस्यावश्यकत्वादवयवविनाश आव-

श्यकः । न च पटादिविनाशोऽपि तन्त्वन्तरसंयोगात्परिमाणाधिक्यं
न स्यादिति वाच्यं, तत्रापि वेमाद्यभिघातेनासमवायिकारणतन्तु-
संयोगनाशात्पटनाशस्यावश्यकत्वात् । किंच तन्त्वन्तरस्य तत्पटा-
वयवत्वे पूर्वं तत्पट एव न स्यात्तन्त्वन्तररूपकारणाभावात् । तन्त्व-
न्तरस्यावयवत्वाभावे च न तेन परिमाणाधिक्यं संयुक्तद्रव्यान्तर-
वत् । तस्मात्तत्र तन्त्वन्तरसंयोगे सति पूर्वपटनाशस्ततः पटान्तरो-
त्पत्तिरित्यवश्यं स्वीकार्यम् । अवयविनः प्रत्यभिज्ञानं तु साजात्येन
दीपफलिकादिवत् । न च पूर्वतन्त्र एव तन्त्वन्तरसहकारात्पूर्वपटे
सत्येव पटान्तरमारभन्तामिति वाच्यं, मूर्तयोः समानदेशताविरो-
धात्तत्र पटद्रव्यासंभवादेकदा नानाद्रव्यस्य तत्रोपलम्भस्य बाधित-
त्वाच्च । तस्मात्पूर्वद्रव्यस्य प्रतिबन्धकस्य विनाशे द्रव्यान्तरोत्पत्ति-
रित्यवश्यमभ्युपेयत्वात् ।

पृथक्त्वं निरूपयति—

संख्यावत्तु पृथक्त्वं स्यात्पृथक्प्रत्ययकारणम् ॥११३॥

अन्योन्याभावतो नास्य चस्तार्थत्वमिष्यते ।

अस्मात्पृथगिदं नेति प्रतीतिर्हि विलक्षणा ॥११४॥

संख्यावदिति । पृथक्प्रत्ययासाधारणं कारणं पृथक्त्वम् ।
तद्वित्यतादिकं संख्यावत् । तथाहि । नित्येष्वेकत्वं नित्यम् ।
अनित्येष्वनित्यम् । अनित्यमेकत्वं तु आधयद्वितीयक्षणे चोत्पद्यते
आश्रयनाशाद्भक्ष्यति । तथैकपृथक्त्वमपि । द्वित्वादिवच्च द्विपृथक्त्वा-
दिकमपीत्यर्थः । नन्वयमस्मात्पृथगित्यादावन्योन्याभावो भासते
तत्कथं पृथक्त्वं गुणान्तरं स्वीक्रियते, न चास्तु पृथक्त्वं, न
त्वन्योन्याभाव इति वाच्यं, रूपं न घट इति प्रतीत्यनापत्तेः ।
नहि रूपे घटारधिकं पृथक्त्वं गुणान्तरमस्ति न वा घटे घटारधिकं
पृथक्त्वमस्ति येन परंपरासंबन्धः कल्प्यत इत्यत आह । अस्मा-
दिति । ननु शब्दवैयर्थ्यमप्येव न त्वर्थवैयर्थ्यमिति चेन्न, विनार्थ-

भेदं घटात्पृथगिति वद्वदो न पठ इत्यत्रापि पञ्चमीप्रसङ्गात् । तस्मा-
द्यदर्शयोगे पञ्चमी सोऽर्थो नञर्यान्वोन्याभावात्तो भिन्नो गुणान्तरं
कल्प्यत इति ॥ ११३ ॥ ११४ ॥

संयोगं निरूपयति—

अप्राप्तयोरस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईस्तिः ।

कीर्तितस्त्रिविधस्त्वेष आद्योऽन्यतरकर्मजः ॥ ११५ ॥

अप्राप्तयोरिति । तं विभजते । कीर्तित इति । एष
संयोगः ॥ ११५ ॥

तथोभयक्रियाजन्यो भवेत्संयोगजोऽपरः ।

आदिमः श्येनशैलादिसंयोगः परिकीर्तितः ॥ ११६ ॥

मेपयोः संनिपातो यः स द्वितीय उदाहृतः ।

संनिपातः संयोगः । द्वितीय उभयकर्मजः ।

कपालतरुसंयोगात्संयोगस्तरुकुम्भयोः ॥ ११७ ॥

तृतीयः स्यात्कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्तितः ।

अभिघातो नोदनं च शब्दहेतुरिहादिमः ॥ ११८ ॥

शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्याद्

तृतीय इति । संयोगजसंयोग इत्यर्थः । तृतीयः स्यादिति
पूर्वेष्वान्वितम् । आदिमः अभिघातः । द्वितीयो नोदनाख्यः
संयोग इति ।

१ पञ्चमीप्रसङ्गादिति । अन्योन्याभावावच्छेदयोगस्य पञ्चमीप्रयोगकर्म्य
मत्र सत्तादिति भावः । अत्र नञ्मा, अन्योन्याभाव एव प्रपञ्च्यते न तु गुणा-
न्तरं न च घटो जेत्यत्र पञ्चम्यापत्तिरन्योन्याभावाविशिष्टार्थपरयोग एवान्या-
रादितार्क-इत्यादिष्वेव पञ्चमीविधायाः । नञस्तु नान्योन्याभावाविशिष्टार्थत्वं
परंतु अन्योन्याभावावच्छेदमित्यस्यान्यत्र सिद्धान्तिरस्त्वह् ।

विभक्तप्रत्ययकारणं विभागं निरूपयति—

विभागोऽपि त्रिधा भवेत् ।

एककर्मोद्भवस्त्वाद्यो द्वयकर्मोद्भवोऽपरः ॥ ११९ ॥

विभागजस्तृतीयः स्यात्तृतीयोऽपि द्विधा भवेत् ।

हेतुमात्रविभागोऽत्यो हेत्वहेतुविभागजः ॥ १२० ॥

विभाग इति । एककर्मैति । तदुदाहरणं तु श्येनशूलविभागादिकं पूर्ववद्वोध्यम् । तृतीयोऽपि विभागजविभागः, कारणमात्रविभागजन्यः कारणाकारणविभागजन्यश्चेति । आद्यस्तावत् यत्र कपाले कर्म ततः कपालद्वयविभागः । ततो घटारम्भकसंयोगनाशः । ततो घटनाशः । ततस्तेनैव कपालविभागेन सकर्मणः कपालस्याकाशविभागो जन्यते । तत आकाशसंयोगनाशः । तत उत्तरदेशसंयोगः । ततः कर्मनाश इति । न च तेन कर्मणैव कथं देशान्तरविभागो न जन्यत इति वाच्यम्, एकस्य कर्मण आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्यानारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्य च विरोधात् । अन्यथा विकृतैकफलकुटुलभङ्गमसङ्गात् । तस्माद् यदादमनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागं जनयेत्तदारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागं न जनयेत् । न च कारणविभागेनैव द्रव्यमाशात्पूर्व कुतो देशान्तरविभागो न जन्यत इति वाच्यम्, आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागवतोऽवयवस्य सति द्रव्ये देशान्तर-

१ कपालस्याकाशविभागो जन्यते इति । अन्यथा कपालाकाशसंयोगस्य मात्रद्वयभागेन नित्यभावाभिरव । कपालाकाशसंयोगस्य प्रतिद्वन्द्वस्य तावेवोप-
रसंयोगादुत्तरया कर्मणोऽपि निरवयवसतिः उत्तरसंयोगस्यैव अन्तर्गतकर्मनिरव-
यवसिद्धिर्भावात् । अप्युपर्युपरि निष्ठापोऽं तत उत्तरसंयोगजन्यः कर्मनाश इति ।
२ रिक्तमिति । तत्तत्तत्तत्तदुत्तराकारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनककर्मणः
गणनात्ततः कर्मणा धृष्टवच्छिन्नारम्भकसंयोगविरोधिविभागोऽत्यन्तितेन चार-
म्भकसंयोगनाशेन कर्मनाशः स्यादिति भावः ।

विभागासंभवात् । द्वितीयस्तावत् । यत्र हस्तक्रियया हस्ततरुविभागस्ततः शरीरेऽपि विभक्तप्रत्ययो भवति तत्र शरीरतरुविभागे हस्तक्रिया न कारणं व्यधिकरणत्वात् । शरीरे तु क्रिया नास्त्येव अवयविकर्मणो यावदवयवकर्मनियतत्वात् । अतएव कारणाकारणविभागेन कार्याकार्यविभागो जन्यत इति । अत एव विभागो गुणान्तरम् । अन्यथा शरीरे विभक्तप्रत्ययो न स्यात् । अतः संयोगनाशेन विभागो नान्यथासिद्धो भवति ॥ ११६-१२० ॥

परापरव्यवहारनिमित्ते परत्वापरत्वे निरूपयति—

परत्वं चापरत्वं च द्विविधं परिकीर्तितम् ।

दैशिकं कालिकं चापि मूर्त एव तु दैशिकम् ॥१२१॥

परत्वं मूर्तसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ।

अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धितः स्यादित्यस्तिम् ॥ १२२ ॥

परत्वं चेति । दैशिकमिति । दैशिकपरत्वं बहुतरैर्मूर्तसंयोगान्तरितत्वज्ञानादुत्पद्यते । एवं तदल्पीयस्त्वज्ञानदपरत्वमुत्पद्यते । अत्रावधित्वार्थं पञ्चम्यपेक्षा । यथा पाटलिपुत्रात्काशीमपेक्ष्य प्रयागः परः । पाटलिपुत्रात्कुरुक्षेत्रमपेक्ष्य श्यामोऽपर इति ॥१२१॥१२२॥

तयोरसमवायी तु दिक्संयोगस्तदाश्रये ।

तयोर्दैशिकपरत्वापरत्वयोः । असमवायी असमवायि कारणम् ।

तदाश्रये दैशिकपरत्वापरत्वाश्रये ।

दिवाकरपरिस्पन्दभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ॥ १२३ ॥

परत्वमपरत्वं तु तदीयाल्पत्वबुद्धितः ।

अत्र त्वसमवायी स्यात्संयोगः कालपिण्डयोः ॥१२४॥

१ दैशिकपरत्वस्य निमित्तकारणमाह—बहुतरैः । बहुतरसंयोगान्तरितत्व तदेव विप्रवृत्तत्वं तद्विषयिण्यपेक्षाद्विदैशिकपरत्व प्रति निमित्तकारणमित्यर्थः ।
२ तदल्पीयस्येति । अल्पसंयोगान्तरितत्वस्वरूपविप्रवृत्तविषयिण्यपेक्षाद्विदैशिकपरत्व प्रति निमित्तकारणमित्यर्थः ।

दिवाकरेति । अत्र परत्वापरत्वं कालिकं ग्राह्यम् । यस्य
सूर्यपरिस्पन्दापेक्षया यस्य सूर्यपरिस्पन्दोऽधिकः स ज्येष्ठः । यस्य
न्यूनः स कनिष्ठः । कालिकपरत्वापरत्वे जन्यद्रव्य एव । अत्र
कालिकपरत्वापरत्वयोः ॥ १२३ ॥ १२४ ॥

अपेक्षाबुद्धिनाशेन नाशस्तेषां निरूपितः ।

तेषां कालिकदेशिकपरत्वापरत्वानाम् ।

क्रयमात्रां बुद्धिं निरूपयितुमाह—

बुद्धेः प्रपञ्चः प्रागेव प्रायशो विनिरूपितः ॥ १२५ ॥

अयावशिष्टोऽप्यपरः प्रकारः परिदर्श्यते ।

अप्रमा च प्रमा चेति ज्ञानं द्विविधमिष्यते ॥ १२६ ॥

तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता ।

तत्प्रपञ्चो विपर्यासः संशयोऽपि प्रकीर्तितः ॥ १२७ ॥

बुद्धेरिति । तत्रानमां निरूपयति । तच्छून्य इति ।
तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानं अप्रम इत्यर्थः । तत्प्रपञ्चोऽप्रमा-
प्रपञ्चः ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥

आद्यो देहेष्वात्मबुद्धिः शङ्खादौ पीततामसिः ।

भवेन्निश्चयरूपा या संशयोऽथ प्रदर्श्यते ॥ १२८ ॥

आद्य इति । विपर्यास इत्यर्थः । शरीरादौ निश्चयरूपं यदा-
त्मन्यनकारकं ज्ञानं गौरोऽहमिन्याकारकम् । एवं शङ्खादौ पीतः
शङ्ख इत्याकारकं यद्ज्ञानं निश्चयरूपं तद् अप्रम इति ॥ १२८ ॥

किंस्विन्नरो वा स्याण्वेत्यादियुद्धिस्तु संशयः ।

तदभावाप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निश्चयः ॥ १२९ ॥

किंस्विदिनि । किंस्विदिति विनर्कः । निश्चयस्य लक्षणमाह ।
तदभावेति । तदभावाप्रकारकं तद्व्यकारकं ज्ञानं निश्चयः ॥ १२९ ॥

संशयं लक्षयति—

स संशयो मतिर्या स्यादेकत्राभावभावयोः ।

साधारणादिधर्मस्य ज्ञानं संशयकारणम् ॥ १३० ॥

स संशय इति एकधर्मिकैविरुद्धभावाभावप्रकारं ज्ञानं संशय इत्यर्थः । साधारणेति । उभयसाधारणो यो धर्मस्तज्ज्ञानं संशयकारणम् । ययोश्चेत्तरत्वं स्यात्पुरुषसाधारणं ज्ञात्वाऽयं स्यात्पुरुषेति संदिग्धे । एवमसाधारणधर्मज्ञानमपि कारणम् । यथा शब्दत्वस्य नित्यानित्यव्यावृत्तत्वेन शब्दे गृहीतत्वाच्छब्दो नित्यो न वेति संदिग्धे । विप्रतिपत्तिस्तु शब्दो नित्यो न वेत्यादिशब्दात्मिका न संशयकारणं, शब्दव्याप्तिज्ञानादीनां निश्चयमात्रजनकत्वस्वभावात् । किंतु तत्र शब्देन कोटिद्वयज्ञानं जन्यते, संशयस्तु मानस एवेति । एवं ज्ञाने व्याप्यसंशयाद्विषयसंशय इति । एवं व्याप्यसंशयादपि व्यापकसंशय इत्यादिकं बोध्यम् । किंतु संशये धर्मिज्ञानं धर्मान्द्रियसंनिकर्षो वा कारणमिति ॥ १३० ॥

दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ।

पित्तद्वारत्वादिरूपो दोषो नानाविधः स्मृतः ॥१३१॥

दोष इति । अप्रमां प्रति दोषः कारणम् । प्रमां प्रति गुणः कारणम् । तत्रापि पित्तादिरूपा दोषा अनुगताः । तेषां कारणत्वमन्यप्यतिरेकाभ्यां सिद्धम् । गुणस्य प्रमाजनकत्वं तु अनुमानात्सिद्धम् । यथा प्रमा ज्ञानसाधारणकारणभेदकारणजन्या जन्यज्ञानत्वात् अप्रभावत्वं । न च दोषाभाव एव कारणमस्त्विति वाच्यं, पीतः शङ्ख इति ज्ञानस्यले पित्तदोषसत्त्वाच्छङ्खत्वप्रमानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । विनिमयनाविरहादनन्तदोषाभावकारणत्वमपेक्ष्य गुणस्य कारणताया न्याय्यत्वात् । न च गुणसत्त्वेऽपि पित्रेन प्रतिबन्धा-

१ एकधर्मिकेति । इदमर्थेनैव विहितप्रमाणेनैव इति ज्ञानेऽतिव्याप्तिवारणादे-
कधर्मिकेति—एकधर्मिनाप्येकविधिविधिविधेयत्वावच्छिन्नत्वार्थः ।

च्छङ्खे न श्वेत्यज्ञानमतः पिप्तादिदोषाभावानां कारणत्वप्रवश्यं वाच्यं
तथा च किं गुणस्य हेतुत्वरूपनयेति वाच्यं, तथाप्यन्वयव्यतिरे-
काभ्यां गुणस्यापि हेतुत्वसिद्धेः । एवं भ्रमं प्रति गुणाभावः कारण-
त्वस्यापि सुवचत्वम् । तत्र दोषाः के इत्याकाङ्क्षायामाह । पिप्तेति ।
कचित्पीतादिभ्रमे पित्तं दोषः । कचिच्चन्द्रादेः स्वल्पपरिमाणभ्रमे
दूरत्वं दोषः । कचिच्च वंशोरगभ्रमे मण्डूकवसाञ्जनमित्येवंरूपा
दोषा अननुगता भ्रान्तिजनका इत्यर्थः ॥ १३१ ॥

अथ के गुणा इत्याकाङ्क्षायां प्रत्यक्षादौ क्रमशो गुणान्दर्शयति—
प्रत्यक्षे तु विशेष्येण विशेषणवता समम् ।

संनिकर्षो गुणस्तु स्यादथ त्वनुमितौ गुणः ॥ १३२ ॥

पक्षे साध्यविशिष्टे तु परामर्शो गुणो भवेत् ।

शक्ये सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुणः ॥ १३३ ॥

शाब्दबोधे योग्यतायास्तात्पर्यस्याथ वा प्रमा ।

गुणः स्याद्भ्रमभिन्नं तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा ॥ १३४ ॥

प्रत्यक्षे त्यति । प्रत्यक्षे विशेषणवद्विशेष्यसंनिकर्षो गुणः ।
अनुमितौ साध्यवति साध्यव्याप्यवैशिष्ट्यज्ञानं गुणः । एवमत्रेऽपि
ज्ञेयम् । प्रमां निरूपयति । भ्रमभिन्नमिति ॥ १३२-१३४ ॥

ननु यत्र शुक्तिरजतयोरिमे रजते इति ज्ञानं जातं तत्र रजता-
न्त्रेऽपि प्रमा न स्यात् तज्ज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वाभावादत आह—

अथ वा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्वद्विशेष्यकम् ।

तत्प्रमा न प्रमा नापि भ्रमः स्यान्निर्विकल्पकम् १३५

१ गुणस्यापीति । तथा च पिप्तादिदोषाभावमनयेति विशेषणवद्विशेष्यमति-
शब्दरूपगुणाभावाच्च चङ्खे पीतत्वप्रमेति दोषाभावेन न गुणव्याप्यप्राप्तिदिरिति
भावः २ दूरमत्रेऽपि ज्ञेयमिति । उपमितौ शक्ये सादृश्यज्ञानम् । शाब्दबोधे
योग्यतायाः तात्पर्यं वा प्रमेव गुण इति भावः ।

प्रकारतादिशून्यं हि संबन्धानवगाहि तत् ।

तद्वद्दिशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमेत्यर्थः । अथैवं स्पृते-
रपि प्रमात्वं स्यात् । ततः किमिति चेत्तथा सति तत्करणस्यापि
प्रमाणान्तरत्वं स्यादिति चेन्न, यथार्थानुभवकरणस्यैव प्रमाणत्वेन
विवक्षितत्वात् । इदं तु बोध्यम् । येन संबन्धेन यद्वत्ता तेन संबन्धेन
तद्वद्दिशेष्यकत्वं तेन संबन्धेन तत्प्रकारकत्वं वाच्यम् । तेन कपा-
लादौ संयोगादिना घटादिज्ञाने नातिव्याप्तिः । एवं सति निर्वि-
कल्पकं प्रमा न स्यात्तस्य सप्रकारकत्वाभावादत आह । न प्रमेति ।
ननु वृक्षे कपिसंयोगज्ञानं भ्रमः प्रमा च स्यादिति चेन्न, प्रति-
योगिव्यधिकरणकपिसंयोगाभाववति संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात् । न
च वृक्षे संयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञानं भ्रमो न स्यात्तत्र संयो-
गाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति वाच्यं, तत्र संयोगा-
भावावच्छेदेन संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वाल्लक्ष्यस्थानानुगमाच्छ्रुतज्ञानानु-
गमेऽपि न क्षतिः ।

प्रमात्वं न स्वतो ग्राह्यं संशयानुपपत्तितः ॥ १३६ ॥

प्रमात्वमिति । प्रमात्संका हि प्रमात्वं स्वतो ग्राह्यमिति
वदन्ति । तत्र गुरुणां भवे ज्ञानस्य स्वप्रकौशल्याच्चज्ञानप्रामाण्यं तेनैव
गृह्यत इति । भट्टानां भवे ज्ञानप्रतीन्द्रियम् । ज्ञानजन्या ज्ञातता
प्रत्यक्षा तस्या च ज्ञानमनुमीयते । मुरारिमिश्राणां भवेऽनुव्यवसायेन

१ अन्वयं रज्जुरजतयोश्चिरे रजतरङ्गे इति ज्ञानेऽतिव्याप्तिरत आह-तद्वद्दिशे-
ष्यकत्वे सतीति । तद्वद्दिशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वज्ञानमित्यर्थः । २ प्रामाण्यं
न स्वतो ग्राह्यमिति घट्टेन स्वतो ग्राह्यत्वं निषिध्यते तत्र स्वतस्त्ववारिण के इत्या-
काङ्क्षायाभाद-मीमांसका ढीति । ३ स्वप्रकाशत्वादिति । स्वविषयकत्वादित्यर्थः ।
तेनैव गृह्यते इति । ज्ञाने गृह्यमाणे तन्निष्ठज्ञानत्वादियमवतन्निष्ठप्रामाण्यस्यापि
भेदे बाधकाभावात्तन्मते सर्वं ज्ञानमय घटो घटमदं जानामीत्यायाकारकमिति
भावः । ४ तथा चेति । अयमत्राजुमानप्रकार-इयं ज्ञातता घटविशेष्यकचत्त्र-
प्रकारकज्ञानजन्या घटवृत्तिघटत्वप्रकारकज्ञाततात्वात् या यद्वृत्तिर्यद्वृत्तिप्रकारिका
ज्ञातता सा तद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानसाक्षा यथा भवे घटत्वप्रकारिका ज्ञाततेति ।

ज्ञानं गृह्यते । सर्वेषामपि मते तज्ज्ञानविषयकज्ञानेन तज्ज्ञानप्रामाण्यं गृह्यते । विषयनिरूप्यं हि ज्ञानम् । अतो ज्ञानवित्तिवेद्यो विषयः । तन्मतं दूषयति न स्वतो ग्राह्यमिति । संशयेति । यदि ज्ञानस्य प्रामाण्यं स्वतो ग्राह्यं स्यात्तदाऽनभ्यासदशोत्पन्नज्ञाने प्रामाण्यसंशयो न स्यात् तत्र हि यदि ज्ञानं ज्ञातं तदा त्वन्मते प्रामाण्यं ज्ञातमेवेति कथं संशयः । यदि तु ज्ञानं न ज्ञातं तदा धर्मिज्ञानाभावात्कथं संशयः । तस्माज्ज्ञाने प्रामाण्यमनुमेयम् । तथा हि । इदं ज्ञानं प्रमा संवादिप्रवृत्तिजनकत्वात् । यन्नैवं तन्नैवं यथाऽप्रमा । इदं पृथिवीत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा गन्धवति पृथिवीत्वप्रकारकज्ञानत्वात् । एवमिदं जलत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा स्नेहवति जलत्वप्रकारकज्ञानत्वात् । न च हेतुज्ञानं कथं जातमिति वाच्यं, पृथिवीत्वप्रकारकत्वस्य स्वतो ग्राह्यत्वात् । तत्र गन्ध-ग्रहेण गन्धवद्विशेष्यकत्वस्यापि सुमहत्त्वात् । तत्प्रकारकत्वावच्छिन्नतद्द्विशेष्यकत्वं परं न गृह्यते संशयानुरोधात् । ननु सर्वेषां ज्ञानानां यथार्थत्वात्प्रमावलक्षणे तद्विशेष्यकत्वं विशेषणं ध्येयम्, न च रङ्गे रजतार्थिनः प्रवृत्तिर्भ्रमजेत्या न स्यात् तत्र मते भ्रमस्याभावादिति वाच्यं, तत्र हि दोषाधीनस्य पुरोवर्तिनि स्वतन्त्रोपस्थितरजतभेदाग्रहस्य हेतुत्वात्, सत्परजतस्यले तु विशिष्टज्ञानस्य सत्त्वाच्चदेव कारणम् । अस्तु वा तत्रापि भेदाग्रहः स एव कारणमिति, न चाऽन्यथाख्यातिः संभवति, रजतप्रत्यक्षकारणस्य रजतसंनिकर्षस्याभावात् रङ्गे रजतबुद्धेरनुपपत्तेरिति चेन्न, सत्परजतस्यले प्रवृत्ति मति विशिष्टज्ञानस्य हेतुतायाः कट्टमत्त्वादन्यत्रापि

१ भ्रमजयेति । न्यायनये भ्रमजन्ता प्रवृत्तिरजत मते न स्यादित्यर्थः । भ्रमस्यान्यथाख्यातिः तत्र रङ्गमोक्षरविमंशदिरजतार्थिप्रवृत्तौ । रजते इदं रजतमिति ज्ञानशब्दे रजतभेदाग्रहसत्त्वादिसंज्ञादिप्रवृत्त्यापत्तिवारणाय दोषाधीनेत्युक्तम् । न्यायनये दोषाधीनो यो रजतभ्रमस्तत्स्थानाभिषिष्टरजतभेदाग्रहस्यैव तन्मते दोषाधीनतया रजते रजतभेदाग्रहस्य दोषाधीनत्वादिति भावः ।

तन्मन्त्रान् । न च मन्त्रादिमन्त्राणां तन्त्रारणं विगन्तादिमन्त्राणां च
भेदाग्रः कारणमिति वाच्यं, मन्त्रादेन मन्त्रादिमात्रे तस्य हेतुत्व-
वत्त्वान् । अथ च गृहे रजतमन्त्रिण्युद्धयनुरोदेन ज्ञानमन्त्र-
प्रत्यागमिदन्त्रेऽपि न सतिः कन्त्युत्सर्गोरस्यादोषत्वात् । किञ्च
यत्र रज्ज्वरजतयोस्मि रजते रज्जे वेति ज्ञानं जानं तत्र न कारण-
वाच्योऽपि । अपि च यत्र रज्ज्वरजतयोस्मि रजतरज्जे इति ज्ञानं
तत्रोभयत्र युगपन्मन्त्रादिनिवृत्तीं स्वातां, रज्जे रज्ज्वरज्जे रजते
रजतमेदग्रहे चान्यथाग्यातिमयात् स्वन्मते दोषादेव रज्जे रजत-
मेदग्रहस्य रजते रज्ज्वरजतस्य च सत्त्वान् । विद्यानुमिति मति
भेदाग्रहस्य हेतुत्वे जन्महे रज्ज्वरजतस्य भूयस्त्वदाग्रहानुमितिनिरा-
पाया । यदि च विद्येदज्ञानं कारणं तदाऽयोगोल्लेखे रज्ज्वरजत-
स्य ज्ञानमनुमिदन्त्रोपादापत्तिम् । सत्यमुच्यतेः पात्रा रज्जुः । इत्थं
चान्यथाग्यानां प्रत्यक्षमेव प्रमाणं रज्ज्वरजततत्वादिपविन्नुभया-
दिति संक्षेपः ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

पूर्व व्याप्तिरक्ता तद्ग्रहोपापस्तु न दर्शित इत्यनस्तं दर्शयति—
व्यभिचारस्याग्रहोऽपि सहचारग्रहस्तथा ।
हेतुव्याप्तिग्रहे, तर्कः कचिच्छब्दानिवर्तकः ॥ १३७ ॥

व्यभिचारस्येति । व्यभिचारग्रहः सहचारग्रहस्य व्याप्तिग्रहे
कारणम् । व्यभिचारग्रहस्य व्याप्तिग्रहे प्रतिरन्ध्रकृत्वात्तदभापः
कारणमित्यर्थः । एवमन्त्रव्यपतिरेकाभ्यां सहचारग्रहस्यापि हेतुत्वा ।
भूयोदर्शनं तु न कारणं व्यभिचारास्फूर्ती सङ्कर्षणेऽपि कचिन्मा-
त्रिमदात् कचिन्मात्रव्यभिचारस्याङ्गाविघ्ननद्वारा भूयोदर्शनमुपयुज्यते ।

१ तावदेवेति । संशयविविशारिमेदेन वाच्यं कारणमात्रादयमप्येव प्रकृतियामे
विद्येदज्ञानमेव हेतुत्वमन्त्रादिमात्रमेवेत्यर्थः । तथाच तावदज्ञानमात्रात्तदज्ञानं
तत्त्वान्नप्रयोगवदिति भावः । २ रज्ज्वरजतयोस्मि रजतयोस्मि रजतयोस्मि रजतयोस्मि
मन्त्रवृत्तीनि प्राप्तावरोनं वृत्तवृत्तमिति इत्थं चेति ।

यत्र तु भूयोदर्शनादपि शङ्का नापैति तत्र विपक्षवाचकतर्कोऽप्ये-
क्षितः । तथाहि । बह्विवरिदृष्यपि धूमः स्यादिति यद्याशङ्का
भवति तदा सा बह्विधूमयोः कार्यकारणभावस्य प्रतिसंभानान्निव-
र्तते । यद्ययं बह्विमान्न स्यात्तदा धूमवान्न स्यात्कारणं विना कार्या-
नुत्पत्तेः । यदि च कचित्कारणं विना कार्यं भविष्यति तदाऽहे-
तुक एव भविष्यतीति तत्राप्याशङ्का भवेत्तदा सा व्याघातादप-
सारणीया । यदि कारणं विना कार्यं स्यात्तदा धूमार्थं बहेस्तृप्त्यर्थं
भोजनस्य वा नियमत उपादानं तत्रैव न स्यादिति । यत्र स्वतः
एव शङ्का नावनरति तत्र न तर्कापेक्षापीति तद्विदमुक्तं तर्कः
कचिच्छङ्कानिघर्नेक इति ॥ १३७ ॥

इदानीं परकीयव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धार्थमुपाधि निरूपयति—

साध्यस्य व्यापको यस्तु हेतोरव्यापकस्तथा ।

स उपाधिर्भवेत्तस्य निष्कर्षोऽयं प्रदर्श्यते ॥ १३८ ॥

साध्यस्येति । साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साधनत्वाभि-
मताव्यापकत्वमुपाधिरित्यर्थः । ननु स देशामो मित्रातनयत्वादित्यर्थः ।
तत्र शारुपाकजन्यत्वं नोपाधिः स्यात्तस्य साध्यव्यापकत्वाभावा-
च्छ्रयामत्वस्य घटादावपि सत्त्वात्, एवं बापुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्य-
र्थाश्रयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वं नोपाधिः स्यात्प्रत्यक्षत्वस्यात्मादिषु
सत्त्वात्तत्र च रूपमावात्, एवं ध्वंसो विनाशी जन्मत्वादित्यत्र
भावत्वं नोपाधिः स्याद्विनाशित्वस्य प्राग्भावेऽपि सत्त्वात्तत्र च
भावत्वाभावादिति चेन्न । यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तद्धर्माव-
च्छिन्नमाधनाव्यापकत्वमित्यर्थे तात्पर्यात् । मित्रातनयत्वावच्छिन्न-
श्रयामत्वस्य व्यापकं शारुपाकजन्यत्वं तदवच्छिन्नसाधनाव्यापकं च ।

१. स देशाम इति । काचः देशामो मित्रातनयत्वादित्याश्रित्यर्थः । तेन वक्ष्य-
माणेन ध्वंसो विनाशी । जन्मत्वादित्यनेन न पीनवक्ष्यते । अस्य साधनावच्छिन्न-
माध्यव्यापकत्वादितिभस्य साधनरूपपदप्रधानावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वात् साध्य-
व्यापकत्वमुपपादयति देशामत्वमेति ।

एवं पक्षधर्मवद्भिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वस्य व्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वम् ।
वद्भिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाधनस्याव्यापकं च । एवं ध्वंसो विनाशी
जन्यत्वादित्यत्र जन्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं भावत्वम् । सद्देतौ
तु एतादृशो धर्मो नास्ति यदवच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकं
तदवच्छिन्नस्य साधनस्य चाव्यापकं किंचित्स्यात् । व्यभिचारिणि
तूपाध्यधिकरणं यत्साध्याधिकरणं यद्योपाधिग्रन्थं साध्यव्यभि-
चाराधिकरणं तद्वन्त्यतरत्वावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकत्वं साध-
नस्य चाव्यापकत्वमुपाधेरन्ततः संभवतीति ॥ १३८ ॥

अत एव लक्ष्यमप्युपाधिस्वरूपमेतदनुसारेण दर्शयति—

सर्वे साध्यसमानाधिकरणाः स्युरुपाधयः ।

हेतोरेकाश्रये येषां स्वसाध्यव्यभिचारिता ॥ १३९ ॥

सर्वेति । स्वमुपाधिः स्वं च साध्यं च स्वसाध्ये तयोर्व्यभि-
चारितेत्यर्थः ॥ १३९ ॥

उपाधेर्दूषकताबीजमाह—

व्यभिचारस्यानुमानमुपाधेस्तु प्रयोजनम् ।

व्यभिचारस्येति । उपाधिव्यभिचारेण हेतौ साध्यव्यभि-
चारानुमानमुपाधेः प्रयोजनमित्यर्थः । तथाहि । यत्र शुद्धसाध्य-
व्यापक उपाधिस्तत्र शुद्धेनैव उपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभि-
चारानुमानम् । यथा धूमवान् बह्नेरित्यादौ बहिर्धूमव्यभिचारी,
तद्व्यापकद्रव्यनसंयोगव्यभिचारित्वादिति । व्यापकव्यभिचारिणो
व्याप्यव्यभिचारावश्यकत्वात् । यत्र तु किंचिद्धर्मवच्छिन्नसाध्य-
व्यापक उपाधिस्तत्र तद्धर्मवति उपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभि-
चारानुमानम् । यथा स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ मित्रातन-
यत्वं श्यामत्वव्यभिचारि, मित्रातनमे शाकपाकनत्वव्यभिचारिता-

१ व्यभिचारिणित्तिनि । वायु- प्रत्यक्षो द्रव्यत्वादित्यादौ प्रापद्वन्द्वमाध्या-
धिकरणत्वमात्रमा इन्द्रियव्याप्योपाधिग्रन्थं साध्यव्यभिचारिणत्वं धारणं
न १०० नरत्वादिजन्यसाध्यव्यापकव्यप्योद्भूतत्वेऽभावाद्भूतव्यभिचारिणत्वमिति ।

दिति । बायानुनीतपक्षेतरस्तु साध्यव्यापकताग्रहकप्रमाणाभावा-
त्स्वय्योपातस्त्वाच्च नोपाधिः । बाधोनीतस्तूपाधिर्भवत्येव । यथा
बहिरनुष्णः कृतम्बादित्यादौ प्रत्यक्षेण बह्यनुष्णत्वग्रहे बहोतर-
त्वमुपाधिः । यत्र तूपावेः साध्यव्यापकता संदिह्यते स संदिग्धो-
पाधिः । पक्षेतरस्तु संदिग्धोपाधिरपि नोद्भावनीयः कथं कसंप्रदा-
यानुरोधात् । केचित्तु सत्प्रतिपक्षोत्पापनमुपाधिकल्पम् । तथाहि ।
अयोगोलकं धूम्रवद्देहिरित्यादावयोगोलकं धूमाभाववद्द्रोत्रेन्यनाभा-
वादिति सत्प्रतिपक्षसंभवात् । इत्थं च साधनव्यापकोऽपि कचि-
दुपाधिः । यथा करका पृथिवी कठिनसंयोगवत्त्वादित्यादावनु-
ष्णाशीतस्पर्शवत्त्वम् । न चात्र स्वरूपासिद्धिरेव दूषणमिति वाच्यं,
सर्वत्रोपाधेर्दूषणान्तरसांख्यात् । अत्र च साध्यव्यापकः पक्षा-
वृत्तिरुपाधिरित्याहुः ।

शब्दोपमानयोर्नैव पृथक्प्रामाण्यमिष्यते ॥ १४० ॥

अनुमानगतार्थत्वादिति वैशेषिकं मतम् ।

तत्र सम्यग्भिना व्याप्तिबोधं शब्दादिवोधतः ॥ १४१ ॥

शब्दोपमानयोरिति । वैशेषिकाणां मते प्रत्यक्षमनुमानं च
प्रमाणम् । शब्दोपमानयोस्त्वनुमानविषयं प्रामाण्यम् । तथा हि ।
दण्डेन गामानयेत्यादिर्लोम्निपदानि यजेतेत्यादिवैदिनपदानि
वा तात्पर्यविषयस्मारितपदार्थसंसर्गप्रमापूर्वेषाणि भासाङ्गादिम-
त्पददम्भत्वाद् घटप्रानयेति पदकदम्भवत् । यद्वा । एते पदार्था
मियःसंसर्गान्तो योग्यतादिमत्पदोपस्थापितत्वात् तादृशपदार्थवत् ।

१ स्वव्यापकत्वमिति । व्याप्तिमात्रस्य दूषकत्वव्यापकत्वमिति तात्पर्यं ।
पक्षेनारयोराधिव्ये सक्षेत्रानुमाने पक्षेनारयोराधिव्ये समप्रारनुमानमात्रोपपत्ता
वत्त्वा व्यभिचारानुमावाधीनस्योपाधेरुपपत्तव्यत्वात्प्राप्तमिति यावत् । २ बाधोनी-
तमिति । बाधेन पक्षे साध्यव्यवस्था कर्तव्यं साध्यव्यापकत्वेन निमित्तं इत्यर्थः ।
३ संदिग्धोपाधिरिति । पक्षे साध्यव्यवस्था साध्यव्यापकत्वमात्रादिस्य पक्षेनार-
यत्वमिति यावत् । ४ इत्थं चेति । सम्यग्भिनाप्राप्तमिति दूषकत्वे चेत्यर्थः ।

दृष्टान्तेऽपि दृष्टान्तान्तरेण साध्यसिद्धिरिति । एवं गवयव्यक्ति-
प्रत्यक्षानन्तरं गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम्, असति वृत्त्य-
न्तरे वृद्धेस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात् । असति च वृत्त्यन्तरे, वृद्धैर्यत्र
यत्प्रयुज्यते तत्र तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तकम् । यथा गोपदं गोत्वप्रवृत्ति-
निमित्तकम् । यद्वा, गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वादि-
त्यनुमानेन पक्षधर्मताम्रलाद्वयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं सिद्धयति ।
तन्मतं दूषयति । तन्न सम्यगिति । व्याप्तिज्ञानं विनापि शाब्द-
बोधस्यानुभवसिद्धत्वात् । नहि सर्वत्र शब्दप्रवणानन्तरं व्याप्ति-
ज्ञाने प्रमाणमस्तीति । किंच सर्वत्र शाब्दस्थले यदि व्याप्तिज्ञानं
फल्यते तदा सर्वत्रानुमितिस्यले पदज्ञानं कल्पयित्वा शाब्दबोध
एव किं न स्वीक्रियतामिति ध्येयम् ॥ १४० ॥ १४१ ॥

त्रैविध्यमनुमानस्य केवलान्वयिभेदतः ।

द्वैविध्यं तु भवेद्व्याप्तेरन्वयव्यतिरेकतः ॥ १४२ ॥

अन्वयव्याप्तिरुक्तैव व्यतिरेकादयोच्यते ।

त्रैविध्यमिति । अनुमानं हि त्रिविधं केवलान्वयिकेवलव्यति-
रेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदात् । तत्रासद्विपक्षः केवलान्वयी । यथा
घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यादौ । तत्र हि सर्वस्यैवाभिधेयत्वाद्दि-
पक्षासत्त्वम् । असत्सपक्षः केवलव्यतिरेकी । यथा पृथिवी इतरेभ्यो
भिद्यते गन्धवत्त्वादित्यादौ । तत्र हि जलादित्रयोदशमेदस्य पूर्व-
मनिश्चिततया निश्चितसाध्यवतः सपक्षस्याभावात् । सत्सपक्ष-
विपक्षोऽन्वयव्यतिरेकी । यथा बह्मिष्ठान्धृषादित्यादौ । तत्र सपक्षस्य
महानसादेर्विपक्षस्य जलहृदादेश्च सत्त्वादिति ।

तत्र हि व्यतिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं कारणं तदर्थं व्यति-
रेकव्याप्तिं निर्वक्ति—

साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभावस्य यद्ववेत् ॥१४३॥

साध्याभावेति । साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्व-
मित्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम् । यत्संबन्धेन यदवच्छिन्नं प्रति येन
संबन्धेन येन रूपेण व्यापकता गृह्यते तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकृतद्वर्मावच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानात्तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
तद्वर्मावच्छिन्नाभावस्य सिद्धिरिति । इत्थं च यत्र विशेषणतादि-
संबन्धेनेतरत्वव्यापकत्वं गन्धाभावे गृह्यते तत्र गन्धाभावाभावेनेत-
रत्वान्यन्ताभावः सिध्यति । यत्र तु तादात्म्यसंबन्धेनेतरव्यापकत्वं
गन्धाभावस्य गृह्यते तत्र तादात्म्यसंबन्धेनेतरस्याभावः सिध्यति ।
स एवान्योन्याभावः । एवं यत्र संयोगसंबन्धेन धूमं प्रति संयोग-
संबन्धेन बहेर्व्यापकता गृह्यते तत्र संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकृतवद्गन्धाभावेन जलहृदे संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमा-
भावः सिध्यति । अत्र च व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे व्यतिरेकसहचारज्ञानं
कारणम् । केचिन्तु व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते न तु
व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं कारणम् । यत्र व्यतिरेकसहचाराद्याप्तिग्रहस्तत्र
व्यतिरेकीत्युच्यते । साध्यप्रसिद्धिस्तु घटादावेव ज्ञायतां पश्चा-
त्पृथिवीत्वावच्छेदेन साध्यत इति वदन्ति ॥ १४२ ॥ १४३ ॥

अर्थापत्तिस्तु नैवेह प्रमाणान्तरमिष्यते ।

व्यतिरेकव्याप्तिबुद्ध्या चरितार्था हि सा यतः ॥१४४॥

अर्थापत्तिरिति । अर्थापत्तिः प्रमाणान्तरमिति केचन
मन्यन्ते । तथाहि । यत्र देवदत्तस्य शतवर्षजीविनं ज्योतिःशाम्ना-
दवगमं जीविनो गृह्यमानं च मत्पक्षादवगतं तत्र शतवर्षजीविनो
गृह्यमानं बहिःमत्त्वं विनाश्रुपपन्नमिति बहिःमत्त्वं कल्प्यत इति ।
तदनुमानेन गतार्थत्वापेक्ष्यते । तथाहि । यत्र जीविनस्य बहिःसत्त्व-
गृहमन्त्रान्यनरव्याप्यत्वं गृहीतं तत्रान्यनरसिद्धौ जायमानायां गृह-
मन्त्रावाधाद्बहिःमत्त्वमनुमिती भासते । एवं पानो देवदत्तो दिवा
न भुङ्गन्पादौ पानन्यस्य भोजनव्याप्यन्त्रायमाद्रोजनमिदौ

दिवाभोजनवाचे रात्रिभोजनं सिध्यतीति । अभावप्रत्यक्षस्यानुभवि-
कत्वादनुपलम्भोऽपि न प्रमाणान्तरम् । किंचानुपलम्भस्याज्ञातस्य
हेतुत्वे ज्ञानाकरणकत्वात्प्रत्यक्षस्य । ज्ञातस्य हेतुत्वे तु तत्राप्यनुपल-
म्भान्तरापेक्षेत्यनवस्था । एवं चेष्टापि न प्रमाणान्तरं तस्याः संकेत-
ग्राहकशब्दस्मारकत्वेन लिप्यादिसमशीलत्वान्छब्द एवान्तर्भावात् ।
यत्र च व्याख्यादियहस्तत्रानुमितिरेवेति ॥ १४४ ॥

सुखं निरूपयति—

सुखं तु जगतामेव काम्यं धर्मेण जायते ।

सुखं त्विति काम्यमभिलाषविषयः । धर्मेणेति । धर्मत्वेने
सुखत्वेन कार्यकारणभाव इत्यर्थः ।

दुःखं निरूपयति—

अधर्मजन्यं दुःखं स्यात्प्रतिकूलं सचेतसाम् ॥ १४५ ॥

अधर्मेति । अधर्मत्वेन दुःखत्वेन कार्यकारणभाव इत्यर्थः ।
प्रतिकूलमिति । दुःखत्वज्ञानादेवं सर्वेषां स्वाभाविकद्वेषविषय
इत्यर्थः ॥ १४५ ॥

इच्छां निरूपयति—

निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते ।

इच्छा तु तदुपाये स्यादिष्टोपायत्वधीर्यदि ॥ १४६ ॥

निर्दुःखत्वे इति । इच्छा द्विविधा फलविषयिणी उपायविष-
यिणी च । फलं तु सुखं दुःखाभावश्च । तत्र फलेच्छां प्रति फल-
ज्ञानं कारणम् । अत एव पुरुषार्थः संभवति । यज्ज्ञातं सत्स्ववृत्ति-
तयेष्यते स पुरुषार्थ इति तल्लक्षणात् । इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वं
फलितोऽर्थः । उपायेच्छां प्रतीष्टसाधनताज्ञानं कारणम् ॥ १४६ ॥

१ धर्मत्वेनेति । इदं च प्रार्चा मतेनोक्तम् । नवीनमते तु वित्तं विनायका-
नन्दं मतेति श्रुत्या भगवति नित्यसम्पत्तिदौ धर्मस्य वापेतावच्छेदकं जन्यसम्पत्तं
सम्पत्तावान्तरजातिवैति बोध्यम् ।

चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा च या भवेत् ।

तद्धेतुः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिर्भवेत् ॥ १४७ ॥

चिकीर्षेति । कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयिणीञ्छा चिकीर्षा पाकं कृत्या साधयामोति तदनुभवात् । चिकीर्षा प्रति कृतिसाध्यताज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानं च कारणम् । तद्धेतुरिति । अत एव दृष्ट्यादौ कृतिसाध्यताज्ञानाभावात् चिकीर्षा ॥ १४७ ॥

बलवद्विष्टहेतुत्वमतिः स्यात्प्रतिबन्धिका ।

बलवदिति । बलवद्विष्टसाधनताज्ञानं प्रतिबन्धकम् । अतो मधुविषसंपृक्ताभोजने न चिकीर्षा । बलवद्वेपः प्रतिबन्धक इत्यन्ये । तदहेतुत्वबुद्धेस्तु हेतुत्वं कस्यचिन्मते ॥ १४८ ॥

तदहेतुत्वेति । बलवद्विष्टाजनकत्वज्ञानं कारणमित्यर्थः १४८ द्वेपं निरूपयति—

द्विष्टसाधनताबुद्धिर्भवेद्वेपस्य कारणम् ।

द्विष्टसाधनतेति । दुःखोपायविषयकं द्वेपं प्रति बलवद्विष्टसाधनताज्ञानं कारणमित्यर्थः । बलवद्विष्टसाधनताज्ञानं प्रतिबन्धकम् । तेन नान्तरीयकदुःखजनकं पानादौ न द्वेपः ।

प्रयत्नं निरूपयति—

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम् ॥ १४९ ॥

एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिकीर्तितम् ।

प्रवृत्तिश्चेति । प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोर्नियतमेष्टान्प्रयत्नविषय इत्यर्थः ।

चिकीर्षा कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा ॥ १५० ॥

उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ।

चिकीर्षेत्यादि । मधुविषमंपृक्ताभोजनतादौ बलवद्विष्टानुबन्धिने चिकीर्षाभावात् प्रवृत्तिरिति यावत् । तृतिमाध्यताज्ञाना-

दिवद्वलवदनिष्ठाननुबन्धित्वज्ञानमपि स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां
प्रवृत्तौ कारणमित्यपि वदन्ति । कार्यताज्ञानं प्रवर्तकमिति गुरुः ।
तथाहि । ज्ञानस्य प्रवृत्तौ जननीयायां चिकीर्षातिरिक्तं नापेक्षित-
मस्ति । सा च कृतिसाध्यताज्ञानसाध्या, इच्छायाः स्वप्रकारमका-
रफरीसाध्यत्वनिष्पत्ता । चिकीर्षा हि कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा ।
तत्र कृतिसाध्यत्वप्रकारस्तत्प्रकारकज्ञानं चिकीर्षायां तद्वारा च
प्रवृत्तौ हेतुर्नस्त्विष्टसाधनताज्ञानं तत्र हेतुः । कृत्यसाध्येऽपि चन्द्रमण्ड-
लानयनादौ प्रवृत्त्यापत्तेः । ननु कृत्यसाध्यताज्ञानं प्रतिबन्धकमिति
चेन्न, तदभावापेक्षया कृतिसाध्यताज्ञानस्य लघुत्वात् । न च द्वयोरपि
हेतुत्वं, गौरवात् । ननु त्वन्मतेऽपि मधुविषसंपृक्तान्नभोजने चैत्यव-
न्दने च प्रवृत्त्यापत्तिः । कार्यताज्ञानस्य सत्त्वादिति चेन्न, स्वविशेष-
णवत्ताप्रतिसंधानजन्यकार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वात् । काम्ये हि याग-
पाकादौ कामना स्वविशेषणम् । ततश्च बलवदनिष्ठाननुबन्धिकाम्य-
साधनताज्ञानेन कार्यताज्ञानम् । ततश्च प्रवृत्तिः । तस्यैव भोजने न प्र-
वर्तते तदानीं कामनायाः पुरुषविशेषणत्वाभावात् । नित्ये च शौचा-
दिकं पुरुषविशेषणम् । तेन शौचादिज्ञानापीनकृतिसाध्यताज्ञानाच्चत्र
प्रवृत्तिः । ननु तदपेक्षया लाघवेन बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनता-
विपर्ययकार्यताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमस्तु बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वं वेष्टो-
त्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वं बलवद्वैषम्ययदुःखाज-
नकत्वं वेति चेन्न, इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोर्युगपज्जातुमशक्यत्वा-
त्साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधात् । असिद्धस्य हि साध्यत्वं सिद्धस्य
च साधनत्वम् । नचैकमेकेनेकदा सिद्धमसिद्धं चेति ज्ञायते, तस्मा-
त्कालभेदादुभयं ज्ञायत इति यैवं, लाघवेन बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्ट-
साधनत्वं सति कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वात् । न च साध्यत्वसाध-
नत्वयोर्विरोधो यदा कदाचित्साध्यत्वसाधनत्वयोरविरोधादेकैकदा

१ एकैकैति । इदं च ज्ञानान्वयि ज्ञानाद् ज्ञानसंभवात् । मूलनयनादिनोऽपि
दृष्टः संयोगीतिज्ञानस्याद्वयाविषयतया अभ्याष्यद्वैतज्ञानं स्वावच्छेदकविषयकते-
वेति नियमे ज्ञानाभावात् पूर्वोक्तदोष इति श्लेषः ।

साध्यत्वसाधनत्वयोश्च ज्ञानात् । न च्यास्तु ममेदं कृतिसाध्यमिति
 ज्ञानं प्रवर्तकमनागते तस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । किंतु यादृशस्य पुंसः
 कृतिसाध्यं यदृष्टं तादृशत्वं स्वस्य प्रतिसंधाय तत्र प्रवर्तते । तेनौ-
 दनकामस्य तसाधनताज्ञानवतस्तदुपकरणवतः पाकः कृतिसाध्य-
 स्तादृशश्चाहमिति प्रतिसंधाय पाके प्रवर्तते इत्याहुस्तत्र । स्वरूपित-
 ल्पिपादिप्रवृत्तौ यौवने कामोद्वेदादिना संभोगादौ च तदभावात् ।
 इदं तु धोष्यम् । इदानींतनेष्टसाधनत्वाद्विज्ञानं प्रवर्तकं तेन भावि-
 यौवराज्ये बालस्य न प्रवृत्तिस्तदानीं कृतिसाध्यत्वाज्ञानात् । एवं
 तप्तश्च भोजने न प्रवर्तते तदानीमिष्टसाधनत्वाज्ञानात् । प्रवर्तते च
 रोगदूषितचित्तो विपादिभक्षणे तदानीं बलवदनिष्टानुबन्धित्वा-
 ज्ञानात् । न चास्तिकस्यागम्यागमनशुक्खादिप्रवृत्तौ कथं बलवद-
 निष्टानुबन्धित्वबुद्धिर्नरसंसाधनत्वज्ञानादिति वाच्यम्, उत्पट्टा-
 गादिना नरसंसारनसाधीतिरोधानात् दृष्ट्यादौ तु कृतिसाध्यता-
 ज्ञानाभावात्तत्र चिरीषांप्रवृत्तौ, किंलिष्टसाधनताज्ञानादिच्छामात्रम् ।
 कृतिश्च प्रवृत्तिरूपा धोष्या । तेन जीवनयोनियत्नसाध्ये प्राण-
 पञ्चरसश्चारे न प्रवृत्तिः । इत्थं च प्रवर्तस्त्वानुरोधादिपेरपीष्टसा-
 धनत्वादिकमेवार्थः । इत्थं च विभजिता यजेतेत्यादौ यत्र फलं न
 श्रूयते तत्रापि स्वर्गः फलं कल्प्यते । नन्वहरहः संध्यामुपासीते-
 त्यादाविष्टानुत्पत्तेः प्रवृत्तिः कथम्, न चार्थवादिकं धर्मलोकादि
 मन्ययायामावो वा फलमिति वाच्यं, तथासति काम्यत्वे नित्यमव-
 दान्पापत्तेः । कामनाभावे चारुणापत्तेः । इत्थं च यत्र फलश्रुति
 मन्यार्थवादमात्रमिति चेन्न । ग्रहणश्रद्धादौ निन्यत्वनेमिस्तिकत्व-
 योरिव नियम्यकाम्यत्वयोरप्यविरोधात् । नच कामनाभावेऽवरण-
 तापत्तिः, त्रिकांस्तस्याटाटात्रिव कामनासद्धारस्यैव कल्पनात्,
 न तु पेदयोश्चिन्त्यार्थनाज्ञानाप्रवृत्तिरिति संभरति स्पष्टसाधनत्व-
 विज्ञाय तादृशकार्यताज्ञानमहमेणापि प्रवृत्तेरसंभवात् । यद्यपि
 पन्दापूर्वं फलमिति तदपि न कामनाभावेऽवरणापत्तेस्तौत्यात् ।

कामनाकल्पने तत्पर्यवादिकफलमेव रात्रिसंन्यायात्कल्प्यताम्,
अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तेनानुत्पत्तिं प्रत्यवायस्यान्ये मन्यन्ते ।

एवम् ।

सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः ।

विभूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकप्रनामयम् ॥

एवम् ।

दद्यादहरहः श्राद्धं पितृभ्यः प्रीतिपावहन् ।

इति श्रीत्यात्मकमेव फलमस्तु । न च पितृप्रीतिः कथं फलं
व्यधिकरणत्वादिति वाच्यं, गयाश्राद्धादाविबोदेदयत्नसंबन्धेनैव
फलजनकत्वस्य कचित्कल्पनान् । अत एवोक्तं शास्त्रदर्शितफलम-
नुष्ठानकर्तरीत्युत्तर्ग इति । पितृणां मुक्तये तु स्वस्य स्वर्गादिकलं
यावन्नित्यनैमित्तिकानुष्ठानस्य सामान्यतः स्वर्गजनकत्वात् । पण्डा-
पूर्वार्थं प्रवृत्तिश्च न संभवति नहि तत्सुखदुःखाभाववत्स्वतः पुरु-
षार्थो न वा तत्साधनम्, प्रत्यवायानुत्पत्तौ कथं प्रवृत्तिरिति चेदि-
त्यस्, यथा हि नित्ये कृते प्रत्यवायाभावस्तिष्ठति तदभावे तद-
भावः । एवं प्रत्यवायाभावसत्त्वे दुःखप्रागभावसत्त्वं तदभावे तदभाव
इति योगक्षेमसाधारणकारणताया दुःखप्रागभावं प्रत्यपि सुवच-
त्वात् । एवमेव प्रायश्चित्तस्यापि दुःखप्रागभावहेतुत्वमिति । ननु न
फलञ्च भक्षयेदित्यत्र विध्यर्थे कैयं नञर्थान्वयः, इष्टसाधनत्वाभावस्य
कृतिसाध्यत्वाभावस्य च बोधयितुमशक्यत्वादिति चेन्न, तत्र बाधा-
दिष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वं च न विध्यर्थः, किंतु बलवदनिष्ठाननु-
बन्धित्वमात्रं तदभावश्च नञा बोध्यते । अथवा बलवदनिष्ठाननु-

१ रात्रिसंन्यायादिति । तत्रादि रात्रिसंन्यायात्तानां ज्योतिर्गौरित्यादिकार्यो-
त्पन्नकर्मणां फलमिष्टासाधनत्वात्तानां स्वर्गादिकल्पने शौरवादिभक्तिन्यायात्-
वादेन प्रतिनिवृत्तीद वा एता रात्रीदयन्तीत्येतादस्तुनो प्रतिज्ञेय फलमिति
सिद्धान्तितं तथाप्यर्थवादिक्रमल्लोके एव फलं दायकादिनर्थ । २ त्रिपथे
वपमिति । विध्यर्थेननर्थयोः वपमन्वय विध्यर्थेष्टसाधनत्वापन्नितननर्थस्याभा-
वस्य फलजनकत्वे वपमन्वय इत्यर्थः ।

वन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वे सति कृतिसाधनत्वं वि-यर्थः । तदभावश्च
 नत्रा बो-यमानो विशिष्टाभावो विशेष्यवति विशेषणभावे विश्रा-
 म्यति । ननु श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादौ कथं वञ्चवदनिष्टाननु-
 बन्धित्वपर्यः श्येनस्य मरणानुकूलव्यापारस्य हिंसात्वेन नरसंसार-
 नन्वान्, न च वैधन्वान्न निषेध इति वाच्यम्, अभिचारे प्रायश्चित्तो-
 पदेशान्, न च मरणानुकूलव्यापारमात्रं यदि हिंसा तदा खड्ग-
 फारस्य कूपकर्तृश्च हिंसकन्वापत्तिर्गन्धमाध्रमक्षणजन्यमरणे स्वात्म-
 वन्वापत्तिश्चेति वाच्यं, मरणोद्देश्यकृत्वस्यापि विशेषणत्वाद्,
 अन्योद्देश्यकृत्सिद्धनाराचद्वयद्राक्ष्यणस्य तु वाचनिकं प्रायश्चित्तमिति
 चेन्न, श्येनवारणायादृष्टाद्वारजन्येन विशेषणान् । अत एव काशी-
 मरणार्थं कृतशिवपूजादेरपि न हिंसात्वं । न च साक्षान्मरणजनक-
 स्यैव हि हिंसान्वं श्येनस्तु न तथा किंतु तज्जन्यापूर्वमिति वाच्यं,
 खड्गाधानेन द्राक्ष्यणे त्रणसारपरपरया मृते हिंसात्वानापत्तेः । केचित्तु
 श्येनस्य हिंसा फलं न तु मरणम् । तेन श्येनजन्यखड्गाधानादिरूपा
 हिंसाऽभिचारपदार्थः । तस्य च पापजनकत्वम् । अतः श्येनस्य
 वैधन्वास्यापाजनकत्वेऽपि अग्रिमपापं प्रतिस्तराय सन्तो न प्रवर्तन्ते
 इत्याहुः । आचार्यास्तु आत्माभिप्रायो वि-यर्थः । पापं कुर्या इत्यादा-
 वाह्लादिरूपेणैवाचित्त्ववद्विद्वान्स्वैच्छावाचित्त्वं व्याख्यात् । एव
 च स्वर्गनामो यजेतेत्यादौ पापः स्वर्गनामकृतिमा यनया आप्तेष्ट
 इत्यर्थः । तत्राप्येष्टेष्टेनेष्टमाधन्वादिस्मपनुमाय प्रवर्तते । कर्त्तव्यमश्रये
 तदभावात् प्रवर्तते । यन्तु वेदे पौरुषेण्यं नाभ्युपैति तं प्रति
 विधिरेव तावदर्थ इव श्रुतिगुमायाः प्रयोगे मानम् । न च कर्त्तव्यस्मरण
 नाचरं कपित्थजादादिभिरप्यन्ते कर्त्तव्यस्मरणमर्थे प्रतीयमान-
 त्वात् । अन्यथा स्मृतीनामप्यकर्त्तव्यकन्वापत्तेः तत्रैव कर्त्तव्यस्मरणमस्तीति

१ अत्रमायति । अत्र च दशांशो भवः स्वर्गनामस्य कर्त्तव्यनिष्ठानुष्ठानधीनता ।
 एव मन्त्रनिष्ठाप्यनवाप्तनेप्यमाजन्वात् मन्त्रादृष्टिमाप्यनप्यमाजमदोजनव
 दिव्यदमानमवदयम् ।

चेद्वेदेऽपि ‘छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात्’ इत्यादिकर्तृस्मरणमस्त्येव ।
एवं “प्रतिपन्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्या विधीयते” इत्यपि द्रष्टव्यम् ।
स्वयंभूरेष भगवान्वेदो गीतस्तथा पुरा ।

शिवादिकृपिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य न कारकाः ॥

इति तु वेदस्य स्तुतिमात्रम् । न च पौरुषेयत्वे भ्रमादिसंभवाद-
प्रामाण्यं स्यादिति वाच्यं, नित्यसर्वज्ञत्वेन निर्दोषत्वात् । अत एव
पुराणान्तरस्य भ्रमादिसंभवात् कपिलादेरपि कर्तृत्वं वेदस्य ।
किंच वर्णानामेवानित्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्सुतरां तत्संदर्भस्य वेद-
स्यानित्यत्वमिति संशयः । उपादानस्येति । उपादानस्य सप्त-
वायिकारणस्याध्यक्षं प्रत्यक्षं प्रवृत्तौ कारणमिति ।

निवृत्तिस्तु भवेद्वेपाद्विष्टसाधनताधियः ॥ १५१ ॥

निवृत्तिरिति । द्विष्टसाधनताज्ञानस्य निवृत्तिं प्रति जनकत्व-
मन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधारितमिति भावः ॥ १४९-१५१ ॥

यत्नो जीवनयोनिस्तु सर्वदातीन्द्रियो भवेत् ।

यत्न इति । जीवनयोनियत्रो यावज्जीवनमनुवर्तते । स
चातीन्द्रियः ।

तत्र प्रमाणमाह—

शरीरे प्राणसंचारे कारणं परिकीर्तितम् ॥ १५२ ॥

शरीर इति । प्राणसंचारो हि अधिःश्वासादिः यत्रसाध्यः ।
इत्थं च प्राणसंचारस्य सर्वस्य यत्रसाध्यत्वानुमानाव्यत्यक्त्यत्र-
वागचातीन्द्रियपञ्चसिद्धिः । स एव जीवनयोनिर्यत्रः ॥ १५२ ॥

गुरुत्वं निरूपयति—

अतीन्द्रियं गुरुत्वं स्यात्पृथिव्यादिद्वये तु तत् ।

१ सर्वम्येति । एतत् यन्नाप्यन्वयानुमतिर्यत्रैव वक्ष्यमाणेन प्राणमया-
श्वासेदेव सर्वं भोग्यमन्वयानुमानमिति भावः ।

अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये न्नित्यमुदाहृतम् ॥ १५३ ॥
तदेवासमवायि स्यात्पतनाख्ये तु कर्मणि ।

अतीन्द्रियमिति । अनित्य इति । अनित्ये द्यशुकादौ
तद्रस्त्वपसमवायि, असमवायिकारणम् । पतनाख्य इति ।
आद्यपतन इत्यर्थः ।

द्रवत्वं निरूपयति—

सांसिद्धिकं द्रवत्वं स्यान्नैमित्तिकमथापरम् ॥ १५४ ॥
सांसिद्धिकं तु सलिले द्वितीयं क्षितितेजसोः ।

सांसिद्धिकमिति । द्रवत्वं द्विविधं सांसिद्धिकं नैमित्तिकं
चेति । द्वितीयं नैमित्तिकम् ।

परमाणौ जले नित्यमन्यत्रानित्यमुच्यते ॥ १५५ ॥

परमाणाविति । जलपरमाणौ द्रवत्वं नित्यमित्यर्थः । अन्यत्र
पृथिवीपरमाणादौ जलद्रव्यशुकादौ च द्रवत्वमनित्यम् । कुत्रचित्ते-
जसि कुत्रचित्पृथिव्यां च नैमित्तिकं द्रवत्वम् ॥ १५३-१५५ ॥

नैमित्तिकं वह्नियोगात्तपनीयघृतादिषु ।

नैमित्तिकमिति । वह्नीति । अग्निसंयोगजन्यं नैमित्तिकं
द्रवत्वम् । तच्च सुवर्णादिरूपे तेजसि घृतजतुमभृतिपृथिव्यां च
वर्तते इत्यर्थः ।

द्रवत्वं स्पन्दने हेतुर्निमित्तं संग्रहे तु तत् ॥ १५६ ॥

द्रवत्वमिति । हेतुरिति । असमवायिकारणमित्यर्थः ।
संग्रहे मत्तुत्यादिमंयोगविशेषे तद्रवत्वं म्लोहसदिनमिति बोद्धव्यम् ।
तेन द्रवमुवर्गादीनां न संग्रहः ॥ १५६ ॥

म्लोहं निरूपयति—

स्नेहो जले स नित्योष्णावनित्योऽवयविन्यसौ ।
तेलान्तरे तत्प्रकर्षाद्बहनस्यानुकूलता ॥ १५७ ॥

स्नेह इति । जले इति । जल एवेत्यर्थः । असौ स्नेहः । ननु पृथिव्यापि तैले स्नेह उपलभ्यते, न चासौ जलीयः, तथा सति दहन्यातिवृत्त्यं स्यादत आह । तैलान्तर इति । तत्प्रकारास्नेहप्रकारात् । तैले उपलभ्यमानस्नेहोऽपि जलीय एव । तस्य प्रकृष्टत्वादग्रेरानुवृत्त्यम् । अप्रकृष्टस्नेहं हि जलं वह्निं नाशयतीति भावः ॥ ५७ ॥

संस्कारं निरूपयति—

संस्कारभेदो वेगोऽथ स्थितिस्थापकभावेन ।

संस्कारेति । वेगस्थितिस्थापकभावनाभेदात्संस्कारत्रिविध इत्यर्थः ।

मूर्तमात्रे तु वेगः स्यात्कर्मजो वेगजः क्वचित् ॥ १५८ ॥

मूर्तमात्र इति । कर्मनवेगजभेदोऽग्रे द्विविध इत्यर्थः । शरीरादौ हि नोदनजनितेन कर्मणा वेगो जन्यते । तेन च पूर्वकर्मनाशस्तत उत्तरं कर्म । एवमग्रेऽपि । विना च वेगं कर्मणः कर्मप्रतिपन्नकृत्वात्पूर्वकर्मनाश उत्तरकर्मोत्पत्तिश्च न स्यात् । यत्र वेगवता कपालेन जनिते पटे वेगो जन्यते स वेगजो वेगः ॥ १५८ ॥

स्थितिस्थापकसंस्कारः क्षितौ केचिच्चतुर्ध्वपि ।

अतीन्द्रियोऽसौ विज्ञेयः क्वचित्स्पन्देऽपि कारणम् ॥ १५९ ॥

स्थितिस्थापकेति । अतीन्द्रिय इति । आकृष्टशरणादीनां परित्यागे पुनर्गमनस्य स्थितिस्थापकसाध्यत्वात् । केचिदिति ।

१ असौ तेन प्रतीयमानः स्नेहः । अर्थायः तैलान्तरात्तद्विधायादिभिः । तथा सति तैलान्तरात्तद्विधायादीनां दहन्यातिवृत्त्यं स्यादत आह । तैलान्तर इति । तत्प्रकारास्नेहप्रकारात् । तैले उपलभ्यमानस्नेहोऽपि जलीय एव । तस्य प्रकृष्टत्वादग्रेरानुवृत्त्यम् । अप्रकृष्टस्नेहं हि जलं वह्निं नाशयतीति भावः ॥ ५७ ॥

चतुर्षु सित्यादिषु स्थितिस्थापकं केचिन्मन्यन्ते तदप्रमाणमिति
भावः । असौ स्थितिस्थापकः । कचिदाकृष्टशाखादौ ॥ १५९ ॥

भावनाख्यस्तु संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः ।

उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्चयः कारणं भवेत् ॥ १६० ॥

भावनाख्य इति । तस्य संस्कारस्य । उपेक्षानात्मकज्ञानात्सं-
स्कारानुत्पत्तेरुपेक्षानात्मक इत्युक्तम् । तत्संशयाच्चस्यानुत्पत्तेर्निश्चय
इत्युक्तम् । तेनोपेक्षान्यनिश्चयत्वेन संस्कारं प्रति हेतुतेति भावः ।
ननु स्मरणं प्रत्युपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुत्वम्, तेनोपेक्षादिस्यले न
स्मरणम्, इत्थं च संस्कारं प्रति ज्ञानत्वेनैव हेतुतास्त्विति चेन्न,
विनिगमनाविरहेणापि संस्कारं प्रति उपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुतायाः
सिद्धत्वात् । किंचोपेक्षास्यले संस्कारकल्पनाया गुह्यत्वासंस्कारं
प्रति चोपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुतायाः सिद्धत्वात् ॥ १६० ॥

स्मरणे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुरुच्यते ।

असौ संस्कारः । तत्र प्रमाणं दर्शयति—स्मरण इति । यतः
स्मरणं प्रत्यभिज्ञानं च जनयत्यतः संस्कारः कल्प्यते । विना व्यापारं
पूर्वानुभवस्य स्मरणादिजननासामर्थ्यात्स्वस्वव्यापारान्यतराभावे
कारणत्वासंभवात् । न च प्रत्यभिज्ञायाः संस्कारजन्यत्वेन स्मृति-
त्वापत्तिरिति वाच्यम्, अप्रयोजकत्वात् । परे' त्वनुद्बुद्धसंस्कारा-
न्प्रत्यभिज्ञानुदयादुद्बुद्धसंस्कारस्य हेतुत्वापेक्षया तच्चत्स्मरणस्यैव
प्रत्यभिज्ञां प्रति हेतुत्वं कल्प्यत इत्याहुः ।

अदृष्टं निरूपयति—

धर्माधर्मावदृष्टं स्याद्धर्मः स्वर्गादिसाधनम् ॥ १६१ ॥

गङ्गास्नानादियागादिव्यापारः स तु कीर्तितः ।

१ परे' त्विति । स्वप्नते'न्तराह'न्यनीपमृत्तिभ्यश्चातुर्बुद्धसंस्कारस्य हेतुत्वक-
ल्पने'मन्यते तु प्रत्यभिज्ञायां तदेतुत्वकल्पनमिति समावयन्तराह'मृत्तिभ्यश्च'न्यने
प्रत्यभिज्ञायां तदेतुत्वकल्पने च तत्राधिकं गौतमविरचनेनाम्बरसः सूचिनः ।

धर्माधर्माविति । स्वर्गादीति । स्वर्गादिसकलमुखानां
स्वर्गसाधनीभूतशरीरादीनां च साधनं धर्म इत्यर्थः । तत्र प्रमाणं
दर्शयितुमाह । यागादीनि । यागादिव्यापारतया धर्मः कल्प्यते ।
अन्यथा यागादीनां चिरविनष्टतया निर्व्यापारतया च कालान्तर-
भाविस्वर्गजनकत्वं न स्यात् । तदुक्तमाचार्यैः ।

चिरध्वस्तं फलायालं न कर्मातिशयं विना । इति ।

ननु यागध्वंस एव व्यापारः स्यात्, न च प्रतियोगितद्वंसयो-
रेकज्ञाननकत्वं, सर्वत्र तयात्वे मानाभावात्, न च त्वन्मते फला-
नन्त्यं, मन्मते चरमफलस्यापूर्वनाशकत्वाच्च तयात्वमिति वाच्यं,
कालविशेषस्य सहकारित्वादित्यत आह—गङ्गास्तानेति । गङ्गा-
ज्ञानस्य हि स्वर्गजनकत्वेऽनन्तानां जलसंयोगध्वंसानां व्यापार-
त्वमपेक्ष्यैरुपपूर्वमेव कल्प्यते लाघवादिति भावः ।

ननु ध्वंसोऽपि न व्यापारोऽस्तु, न च निर्व्यापारस्य चिर-
ध्वस्तस्य कथं कारणत्वमिति वाच्यम्, अनन्यथासिद्धनियतपूर्व-
वर्तित्वस्य तत्रापि सत्त्वाद्, अव्यवहितपूर्ववर्तित्वं हि चतुःसंयो-
गादेः कारणत्वे न तु सर्वत्र कार्यकालवृत्तित्वमिव सम्वायिकार-
णस्य कारणत्वे इत्यत आह—

कर्मनाशाजलस्पर्शादिना नाशस्त्वसौ मतः ॥१६२॥

कर्मनाशोति । यदि यत्पूर्वं न स्यात्तदा कर्मनाशाजलस्पर्शा-
दिना नाशत्वं धर्मस्य न स्यात्, नहि तेन यागादेर्नाशः प्रति-
पन्नो वा कर्तुं शक्यते तस्य पूर्वमेव वृत्तत्वादिति । एतेन देवता-

१ यागादीनि । आदिना होमदानहरिप्रदः । यागध्वं च देवतोदेष्टव्यमन्त्र-
०र्त्तनप्राप्त्यदिपेक्ष्येष्ट्यात्मम् । देवतोदेष्टव्यं देवतामन्त्राद्विद्येष्टव्यम् ।
हस्तमयी देवतेति पञ्चे तु मन्त्रा इति मित्यातोऽज्ञानविषयगुणधोरेष्टव्यम् । होमध्वं
०याशिर्मयोगादुक्तं कियानुक्तं पुनरिष्टमिहोक्तमिहोक्तमिहोक्तमिहोक्तम् । होमध्वं च पुन्य-
०हमेति विना स्वध्वं सर्वगतरत्नमन्त्रजनकमन्त्रादिभिः संयुक्तः । यागध्वोऽपि-
०राशसो भावमन्त्रमन्त्रादुक्तं आनिविष्टेति इत्यर्थः ।

प्रीतिरेव फलमित्यपास्तम् । गङ्गाम्नानादौ सर्वत्र देवताप्रीतेर-
संभवाच्च । देवतायाश्चेतनत्वेऽपि तत्प्रीतेरनुद्देश्यत्वात् । प्रीतेः सुख-
स्वरूपत्वेन विष्णुप्रीत्यादौ तदसंभवात् । अन्यसुखादेस्तत्राभावात् ।
तेन विष्णुप्रीतिजन्यत्वेन पराभिमतस्वर्गादिरेव विष्णुप्रीतिशब्देन
लक्ष्यते ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

अधर्मो नरकादीनां हेतुर्निन्दितकर्मजः ।

अधर्म इति । नरकादिसकलदुःखानां नारकीयशरीरादीनां
च साधनमधर्म इत्यर्थः ।

तत्र प्रमाणमाह—

प्रायश्चित्तादिनाशोऽसौ जीववृत्ती त्विमौ गुणौ १६३

प्रायश्चित्तेति । यदि अधर्मो न स्यात्तदा प्रायश्चित्तादिना-
शत्वं न स्यात् । नहि तेन ब्रह्महत्यादीनां नाशः प्रतिगम्यो वा
विधातुं शक्यते तस्य पूर्वमेव विनष्टत्वादिति भावः । जीवेति ।
ईश्वरस्य धर्माधर्माभावादिति भावः ॥ १६३ ॥

इमौ तु वासनाजन्यौ ज्ञानादपि विनश्यतः ।

इमौ धर्माधर्मा वामनेति । अतो ज्ञानिना कृते अपि मुकुन-
दुष्कृतधर्मिणी न फलापात्नमिति भावः । ज्ञानादपीति । अपिना
भोगपरिमहः । ननु तत्त्वज्ञानस्य कथं धर्माधर्माशयत्वं 'नाशुक्तं
क्षीयते कर्म कस्यस्योत्तिष्ठन्नरपि' इति वचनविरोधान् । इत्थं च
तत्त्वज्ञानिनां श्रुतिविषयान्मूढेन सफलकर्मणां भोगेन क्षय इति
चेन्न, तत्र भोगस्य चेदबोधितनाशसोपलभ्यत्वात्, कथमन्यथा
प्रायश्चित्तादिना कर्मणां नाशः । तदुक्तम् ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणां त्यादिना ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परागरे । इति ।

ननु तत्त्वज्ञानिनस्त्वं शरीराश्रयानं सुखदुःखादि च न
व्याप्यज्ञानेन च सर्वेषां कर्मणां नाशादिति चेन्न, मारुतेनरकर्मणा-

मेव नाशात् । तत्तच्छरीरयोगजनकं हि यत्कर्म तत्पारब्धं तदभि-
प्रायमेव नाभुक्तमिति वचनमिति ।

शब्दं निरूपयति—

शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गादिभवो ध्वनिः ॥१६४॥

कण्ठसंयोगादिजन्या वर्णास्ते कादयो मताः ।

सर्वः शब्दो नभोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते ॥१६५॥

वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्तिता ।

शब्द इति । नभोवृत्तिराकाशसमरेतः दूरस्थशब्दस्याग्रहणा-
दाह । श्रोत्रेति । ननु मृदङ्गाद्यवच्छेदेनोत्पन्ने शब्दे श्रोत्रे कथ-
मुत्पत्तिरत आह । वीचीति । अग्रशब्दस्य बहिर्देशदिगवच्छि-
न्नोऽङ्गः शब्दस्तेनैव शब्देन जन्यते । तेन चापरस्त्वद्यापरः । एवं
क्रमेण श्रोत्रोत्पन्नो गृह्यत इति ।

कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते ॥ १६६ ॥

कदम्बेति । आग्रशब्दादग्रदिक्षु दक्ष शब्दा उत्पद्यन्ते ।
तैश्चान्ये दक्ष शब्दा उत्पद्यन्ते इति भावः । अस्मिन्मते गौरवादुक्तं
कस्यचिन्मते इति ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ १६६ ॥

ननु शब्दस्य नित्यत्वादुत्पत्तिरन्यत्रसंगतमन आह—

उत्पन्नः को विनष्टः क इति बुद्धेरनित्यता ।

उत्पन्न इति । शब्दानामुत्पादविनाशद्वयवशाद्विनाशनित्य-
त्वमित्यर्थः ।

सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते ॥१६७॥

ननु स एवायं कश्चात् उन्नादिमन्यभिधानाच्छब्दानां नित्य-
त्वम्, इत्थं सोऽतादविनाशबुद्धिर्भ्रमवर्णयेत्यत आह । सोऽयं क
इति । साजात्यमिति । तत्र शब्दभिधानस्य तत्संज्ञार्थायत्वं

विषयो न तु तद्व्यक्त्यमेदो विषयः उक्तप्रतीतिविरोधात् । इत्थं च
द्वयोरपि प्रतीत्योभ्रमत्वमिति ॥ १६७ ॥

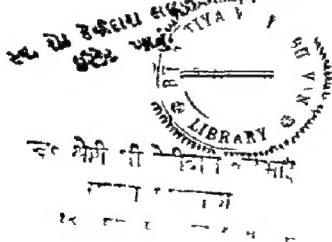
ननु सजातीये सोऽप्यपिति प्रत्यभिज्ञा कुत्र दृष्टेत्यत आह—
तदेवौषधमित्यादौ सजातीयेऽपि दर्शनात् ।
तस्मादनित्या एवेति वर्णाः सर्वे मतं हि नः ॥१६८॥

इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननकृतकारिकावली समाप्ता ॥

यदौषधं मया कृतं तदौषधमन्येनापि कृतमित्यादिदर्शना-
दिति भावः ॥ १६८ ॥

इति भीमदामहोषाध्यायविद्याविशसमष्टाध्यायकृतश्रीविश्वनाथपञ्चानन
भट्टाचार्यविरचितार्था सिद्धान्तप्रकाशवर्त्या गुणनिरूपणम् ।

॥ समाप्तः ॥

१ द्वावर्थाणि । अत्राहमनीतिप्रत्यभिज्ञानचोक्त्यर्थः । अत्र भीमदामहोषाध्यायविद्याविशसमष्टाध्यायकृतश्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितार्था सिद्धान्तप्रकाशवर्त्या गुणनिरूपणम् ।